

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przeгляд rusycystyczny

2021, nr 3 (175)

Katowice 2021

KOMITET HONOROWY

Janusz Henzel, Walenty Piłat, Władysław Woźniewicz

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz (Uniwersytet Wrocławski) — przewodniczący
Franciszek Apanowicz (Uniwersytet Gdański)
Petar Bunjak (Универзитет у Београду, Serbia)
Jens Herlth (Universitaet Freiburg, Szwajcaria)
Jewgienij Jabłokow (Российская академия наук, Институт славяноведения, Rosja)
Władimir Klimonow (Humboldt-Universität zu Berlin, Niemcy)
Joanna Madloch (Montclair State University, USA)
Daria Nevskaya (Российская академия народного хозяйства и государственной службы, Rosja)
Kadisha Nurgali (Евразийский университет имени Л. Н. Гумилева, Kazachstan)
Antoaneta Olteanu (Universitatea din București, Rumunia)
Grzegorz Przebinda (Uniwersytet Jagielloński)
Barbara Stempczyńska (Uniwersytet Śląski)
Walerij Tiura (Российский государственный гуманитарный университет, Rosja)
Halina Waszkielewicz (Uniwersytet Jagielloński)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Piotr Fast (redaktor naczelny), Michał Gluszkowski, Justyna Pisarska, Joanna Darda-Gramatyka, Paweł Łaniewski (sekretarz redakcji)

Adiustacja tekstów obcojęzycznych

Yevheniy Liashchevskyi
Piotr Plichta

Korekta

Justyna Pisarska
Paweł Łaniewski

ADRES REDAKCJI

Przegląd Ruscystyczny, 41-205 Sosnowiec, ul. Spokojna 2
tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667
e-mail: prz.rus@op.pl
<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Ruscystyczne**

Polskie Towarzystwo Ruscystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteeer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

SPIS TREŚCI

7	ROMAN SZUBIN	„Inwersja historyczna” Michaiła Bachtina w świetle myślenia konserwatywnego, progresywnego i mitotwórczego
26	WERONIKA ROKICKA	Obraz Rosji w indyjskiej literaturze podróżniczej XX wieku
42	GRZEGORZ PRZEBINDA	O sześciu rzekomych redakcjach <i>Mistrza i Małgorzaty</i> w kontekście polskich przekładów
69	EWA GRAŻYNA KOMISARUK	Doświadczenie przestrzeni obłożonego Leningradu w dziennikach Lubow Szaporiny i Sofii Ostrowskiej
85	ANNA ŚWIETLIK	Jewgienij Charitonow — <i>homo sacer</i> literatury rosyjskiej
99	MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK	Prozelityczny wymiar prozy Anny Fein
116	JOANNA OLECHNO-WASILUK	Rama interpretacyjna w definicji leksykograficznej
127	IRYNA AHAPAVA	Leksykalne i frazeologiczne środki tworzenia ekspresji w tekście medialnym o tematyce sportowej
146	DOROTA GŁUSZAK	O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej
161	MONIKA WROŃSKA	Wzajemne oddziaływanie ram modalnych w języku rosyjskim (Ludmiła Pietruszewska <i>Номер Один, или В садах других возможностей</i>)
172	LUKÁŠ PLESNÍK	Składniki rodzajowe terminów toponimicznych w języku rosyjskim i czeskim (aspekt komparatywny)
185	ZDEŇKA NEDOMOVÁ	O niektórych osobliwościach terminów z zakresu lecznictwa uzdrowskiego w języku rosyjskim i czeskim
201	EWA KAPELA	Neologizmy Stanisława Jerzego Leca w przekładach na język rosyjski
217	SWIETŁANA BICZAK	O polskim, rosyjskim i ukraińskim tłumaczeniu piosenki <i>Mary, did you know?</i>
233	GABRIELA WILK	Tłumaczenie rosyjskich frazeologizmów substandardowych na język polski (na materiale utworów Aleksandry Marinynej)

RECENZJE

251	IVAN SMIRNOV	Feeria kolorów К. В. Душенко, <i>Красное и белое. Из истории политического языка. Сборник статей.</i> РАН ИНИОН, Центр гуманитарных научно-информационных исследований, Москва 2018
258	EWA BIAŁEK	<i>Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs</i> , red. T. Kananowicz, A. Klimkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019
264	O AUTORACH	

СОДЕРЖАНИЕ

7	РОМАН ШУБИН	«Историческая инверсия» Михаила Бахтина в свете консервативного, прогрессивного и мифотворческого мышления
26	ВЕРОНИКА БАРБАРА РОКИЦКА	Образ России в литературных путешествиях XX века в Индии
42	ГЖЕГОЖ ПШЕБИНДА	О шести якобы редакциях <i>Мастера и Маргариты</i> в контексте польских переводов
69	ЭВА ГРАЖИНА КОМИСАРУК	Восприятие пространства блокадного Ленинграда в дневниках Любови Шапориной и Софии Островской
85	АННА ЮСТЫНА СВЕТЛИК	Евгений Харитонов — <i>homo sacer</i> русской литературы
99	МИРОСЛАВА МИХАЛЬСКА-СУХАНЕК	Прозелитический аспект прозы Анны Файн
116	ЙОАННА ОЛЕХНО-ВАСИЛЮК	Фрейм-сценарий в лексикографической дефиниции
127	ИРЫНА АГАПАВА	Лексико-фразеологические средства создания экспрессии в медиатексте на спортивную тему
146	ДОРОТА МАРИЯ ГЛУШАК	О приемах перевода существительных в русской публицистике XVII века
161	МОНИКА ВРОНЬСКА	Взаимодействие модусных рамок в русском языке (Людмила Петрушевская <i>Номер Один, или В садах других возможностей</i>)
172	ЛУКАШ ПЛЕСНИК	Родовые компоненты топонимических терминов русского и чешского языков (сопоставительный аспект)
185	ЗДЕНКА НЕДОМОВА	О некоторых особенностям терминов курортологии в русском и чешском языках
201	ЭВА КАПЕЛЯ	Неологизмы Станислава Ежи Леца в русских переводах
217	СВЕТЛАНА БИЧАК	О польском, русском и украинском переводах песенки <i>Mary did you know</i>
233	ГАБРИЕЛЯ ВИЛЬК	Особенности перевода русских субстандартных фразеологизмов на польский язык (на материале произведений Александры Марининой)
		РЕЦЕНЗИИ
251	ИВАН СМИРНОВ	Расплескавшийся цветом К. В. Душенко, <i>Красное и белое. Из истории политического языка. Сборник статей.</i> РАН ИНИОН, Центр гуманитарных научно-информационных исследований, Москва 2018
258	ЭВА БЯЛЭК	<i>Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs</i> , red. T. Kananowicz, A. Klimkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019
264	СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	

TABLE OF CONTENTS

7	ROMAN SZUBIN	“Historical inversion” by Mikhail Bakhtin in the light of conservative, progressive and myth-making thinking
26	WERONIKA BARBARA ROKICKA	The image of Russia in Indian travel writing of the 20th Century
42	GRZEGORZ PRZEBINDA	About the six alleged full version of <i>The Master and Margarita</i> in the context of Polish translations
69	EWA GRAŻYNA KOMISARUK	Experiencing the space of the besieged Leningrad in the diaries of Lyubov Shaporina and Sofia Ostrovskaya
85	ANNA JUSTYNA ŚWIETLIK	Yevgeny Kharitonov — <i>homo sacer</i> of Russian literature
99	MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK	The proseltic dimension of Anna Fein’s prose
116	JOANNA OLECHNO-WASILUK	An interpretative frame in a lexicographic definition
127	IRYNA AHAPAVA	Lexical and phraseological means of creating expression in the media text on a sports theme
146	DOROTA MARIA GŁUSZAK	On the strategies in translating nouns in Russian opinion journalism of the 17th century
161	MONIKA WROŃSKA	The interplay of modus frame in Russian language in Lyudmila Petrushevskaya’s novel <i>Number One, or In the Gardens of Other Possibilities</i>
172	LUKÁŠ PLESNÍK	Generic components of toponymic terms in Russian and Czech languages (comparative aspect)
185	ZDEŇKA NEDOMOVÁ	Terminological specifics of spa treatment in Russian and Czech
201	EWA KAPELA	Neologisms of Stanisław Jerzy Lec in Russian translations
217	SWIETŁANA BICZAK	On Polish, Russian and Ukrainian translations of the song <i>Mary did you know</i>
233	GABRIELA WILK	Specificity of the translation of Russian sub-standard phraseological units into Polish (based on the works by Alexandra Marinina)
		REVIEWS
251	IVAN SMIRNOV	Splashed with color K.B. Душенко, <i>Красное и белое. Из истории политического языка. Сборник статей. РАН ИНИОН, Центи гуманитарный научно-информационных исследований, Москва 2018</i>
258	EWA BIAŁEK	<i>Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs</i> , red. T. Kananowicz, A. Klimkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019
264	ABOUT THE AUTHORS	

ROMAN SZUBIN

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

 ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7603-5336>**«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ» МИХАИЛА БАХТИНА
В СВЕТЕ КОНСЕРВАТИВНОГО, ПРОГРЕССИВНОГО
И МИФОТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ****“HISTORICAL INVERSION” BY MIKHAIL BAKHTIN
IN THE LIGHT OF CONSERVATIVE, PROGRESSIVE AND MYTH-MAKING THINKING**

The article is devoted to the study of one of the poorly studied and mysterious concepts of Mikhail Bakhtin — “historical inversion.” First of all, the origin of this concept is investigated, and the idea of inversion-revolution is considered in the work of Oswald Spengler’s “The Decline of the West.” Historical inversion is an attempt made by Bakhtin to criticize Aristotle’s doctrine of the entelechy. In a broad perspective, the concept touches upon confrontation on the West-East line. For a deeper understanding, an attempt is made to consider the “historical inversion” in the context of the opposition of progressive (Promethean), conservative (epimethean), and myth-making thinking within the framework of Vardan Hayrapetyan’s folk hermeneutics.

Keywords: historical inversion, anachronisms, conservative thinking, Vardan Hayrapetyan

Памяти Вардана Айрапетяна

Эта особенность проявляется прежде всего в так называемой «исторической инверсии».

Михаил Бахтин

В 30-х годах XX века в работе *Формы времени и хронотопа* в романе Михаил Михайлович Бахтин всю четвертую главу *Проблема исторической инверсии и фольклорного хронотопа* уделил понятию, названному довольно странно: *историческая инверсия*. Это понятие явно периферийно в концептуальной системе Бахтина, но оно нашло развитие в фольклорной герменевтике Вардана Айрапетяна (1948–2019). В последнем телефонном раз-

говоре 2019 года с автором этих строк Вардан Айрапетян заметил, что историческая инверсия у Бахтина «так называемая» и завычена, следовательно, Бахтин цитирует или заимствует это понятие, но у кого? В данной статье я, с благодарностью вспоминая Вардана, попытаюсь дать запоздалый ответ на этот вопрос.

1. НА САМОМ ДЕЛЕ У БАХТИНА ТРИ ТИПА ИНВЕРСИЙ

Это сочетание действительно непривычно для образной лексики Бахтина. Слово «инверсия» отсылает к лингвистике и формализму, а определение «историческая» — к историческим школам в гуманитарной науке (Веселовский). От этих направлений Бахтин был одинаково далек. И вдруг сразу «так называемая ‘историческая инверсия’»¹. Инверсия в лингвистике, риторике и литературоведении — «фигура слова: нарушение ‘естественного’ порядка слов»² — обычно рассматривается на уровне фразы или композиции. Но какое это имеет отношение к истории?

За исключением указанного фрагмента в *Формах времени и хронотопа в романе* Бахтин еще несколько раз возвращается к этому понятию. В записях, озаглавленных издателями К «*Роману воспитания*», упоминается инверсия, но на этот раз «характерологическая». В записях К *вопросам теории романа* можно найти интересную фразу: «Изображение современности как истории»³, безусловно, имеющую отношение к проблеме анахронизмов. А в *Разрозненных листах к «Формам времени и хронотопа»* упоминается «композиционная инверсия»⁴.

Последняя проливает свет на данное понятие: композиционная инверсия предполагает несоответствие порядка материала (хронологического, композиционного, литературного) в фабуле и сюжете. Показательным в этом плане называют рассказ Ивана Бунина *Легкое дыхание*. Анализ Льва Выготского бунинской новеллы также считается образцовым с точки зре-

¹ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе* // того же, *Собрание сочинений*, т. 3, Языки славянских культур, Москва 2012, с. 400.

² М. Гаспаров, *Инверсия* // А. Н. Николюкин (ред.), *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, НПК Интелвак, Москва, 2001, с. 303.

³ М. Бахтин, *К вопросам теории романа* // того же, *Собрание сочинений*, т. 3..., с. 598.

⁴ М. Бахтин, *Разрозненных листах к «Формам времени и хронотопа»* // того же, *Собрание сочинений*, т. 3..., с. 504.

ния функций временных перестановок в рассказе, создающих эффект легкости⁵.

Однако Бахтина интересует временное несоответствие, возникающие не в самом произведении, а на стыке разных сознаний: художественного, поэтического, мифологического, позитивистского, формалистского, научного; поэтому на проблеме композиционной инверсии он не задерживается. Более подробно, хотя и фрагментарно, происходит углубление в проблему характерологической инверсии.

2. ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ

Характерологическая инверсия представляет собой более сложный тип анахронизма, она формируется на определенном этапе становления романских канонов. Наиболее хлестко Бахтин говорит о романе воспитания, поскольку в нем герой дан в качестве свершившегося, заданного идеала в его противопоставлении живому процессу становления (если под становлением понимать собственно воспитание). Бахтин видит серьезное противоречие в том, что зрелость героя, на которой заканчивается процесс становления и воспитания, показана как конечный результат, но дана как исходный. Зрелость диктует автору (и герою), каким образом и чем должен закончиться процесс воспитания, выходящий в «репетицию», то есть повторение изученного, «упражнение в добродетель» и «закрепление наличного»:

Это время сжато и в сущности лишено становления. Биография дает развернутую личность, созревшую в смерти. Вся юность лишь предуказание зрелости. Момент становления и динамики вносится лишь как борьба склонностей и пороков (тоже под влиянием Аристотеля), как упражнение в добродетели, чтобы придать ей постоянство. Это — педагогическое становление, в сущности — *heretitia* — закрепление наличного. Основой остается устойчивая сущность заверщенного человека⁶.

Отсюда — завершенная зрелость характера есть подлинное начало развития. Здесь — начало своеобразной «характерологиче-

⁵ См. А. Жолковский, «Легкое дыхание» Бунина — Выготского семьдесят лет спустя // того же, *Блуждающие сны*, Наука, Москва 1994, с. 103–120.

⁶ М. Бахтин, *К «Роману воспитания»* // того же, *Собрание сочинений*, т. 3..., с. 327.

ской инверсии», оказавшей такое громадное влияние на судьбы последующей литературы⁷.

Это противоречие Бахтин пытается обосновать инверсией уже другого уровня — гносеологической — и переносит критику на Гегеля и Аристотеля, повлиявших на формирование просветительских канонов. Упреки в подмене касаются прежде всего учения Аристотеля об энтелехии (целеполагании) «как о последней цели, и в то же время — первой причине развития»⁸, «аристотелевского отождествления цели с началом»⁹.

3. ИНВЕРСИЯ ЛИ У АРИСТОТЕЛЯ?

Обратим внимание на то, что Бахтин ссылается на известное место в *Метафизике*, где Аристотель выводит идею «первопричины (перводвигателя, первого движителя)», называемого богом, «из конечной цели»; иногда она так и называется: «целевая причина»¹⁰. Для Аристотеля этот вывод связан с пониманием причины как эпистемы, особого знания о первых вещах.

Действительно, для Аристотеля первичность, изначальность мысли фундаментальна: «Ведь разумно считать, что ум есть самое изначальное и по природе главенствующее [...]»¹¹. И в результате получается, что цель «по сущности» предшествует началу «по становлению», а действительность предшествует возможности: «[...] по становлению पहले по форме и сущности (например, взрослый мужчина पहले ребенка, и человек — पहले семени, ибо одно уже имеет свою форму, а другое — нет) [...]»¹².

Однако в бахтинском понимании Аристотель совершает инверсию. Суть этой инверсии несколько иначе, но очень наглядно выразил Георгий Гачев, один из тех филологов, кто вначале 1960-х заново открыл и вернул Бахтина из забвения. Он понимает причину так, как если бы причина была локализована в будущем, а не в прошлом, и перенесена в начало силой инверсии:

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 237.

⁹ Там же, с. 394.

¹⁰ Аристотель, *Метафизика* // того же, *Сочинения в четырех томах*, т. 1, ред. В. Ф. Асмус, Мысль, Москва 1976, с. 185, 309, 364.

¹¹ Аристотель, *О душе* // того же, *Сочинения в четырех томах...*, с. 390.

¹² Аристотель, *Метафизика...* с. 246.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

«[...] явлена причина, которая дается потом», «[...] т.е. причина лежит во времени после»¹³, что делает мысль о причине вторичной по отношению к явлению.

Т.е. как причина она производит действие, но не надо ее воображать себе как источник или толчок, (то все образы предшествования во времени), но как тягу, «при-точник» — то, что действует, будучи впереди во времени, обратно. Вспять, задним числом (выделено нами — Р.Ш.). Кстати, русское понятие «причина» эту идею «чина» как не того, откуда ис-ходят, а к чему при-ходят, — нам преподносит: под нос сует, а мы и не видим¹⁴.

Слова «вспять, задним числом», отсылающие к пословице «Русский мужик задним умом крепок», безусловно, подрывают и умаляют понимание причины как эпистемы, но иллюстрируют процесс инверсии. Инверсия всегда осуществляется задним числом, постфактум, и в этом пафос мысли Бахтина. В основе инверсии лежит перенос и подмена естественного хода вещей умственным порядком.

4. ПРОМЕТЕЕВ И ЭПИМЕТЕЕВ ПОРЯДКИ

Данное противоречие между логической и физической причиной можно разрешить, если мы обратимся к идее универсальной индоевропейской триады «мысль, слово, дело»¹⁵. Вардан Айрапетян предложил различать два порядка этой триады: «Прометеев порядок мысль слово дело это искусственный порядок главенства, обратный естественному порядку старшинства, эпиметееву»¹⁶.

Мысль выступает как первичная в прометеевом порядке этой триады мысль — слово — дело, в то же время в «эпиметее-

¹³ Г. Гачев, *Осень с Кантом: Образность в «Критике чистого разума»*, ИФ РАН, Москва 2004, с. 71.

¹⁴ Там же, с. 72. Особенности авторской пунктуации сохранены.

¹⁵ Об этом см. В. Н. Топоров, *К этимологии слав. мысль*, «Этимология» 1963, с. 11.

¹⁶ В. Айрапетян, *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, Москва 2011, с. 92, фрагмент в52. Учитывая фрагментарный характер книги и множество перекрестных ссылок, цитаты приводим в авторской пунктуации и вместо номера страницы указываем только буквенно-цифровое обозначение цитируемого фрагмента.

вом порядке дело — слово — мысль мысль фигурирует как производная и является продуктом деятельности, выводом, заключением. Оба порядка показывают различные уровни мысли, различное наполнение понятий слова и дела, хотя и могут совмещаться в одной эпохе, в одном человеке. Так, бессознательно действуя, человек поступает согласно эпиметееву порядку: сначала делает, а затем думает. А в диссертации доминирует прометеев порядок: сначала формулируются цели исследования, а затем проводится исследование.

Обобщая, можно сказать, что эпиметеев порядок показывает данность, естественный ход вещей, а прометеев — заданность, он же считается главным, рациональным, прогрессивным и революционным. Человек в ходе своей истории старается заменить эпиметеев порядок прометеевым:

Прометеевский переворот — смена порядка дело–слово–мысль на порядок мысль–слово–дело [«Сначала думай, потом говори (обсуждай), потом только делай»] — не просто пример или даже образец «исторической инверсии», он и есть эта инверсия, с него и начался современный человек, homo sapiens¹⁷.

Однако русская герменевтическая мысль в лице Бахтина, а затем Вардана Айрапетяна, Владимира Бибикина последовательно совершает так называемое «Эпиметеево возвращение» — возвращение к истокам, осуществляя возврат к консервативному мышлению, для которого «старшее есть главное»¹⁸. Поэтому неслучайно в философском наследии Бахтина оказалась тема исторической инверсии. Понятие исторической инверсии направлено против европейской мысли, базирующейся на Аристотеле, рационализме XVII века (Декарт, Бэкон, Паскаль), просветительстве XVIII века. По мнению Вардана Айрапетяна, западная просветительская мысль, ориентированная на все новое, на перевороты и революцию, приходит к «переиначиванию» и переворачиванию изначального естественного порядка (эпиметеева), что в свою очередь приводит к анахронизмам мифотворческого мышления: «[...] мифотворческое мышление, для

¹⁷ А. Григорян, *Первый, второй и третий человек*, Языки славянской культуры, Москва 2014, с. 490.

¹⁸ В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 521. Ср.: «Для консервативного мышления старшее есть главное, для революционного младшее есть главное, а для мифотворческого главное есть старшее (ср. «историческую инверсию»)».

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

которого главное есть старшее (выделено мной — Р.Ш.), первое по времени, начинает с конца-инога и производит из него всё; это и есть «историческая инверсия»¹⁹.

5. ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ, ИЛИ АБЕРРАЦИЯ СОЗНАНИЯ

Итак, что же такое историческая инверсия по Бахтину?

Это «особенность ощущения времени», прежде всего романного времени (в художественном мышлении) и мифологического времени (в первобытном мышлении), вызванная противоречием между естественным ходом вещей и установленным извне, между событием и его осмыслением, между делом и сознанием, *ratio*. В дальнейшем у Бахтина речь пойдет о мифологии (мифотворчестве) и метафизике как околонуточных явлениях Нового времени.

Итак, речь идет об анахронизмах, вызываемых перестановкой или переносом в прошлое наших современных представлений (мифотворчество, утопия, миф о золотом веке), переносом в будущее современных представлений (эсхатология). Это явление, присущее историческому сознанию Нового времени, несколько позже Николай Бердяев назвал «абerrацией сознания»: «Эта абerrация сознания получается оттого, что мы на зарю человечества, на историю первоначального человечества переносим наше время»²⁰.

И хотя ярко анахронизмы раскрываются в литературном процессе и в мифологиях, Бахтин переносит явление «перестановки времени» на восприятие исторического процесса в целом:

Сущность такой инверсии сводится к тому, что мифологическое и художественное мышление локализует в прошлом такие категории, как цель, идеал, справедливость, совершенство, гармоническое состояние человека и общества и т.п. Мифы о рае, о Золотом веке, о героическом веке, о древней правде; более поздние представления о естественном состоянии, о естественных, прирожденных правах и др. — являются выражениями этой исторической инверсии²¹.

Эта своеобразная «перестановка», «инверсия» времени, характерная для мифологического и художественного мышления разных эпох развития че-

¹⁹ В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 723.

²⁰ Н. Бердяев, *Смысл истории*, Мысль, Москва 1990, с. 33.

²¹ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе...*, с. 400.

ловечества, определяется особым представлением о времени, в частности, о будущем. За счет будущего обогащалось настоящее и в особенности прошлое²².

6. ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ: КОНСЕРВАТИВНОЕ И ПРОГРЕССИВНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Однако понимание категории исторической инверсии осложнено тем, что Бахтин толкует ее двойственно: одновременно в аспектах критики и апологии, в консервативном и прогрессивном аспекте.

Так, сообщая, что инверсия за счет будущего обогащает, «интенсифицирует» настоящее и в особенности прошлое, Бахтин принимает прогрессивную сторону инверсии, но лишь в одной области — народном творчестве. «Интенсификация» прошлого за счет будущего приводит к «героизации»: представлению о богатырях как о больших людях, а о людях прошлого как о богатырях, ср.:

вся энергия чаемого будущего глубоко интенсифицировала образы здешней материальной действительности, и прежде всего образ живого телесного человека: человек рос за счет будущего (выделено мной — Р.Ш.), становился богатырем по сравнению с современными людьми («богатыри — не вы») наделялся невиданной физической силой, трудоспособностью, героизовалась его борьба с природой, героизовался его трезвый, реальный ум, героизовались даже его здоровый аппетит и его жажда²³.

Здесь для Бахтина решительным образом важны «движение вперед», прогрессивность установки на будущее. С этой перспективы то, что противоречит или препятствует «реальному» движению вперед, называется «исторической инверсией», взятой в отрицательном модусе, в консервативном аспекте.

К «консервативной» исторической инверсии Бахтин относит две направленности: (1) движение вспять, создание идеалов, утопий и мифов о прошлом из проекции настоящего и (2) «вертикальная надстройка», к которой относятся «потусторонне-идеальные, вечные и вневременные», то есть метафизические категории, выпадающие из настоящего момента истории.

²² Там же, с. 401.

²³ Там же, с. 402.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

Историческая инверсия в точном смысле слова предпочитает такому будущему с точки зрения реальности прошлое как более весомое, плотное. Вертикальные же потусторонние надстройки предпочитают такому прошлому вневременное и вечное как уже сущее и как бы уже современное²⁴.

О том, что метафизика тоже антиисторична, видно из следующей фразы в работе *Проблема формы, содержания и материала в словесном художественном творчестве*: «[...] представлять себе должное и заданное как уже данное и наличное где-то, тенденция, создавшая мифологическое мышление, в значительной степени и метафизическое»²⁵.

При этом нетрудно заметить в противоречии между прогрессивным и консервативным аспектами исторической инверсии конфронтацию между народной, раблезианской и официальной, государственно-христианской культурами Средневековья, столкновение двух хронотопов, о которых Бахтин напишет позднее.

Действительно, если обогащение прошлого за счет будущего в фольклорной культуре у Бахтина называется «героизацией», то мифотворческие представления, возникшие в культуре Нового времени, воспринимаются как идеализация. В этом плане больше всего не повезло просветительскому понятию «естественность»: естественное право, естественный человек, естественное состояние. Под покровом естественности Бахтин видит скрытый механизм инверсии, или аберрации, подменяющей то, что «должно быть», изображением «как уже бывшего в прошлом», ср.:

Чтобы наделить реальностью тот или иной идеал, его мыслят как уже бывший однажды когда-то в Золотом веке в «естественном состоянии» или мыслят его существующим в настоящем где-то за тридевять земель, за океанами, если не на земле, то под землей, если не под землей, то на небе. Готовы скорее надстраивать действительность (настоящее) по вертикали вверх и вниз, чем идти вперед по горизонтали времени²⁶.

В ходе инверсии подлинный и данный естественный порядок подменяется заданным, идеальным и, по сути, антиисторическим:

²⁴ Там же, с. 401.

²⁵ М. Бахтин, *Проблема формы, содержания и материала в словесном художественном творчестве* // того же, *Собрание сочинений*, т. 1: *Философская эстетика 1920-х годов*, Русские словари, Языки славянских культур, Москва 2003, с. 287.

²⁶ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе...*, с. 401.

Определяя ее несколько упрощенно, можно сказать, что здесь изображается как уже бывшее в прошлом то, что на самом деле может быть или должно быть осуществлено только в будущем, что, по существу, является целью, долженствованием, а отнюдь не действительностью прошлого²⁷.

Итак, Бахтиным движет скрытая критика просветительских идеалов и идеи прогресса, присущей Новому времени. Но при этом нельзя не заметить переворота в собственных понятиях: то, что с точки зрения просвещения считается консервативным, для Бахтина подлинно прогрессивно: фольклор, растущий за счет будущего. А «официальную» идею прогресса Бахтин старательно дискредитирует, обвиняя ее в подмене понятий и абберациях разума.

7. ПРЯМИЗНА И КРИВИЗНА

В дальнейшей работе — в статье *О Флобере*, датированной 1944–1945 гг., — Бахтин подвергнет рефлексии саму идею движения вперед. Теперь для него «идти вперед» — значит, отрывать от истоков.

Действительно, в период, предшествовавший работе над книгой о Рабле, Бахтин позиционировал себя как прогрессист, он создавал диалогическую философию именно как прогрессивную, то есть не как отрицание, а продолжение широко понимаемой философской традиции Европы. Между тем переход к фольклору и к проблеме памяти заставил философа обратить внимание на «первобытные» интеллектуальные системы и критично отнестись к прямолинейности и линейности некоторых положений европейской науки, в частности, к идее прогресса. В статье о Флобере Бахтин склонен подорвать линейную или циклическую (скорее всего, спиралевидную) тенденцию прогресса:

Разная оценка движения вперед: оно мыслится теперь как чистое, бесконечное, беспредельное удаление от начал, как чистый и безвозвратный уход, удаление по прямой линии. Таково же было и представление пространства — абсолютная прямизна²⁸.

²⁷ Там же, с. 400 (выделено мной — Р.Ш.).

²⁸ М. Бахтин, <О Флобере> // *Собрание сочинений*, т. 5: *Работы 1940-х — начала 1960-х гг.*, Русские словари, Москва 1997, с. 135.

Наряду с линейным развитием мысли, с прямизной, связанной с уходом от начал, Бахтин допускает «кривизну»: «иное мышление пространства», основанное на идее возвращения к началу, иное восприятие «первобытного мышления». Кривизна пути, допускающая «кривизну, загиб его на себя самого, и, следовательно, возможность возвращения к началу»²⁹, предполагает не отрицание прошлого, а использование его в качестве исходной позиции. Но такой порядок и может быть назван консервативным в айрапетяновском смысле слова, так как он позиционирует прошлое (историю) как старшее и подлинное образование, а настоящее (мысль) как младшее, новое и плюралистическое.

Казалось бы, что первобытное мышление насквозь пропитано мифотворчеством. Однако такой подход, в глазах Бахтина, ошибочен, так как он представляет результат исторической инверсии, допущенный рациональным подходом:

[...] первобытное мышление воспринимают только на фоне современного мышления, анализируют и оценивают в свете этого последнего; не делают контрольной попытки рассмотреть современное мышление на фоне первобытного и оценить его в свете последнего [...] ³⁰.

[...] допускается какое-то чудесное крайне резкое ускорение в темпах движения к истине за последние четыре века; расстояние, пройденное за эти четыре века, и степень приближения к истине таковы, что то, что было четыре века назад или четыре тысячелетия назад, представляется одинаково вчерашним и одинаково далеким от истины [...] ³¹.

Таким образом, вслед за Бахтиным, можно прийти к выводу, что прогрессивность, мыслящая настоящее единственным способом движения к истине, а прошлое — лишенным истины, лишает себя поддержки прошлого и поэтому глубоко инверсионна.

8. ИНВЕРСИЯ И ПРОБЛЕМА ЭСХАТОЛОГИИ

Эсхатология — один из видов утопического мышления, когда представления, сформированные в настоящем, переносятся

²⁹ Там же, с. 135.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, с. 136.

в будущее. Эсхатология, по Бахтину, такая же замкнутая и неисторическая «вертикальная надстройка», как и метафизика; она являет собой «конец бытия», следовательно, конец становления:

Будущее здесь мыслится как конец всего существующего, как конец бытия (в его бывших и настоящих формах). В данном отношении безразлично, мыслится ли конец как катастрофа и чистое разрушение, как новый хаос, как сумерки богов или как наступление царствия Божия, — важно лишь, что конец полагается всему существующему, и притом конец относительно близкий. Эсхатологизм всегда мыслит себе этот конец так, что тот отрезок будущего, который отделяет настоящее от этого конца, обесценивается, утрачивает значение и интерес: это ненужное продолжение настоящего неопределенной длительности³².

Но не будем забывать, что эсхатология — неотъемлемая часть христианства и его линейного представления о времени, от начала к концу. И здесь Бахтин касается очень сокровенной для себя темы. Оставаясь глубоко христианским мыслителем и всегда шифруя христианские символы в своих работах, в главе об исторической инверсии Бахтин, казалось бы, проводит демонтаж веры как таковой, во множестве ее исторических проявлений: от канонической до сектантской веры, воспринимаемой как продолжение мифотворчества. Важные эпизоды христианской истории окружены теологами и мифами, например, миф о Творении и рае и миф о конце времен и втором пришествии Христа. Однако в противовес этой, как уже говорилось, консервативной инверсионности, Бахтин намечает, осторожно обнажая, прогрессивную инверсионность: «чаемое будущее». Кем «чаемое», почему «чаемое»? Это слово всего единожды появляется в главе об исторической инверсии и намекает на Символ веры, его заключительное предложение: «Чаю воскресения мертвых и жизни будущего века». Эта форма веры в открытое будущее, скорее всего, в представлении Бахтина отличается от веры в Царствие Небесное, установленное на земле, каковое мы можем наблюдать, например, у в высшей степени просвещенного предшественника и соотечественника Бахтина — Петра Яковлевича Чаадаева или, скажем, у непросвещенных русских сектантов — хлыстов.

Впрочем, данное представление об инверсии, затрагивающей механизм переворота в художественном, мифологическом или

³² М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе...*, с. 402.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

религиозном сознании, не делает ее «исторической». Почему же она все-таки названа исторической?

9. КОНФЛИКТ МЕЖДУ GESCHICHTE И GESCHEHEN

Бахтинский фрагмент с эсхатологией содержит намек об истоках понятия историческая инверсия. От вагнеровских «сумерек богов» можно совершить всего один переход к «Закату Европы», а в статье о Флобере Бахтин напрямую говорит о Шпенглере. Именно у Освальда Шпенглера описывается ключевая оппозиция между историей и природой, «событием»/«действием» и «историей», «Geschehen» и «Geschichte»:

История есть вечное становление и, стало быть, вечное будущее; природа есть ставшее и, стало быть, вечное прошлое. Здесь, таким образом, случилась странная инверсия: первенство становления перед ставшим выглядит как бы упраздненным. Дух, ретроспективно озирающий из своей сферы, из ставшего, пройденный путь, переворачивает аспект жизни; идея судьбы, несущая в себе цель и будущность, оборачивается механическим принципом причины и следствия, центр тяжести которого лежит в прошедшем³³.

Напомним, что противодействие становления и ставшего является фундаментальной оппозицией в философии Бахтина.

Суть инверсии, по Шпенглеру, или как сказано в оригинале «eine seltsame Umkehrung»³⁴ («странный поворот», «превращение», «обращение вспять») заключается в ретроспективной попытке (духа) понять и осмыслить прошлое. Причем между обращением к прошлому (осмысление, память, воспоминание) и познанием Шпенглер ставит знак равенства: и то, и другое рассматривается в категориях причины и следствия.

Перемена обстановки, которую Шпенглер пытается зафиксировать в логических терминах, при этом поразительна: будущее и прошлое отличаются друг от друга радикально, словно это две различные истории. По сути своей, это так и есть, потому что термины «Geschehen» и «Geschichte» означают именно «исто-

³³ О. Шпенглер, *Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории*, перевод с немецкого, вступительная статья и примечания К. А. Свасьяна, т. 1, Мысль, Москва 1998, с. 582.

³⁴ O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, C. H. Beck, München 1963, с. 499–500.

рию», но в одном случае как еще продолжающуюся, в другом — уже свершенную. Будущее проживается, прошлое познается: «Но нельзя жить обратно, обратно можно только мыслить»³⁵, — пишет учитель математики, сводя живую историю культуры к морфологической статичной системе. Пафос шпенглеровской когнитивной ретроспекции следует понимать таким образом, что познание, сопряженное со взглядом в прошлое, лишь механически воспроизводит историческую ситуацию, попутно переставляя в ней местами причину и следствие, и никак не может предопределить дальнейшего хода событий, взгляда в будущее; прошлое и будущее отделены друг от друга и необратимы.

Инверсионные отношения в случае Шпенглера это отношения как раз морфологического, если не математического свойства: A и B , где $B = -A$. Инверсионный тип взаимоотношения положен в качестве различительного критерия, в частности, между культурой Запада, иначе называемой фаустовской, и культурой Востока, иначе магической культурой. По Шпенглеру магическая культура, сосредоточенная на прошлом, представляет собой инверсию фаустовской, раскрытой навстречу будущему.

Но это и был уже казус западной — фаустовской — культуры с ее тоскливым взысканием бесконечных пространств: по существу, лишь «экстравертированная инверсия» обращенного в себя египетского бытия [...],

— пишет по этому поводу переводчик и философ Карен Свасьян³⁶.

В первой русской рефлексии на данную тему — работе четырех философов *Освальд Шпенглер и «Закат Европы»* (1922) — также выявлены критические моменты этой концепции. Уже процитированный Николай Бердяев едко замечает, что у самого Шпенглера, ощущающего себя исторически открытой личностью, нет собственно истории, а есть «морфология всемирной истории»³⁷. По мнению русско-немецкого философа Федора Степуна (Friedrich Steppuhn), автор *Заката Европы*, обвинивший историков в «субъективной аберрации», а именно: «все они пи-

³⁵ О. Шпенглер, *Закат Европы...*, с. 582.

³⁶ К. Свасьян, *Освальд Шпенглер и его реквием по Западу // О. Шпенглер, Закат Европы...*, с. 29.

³⁷ Н.А. Бердяев, Я.М. Букшпан, Ф.Я. Степун, С.Л. Франк, *Освальд Шпенглер и «Закат Европы»*, Книгоиздательство «Берег», Москва 1922, с. 61.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

сали историю с точки зрения современного человека [...]»³⁸, — допускает ту же самую аберрацию, делая морфологический метод прочтения мировой культуры единственным объективным мериллом всемирной истории.

Таким образом, вполне возможно допустить, что Бахтин также понимал антиисторический, по сути, инверсионный подход Шпенглера к истории, и проблему, выраженную немецким мыслителем, попытался применить к области художественного мышления. Поэтому и инверсия у Бахтина «так называемая историческая», содержит иронию и дистанцию по отношению к первоисточнику.

10. ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ И ПРОБЛЕМА ПАМЯТИ

Как мы уже писали, инверсию Бахтин воспринимал в прогрессивном и консервативном ключах.

В прогрессивном аспекте инверсия допустима, поскольку она связана с движением вперед, в будущее. В этом смысле ключевую роль играет память, создающая элемент «кривизны» и возможность обратной связи. Для Бахтина память настолько важна и прогрессивна, что, подобно двуликому Янусу, если обратиться к первому образу бахтинской амбивалентности из книги *К философии поступка*, глядит и в прошлое, и в будущее. Она связана с «кривизной», с движением вперед через постоянное возвращение к началу. Ср. фрагмент из текста *<Проблема постоянного эпитета>*:

Память. Не прямая линия, дуга. Кривизна не пространства, а становления, кривизна всякого события, его смысла в отношении времени. Вытянуть в одну прямолинейную линию вперед нельзя без насилия и искажения. Оно идет в двух направлениях: и вперед и назад, как дуги круга оно в обоих направлениях прогрессивно, ведет вперед к концу-началу³⁹.

А в статье *Рабле и Гоголь* Бахтин уверенно связывает память с будущим в контексте «большого времени»:

Выясняется, что всякий действительно существенный шаг вперед сопровождается возвратом к началу («изначальность»), точнее, к обновлению на-

³⁸ Н.А. Бердяев и др., *Освальд Шпенглер и «Закат Европы»...*, с. 11.

³⁹ М. Бахтин, *<Проблема постоянного эпитета>* // того же, *Собрание сочинений*, т. 4(1), Языки славянских культур, Москва 2008, с. 751.

чала. Идти вперед может только память, а не забвение. Память возвращается к началу и обновляет его⁴⁰.

Бахтин пытается представить дело таким образом, чтобы не современность толковала прошлое, проецируя на него свои представления, а наоборот, чтобы «обновленное» прошлое толковало бы нас. В движении памяти вперед, очевидно, проявляется «умение видеть время», при котором явления, связанные с прошлым, «раздвигают зримое время в будущее»⁴¹. Это умение относится к художнику прежде всего, но и не только. На другом конце в диалог вступает современность: толкователь, историк, читатель. Вот как об этом пишет современный философ Эрих Соловьев:

И все-таки это свет из прошлого: благодаря усилию историка оно начинает толковать нашу жизнь. Тот, кого уже нет, выступает тем не менее в качестве живого участника диалога, в качестве исповедника, а иногда и проницательного психотерапевта, который впервые сталкивает современность с ее собственной горькой правдой⁴².

Итак, Бахтин полностью противопоставляет свою идею «возврата к началу» концепции познания, предложенной Освальдом Шпенглером. У последнего происходит подмена мнемонических представлений когнитивными; для Шпенглера «вспоминать» означает «устанавливать причину». У Бахтина же память вступает в диалог с современностью, осуществляя «бесконечный и незавершимый диалог, в котором ни один смысл не умирает»⁴³.

11. ВЫВОДЫ

В работе *Формы времени и хронотопа в романе* проблема исторической инверсии застала философа в той точке эволюции

⁴⁰ М. Бахтин, *Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура)* // того же, *Собрание сочинений*, т. 4(2), Языки славянских культур, Москва 2010, с. 518.

⁴¹ М. Бахтин, *К «Роману воспитания»...*, с. 292.

⁴² См. Э. Соловьев, *Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры)*, Политиздат, Москва 1991, с. 4–5.

⁴³ М. Бахтин, *Рабочие записки 60-х — начала 70-х годов* // того же, *Собрание сочинений*, т. 6, Русские словари, Языки славянских культур, Москва 2002, с. 433.

взглядов, когда прогрессивно-рациональная идея и вера в будущее еще не изжили себя, а консервативная идеология фольклорной амбивалентности уже вступила в зону видимости. В результате сложился очень сложный рисунок идей вокруг понятия исторической инверсии. С одной стороны, Бахтин пытается демонтировать главный инструмент рационализма и просветительства — мысль, сползающую в мифотворчество, а с другой — выход к фольклору, погружение в его амбивалентные понятия, в его герменевтику представляются как продолжение научного прогресса, революционности мысли.

Дальнейшее развитие идей Бахтина показало, что герменевтическое начало стало побеждать собственно научное. Подрыв доминанции мысли (в прометеевом порядке) и возврат к словесности, критика европейских культурных и познавательных концепций посредством понятия исторической инверсии многогранна, имеет множество измерений. Одно из них — не рассмотренное здесь политический аспект. Ведь оформление главной советской философии в тридцатых годах XX века — «диалектического материализма» напрямую связано с переосмыслением истории с точки зрения доминирующей идеологии, созданием новой мифологии вокруг большевистских лидеров, установлением культа личности как правды в последней инстанции, переосмыслением начала революционного движения в России с точки зрения его конца (победы революции). Ведь все эти «перестановки» в итоге приводят к фальсификациям и подтасовке истории. А в результате происходит отход от подлинной историчности и уход в метафизические схемы.

Спасти от этого, по мысли Михаила Бахтина и Вардана Айрапетяна, может не новая идеология антикоммунистической направленности или нейтральная научная система, а возвращение к истокам, к подлинной естественности, которая есть фольклор, хотя бы и темный, с точки зрения просветительства, и амбивалентный, с точки зрения разума.

REFERENCES

- Айрапетян, Вардан. *Tolkuya slovo. Opyt hermenevtiki po-russki*. Moskva: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2011 [Айрапетян, Вардан. *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2011].

- Aristotel', *Sochineniya v chetyrekh tomakh*, t. 1. Ed. Asmus, Valentin. Moskva: Mysl', 1976 [Аристотель, *Сочинения в четырех томах*, т. 1, Ed. Асмус, Валентин. Москва: Мысль, 1976].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 1. *Filosofskaya estetika 1920-kh godov*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2003 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 1. *Философская эстетика 1920-х годов*. Москва: Языки славянской культуры, 2003].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 3. *Teoriya romana (1930–1961 gg.)*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2012 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 3. *Теория романа (1930–1961 гг.)*. Москва: Языки славянских культур, 2012].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 4 (1). *Fransua Rable v istorii realizma (1940). Materialy k knige o Rable (1930–1950-ye gg.). Kommentarii i prilozheniya*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2008 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 4 (1). *Франсуа Рабле в истории реализма (1940). Материалы к книге о Рабле (1930–1950-е гг.). Комментарии и приложения*. Москва: Языки славянских культур, 2008].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 4 (2). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'turasrednevekov'ya i Renessansa. Rable i Gogol' (Iskusstvo slova i narodnaya smekhovaya kul'tura)*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2010 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 4 (2). *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура)*. Москва: Языки славянских культур, 2010].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 5. *Raboty 1940-kh — nachala 1960-kh godov* Moskva: Russkiye slovari, 1997 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 5, *Работы 1940-х — начала 1960-х годов*. Москва: Русские словари, 1997].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 6. *Problemy poetiki Dostoyevskogo, 1963. Raboty 1960-kh — 1970-kh gg.* Moskva: Russkiye slovari. Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2002 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений*, т. 6. *Проблемы поэтики Достоевского, 1963. Работы 1960-х — 1970-х гг.* Москва: Русские словари. Языки славянских культур, 2002].
- Berdyayev, Nikolay, and Bukshpan, Yakov, and Stepun, Fedor, and Frank, Semen. *Osva'd Shpengler i Zakat Yevropy*. Moskva: Knigoizdatel'stvo «Bereg», 1922 [Бердяев Николай, Букшпан, Яков, Степун, Федор, Франк, Семен. *Освальд Шпенглер и Закат Европы*, Москва: Книгоиздательство «Берег», 1922].
- Berdyayev, Nikolay. *Smysl istorii*, Moskva: Mysl', 1990 [Бердяев, Николай. *Смысл истории*, Москва: Мысль, 1990].
- Gasparov, Mikhail. "Inversiya." *Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatii*. Ed. Nikol'yukin, Aleksandr. Moskva: NPK Intelvak, 2001 [Гаспаров, Михаил. "Инверсия." *Литературная энциклопедия терминов и понятий*. Ed. Никол'юкин, Александр. Москва: НПКи Интелвак, 2001].
- Gachev, Georgiy. *Osen' s Kantom: Obraznost' v «Kritike chistogo razuma»*. Moskva: IFRAN, 2004 [Гачев, Георгий. *Осень с Кантом: Образность в «Критике чистого разума»*. Москва: ИФРАН, 2004].
- Grigoryan, Armen. *Pervyy, vtoroy i tretiy chelovek*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2014 [Григорян, Армен. *Первый, второй и третий человек*. Москва: Языки славянской культуры, 2014].

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНВЕРСИЯ»...

- Solov'yev, Erikh. Proshloye tolkuyet nas: (Ocherki po istorii filosofii i kul'tury). Moskva: Politizdat, 1991 [Соловьев, Эрих. *Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры)*. Москва: Политиздат 1991].
- Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes*, München: C. H. Beck, 1963.
- Spengler, Oswald. *Zakat Yevropy: Ocherki morfologii mirovoy istorii*, t. 1. Svas'yan, Karen (perevod s nemetskogo, vstupitel'naya stat'ya i primechaniya). Moskva: Mysl', 1998 [Шпенглер, Освальд. *Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории*. т. 1. Свасьян, Карен (перевод с немецкого, вступительная статья и примечания). Москва: Мысль, 1998].
- Svas'yan, Karen. "Osval'd Shpengler i yego rekvijem po Zapadu." Spengler, Oswald. *Zakat Yevropy: Ocherki morfologii mirovoy istorii*, t. 1. Svas'yan, Karen (perevod s nemetskogo, vstupitel'naya stat'ya i primechaniya), Moskva: Mysl', 1998: 5–123 [Свасьян, Карен. "Освальд Шпенглер и его реквием по Западу." Шпенглер, Освальд. *Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории*. Свасьян, Карен (перевод с немецкого, вступительная статья и примечания), т. 1, Москва: Мысль, 1998: 5–123].
- Toporov, Vladimir. "K etimologii slav. mysl'." *Etimologiya* 1963: 5–13 [Топоров, Владимир. "К этимологии слав. mysl'." *Etimologiya* 1963: 5–13]
- Zholkovskiy, Aleksandr. *Bluzhdayushchiye sny*. Moskva: Nauka, 1994: 103–120 [Жолковский, Александр. *Блуждающие сны*. Москва: Наука, 1994: 103–120].

WERONIKA ROKICKA

Uniwersytet Warszawski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5207-8286>

OBRAZ ROSJI W INDYJSKIEJ LITERATURZE PODRÓŻNICZEJ XX WIEKU

THE IMAGE OF RUSSIA IN INDIAN TRAVEL WRITING OF THE 20TH CENTURY

The article aims at presenting the overview of Indian travel writing on Russia in the 20th century and analysing the image of Russia emerging from Indian travelogues. Although most Indian travellers headed towards England, with the growth of anticolonial sentiment Russia gradually became a significant destination since the 1930s. Rabindranath Tagore was the most prominent among Indian guests and his *Letters from Russia* (1931) are considered travel writing classic, a reference point for all later Indian travellers to the country. Vast majority of the Indian travel accounts focus on the political, social and cultural changes in the country and set Russia as an example for India to follow, especially in the fields of education, culture or workers' rights. They leave little space for any other aspects of the reality and unsurprisingly the fascination easily fades away with the collapse of the USSR.

Keywords: Russia, Soviet Union, India, traveling, travel literature, travel writing, Rabindranath Tagore

Od połowy XIX wieku dowodem statusu społecznego w środowisku indyjskich elit stała się podróż do Europy. Przez prawie sto lat oznaczało to obowiązkowy dla młodych mężczyzn z wyższych sfer pobyt w Anglii, który miał być ukoronowaniem ich edukacji, odbytej w nowym systemie nauczania utworzonym w Indiach na wzór brytyjski¹. Z czasem Indusi zaczęli podróżować również po Europie kontynentalnej, ale zazwyczaj trafiali do Francji, Włoch i Szwajcarii.

Wraz z takimi ogólnościowymi procesami jak rozwój środków transportu i popularyzacja podróży, równoległe zachodziły zmiany polityczne w samym Indiach, dzięki którym popularne stały się podróże poza utartym zachodnioeuropejskim szlakiem. Narastanie od początku XX wieku nastrojów antykolonialnych, z czasem również

¹ S. Sen, *Travels to Europe. Self and Other in Bengali Travel Narratives 1870–1910*, Orient Longman, Hyderabad 2005, s. 28.

niepodległościowych, oznaczało, że Indie poszukiwały w świecie nowych sojuszników i krajów, których doświadczenia mogłyby ich czegoś uczyć. Początkowo popularne stało się podróżowanie i pisanie o Japonii², ale rewolucje w Rosji w 1917 roku sprawiły, że oczy świadomych politycznie Indusów zwróciły się w tym właśnie kierunku, wcześniej praktycznie nieznanym. Ziemia Święta komunizmu, rzekomy demon wśród państw świata, cel pielgrzymki reformatorów — tak na Rosję patrzyli pierwsi indyjscy podróżnicy zafascynowani niezwykłymi przemianami w tym kraju, o których czytali i słyszeli. To zainteresowanie, jak się okaże, będzie trwało aż do lat 80. XX wieku i w okresie powojennym będzie wzmacniane przez politykę władz radzieckich.

Celem tego artykułu jest przedstawienie przeglądu najważniejszych przykładów indyjskiego pisarstwa podróżniczego o Rosji w XX wieku oraz analiza obrazu Rosji, który wyłania się z tych utworów. Na wstępie warto poczynić kilka uwag. Po pierwsze prawie wszyscy omawiani w artykule pisarze podróżowali do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), ale w ich relacjach państwo to zawsze funkcjonuje jako 'Rosja' albo rzadziej jako 'Rosja Radziecka'. Również przymiotnik 'rosyjski' jest powszechnie używany tam, gdzie bardziej adekwatny byłby 'radziecki'. Co ważne również do lat 50. wszyscy podróżnicy ograniczali swoje wizyty do europejskiej części ZSRR (a w rzeczywistości często do Moskwy i Leningradu), a wycieczki na Kaukaz czy do Azji Środkowej były wyjątkiem raczej niż regułą. Ponadto warto zauważyć, że żaden z omawianych tu pisarzy nie znał rosyjskiego, jadąc do Rosji. W artykule omówiono głównie indyjskie teksty anglojęzyczne lub bengalskojęzyczne. Bengalczycy byli pionierami literatury podróżniczej w Indiach i wciąż jest ona bardzo popularna wśród użytkowników ich języka, do czego niewątpliwie przyczynił się jedyny indyjski laureat Literackiej Nagrody Nobla Rabindranath Tagore, dla którego bengalski był językiem ojczystym. Relacje z podróży do Rosji w innych językach niż bengalski i angielski zaczęły powstawać po uzyskaniu przez Indie niepodległości w 1947 roku, ale były mniej liczne. Warto również dodać, że wszyscy omawiani tutaj pisarze to mężczyźni należący do klasy średniej lub wyższej, ponieważ to oni dominowali i wciąż dominują wśród indyjskich podróżników i twórców literatury podróżniczej.

² S. Gooptu, *Japan and Asian destiny: India's intellectual journey through contemporary periodicals, 1880s–1930s*, w: *On Modern Indian Sensibilities. Culture, Politics, History*, I. Banerjee-Dube, S. Gooptu (red.), Routledge (South Asia edition), Abingdon 2018, s. 200.

STOSUNKI INDYJSKO-ROSYJSKIE

Do końca XIX wieku kontakty między Indiami a Rosją były bardzo ograniczone. W czasach Imperium Mogołów w Indiach (XVI–poł. XIX w.) tamtejsi kupcy podróżowali i osiedlali się w wielu zakątkach świata muzułmańskiego, w tym szczególnie w Iranie i Azji Środkowej³. Stamtąd próbowali szukać nowych rynków zbytu dla indyjskich towarów, a jednym z naturalnych kierunków rozwoju ekspansji był Kaukaz i obszary na północ od niego. Dokumenty potwierdzające obecność indyjskich kupców w Rosji datują pierwsze kontakty na połowę XVII wieku⁴. Wkrótce niewielka społeczność indyjska zaczęła być widoczna w mieście Astrachań, które pełniło rolę ważnego punktu tranzytowego położonego między Indiami, Iranem a pozostałymi obszarami europejskiej części Rosji⁵. Rosnące wpływy brytyjskie w Indiach sprawiły jednak, że handel ten nigdy się nie rozwinął na szerszą skalę i podupadł całkowicie do początku XIX wieku⁶.

W czasach Imperium Brytyjskiego w Indiach ogromny wpływ na wizerunek Rosji wśród indyjskich elit miały władze kolonialne, a co za tym idzie wiele zależało od relacji między mocarstwami. W administracji brytyjskiej w Indiach nie brakowało osób z antyrosyjskim nastawieniem. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywał na pewno Lord Curzon, wicekról Indii w latach 1898–1905⁷, ale już wcześniej przedstawiciele brytyjskiej elity próbowali budować wśród indyjskich elit przekonanie o zagrożeniu, które miało rzekomo płynąć ze strony Rosji zainteresowanej ekspansją na południe⁸. Łatwe rozpowszechnianie takich domysłów było związane z ograniczonymi źródłami informacji o Rosji, na co zwrócił uwagę w latach 20. XX wieku działacz niepodległościowy, a przyszły premier Indii Jawaharlal Nehru. Przebywając w Europie, napisał on wiele artykułów dla prasy indyjskiej, m.in. o Rosji. W jednym z nich przedstawia czytelnikom przegląd lektur o tym kraju dostępnych po angielsku, czyli języku zrozumiałym dla elit w Indiach. Narzeka na antyrosyjski i propagandowy charakter

³ A. Banerji, *Old Routes: North Indian Nomads and Bankers in Afghan, Uzbek and Russian Lands*, Three Essays Collectives, Gurgaon 2011, s. 189.

⁴ Tamże, s. 188.

⁵ Tamże, s. 210–211.

⁶ Tamże, s. 228–229.

⁷ S. Sarkar, *Modern India 1885–1947*, Pearson, Delhi 2014, s. 87.

⁸ M.A. Yapp, *British Perceptions of the Russian Threat to India*, „Modern Asian Studies” 1987, vol. 21, nr 4, s. 663.

większości tytułów⁹. Wśród nich nie ma opracowań napisanych przez Indusów, co wynika z braku bezpośrednich kontaktów między oboma krajami na szerszą skalę.

Do końca XIX wieku nieliczni Rosjanie odwiedzali Indie i widzieli w nich skarbnicę starożytnej mądrości i ostoję duchowości. Rosyjscy indologowie po dłuższych pobytach w Azji Południowej z czasem zaczęli nauczać o Indiach w rodzinnym kraju. Pierwsze kursy sanskrytu i literatury były dostępne już w XVIII wieku, a nauczanie rozwinięto w XIX wieku¹⁰. Dość późno w Rosji pojawili się pierwsi wykładowcy z Indii. W latach 1878–1879 Nishikanta Chattopadhyay uczył języków indyjskich w Petersburgu, gdzie zdołał nauczyć się rosyjskiego i po powrocie do Kalkuty opublikował książkę o języku i literaturze rosyjskiej¹¹. Literatura ta nie była w Indiach całkowicie nieznaną, ale elity intelektualne poznawały ją w tłumaczeniu na angielski.

Można powiedzieć, że Rosja odkryła Indie dużo wcześniej niż Indie odkryły Rosję. Prawdziwa fascynacja pojawiła się bowiem wśród Indusów dopiero w wyniku wydarzeń politycznych początków XX wieku. W Indiach rósł wtedy w siłę ruch antykolonialny, który z czasem przerodził się w ruch niepodległościowy. Indusi byli coraz bardziej świadomi wyniszczających skutków polityki Imperium Brytyjskiego wobec swojego kraju¹². Przywódcy antykolonialni otwierali się na poznawanie doświadczeń innych narodów, co miało im przynieść wiedzę niezbędną do bardziej skutecznego działania. Bolszewicy byli postrzegani w Indiach jako rewolucjoniści walczący z imperializmem caratu, a tym samym zaczęli stanowić inspirację dla rodzimego ruchu walczącego z Imperium Brytyjskim. W 1920 roku do Rosji udał się działacz komunistyczny Manabendra Nath Roy (1887–1954), który pierwsze szlify zdobywał wśród komunistów Stanów Zjednoczonych i Meksyku. Roy szybko stał się prominentnym działaczem Kominternu, szukającego w tym czasie osoby kompetentnej do propagowania komunizmu w Azji Środkowej i Południowej. Jeszcze w tym samym roku w Taszkencie założył Komunistyczną Partię Indii¹³. W 1930 roku miało natomiast miejsce drugie ważne wydarzenie w relacjach

⁹ J. Nehru, *Soviet Russia*, Allahabad Law Journal Press, Allahabad 1928, s. 53, 84.

¹⁰ A. P. Gnatyuk-Danil'chuk, *Tagore, India and Soviet Union: A Dream Fulfilled*, Firma KLM Private Limited, Calcutta 1986, s. 6–12.

¹¹ Tamże, s. 195.

¹² S. Sarkar, *Modern India...*, s. 22.

¹³ J. P. Haitcox, *Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939*, Princeton University Press, Princeton 1971, s. 20–21.

rosyjsko-indyjskich sprzed utworzenia niepodległych Indii: do Moskwy przyjeżdża poeta, pisarz i co najważniejsze noblista Rabindranath Tagore (1861–1941). Jego dzieła od 1913 roku były tłumaczone na rosyjski i cieszyły się popularnością¹⁴. Sam Tagore opublikował ze swojej podróży listy — pierwszą cieszącą się dużą popularną indyjską relację podróżniczą z Rosji, którą omówiono poniżej.

Po II wojnie światowej Indie uzyskały niepodległość, a w 1950 roku ZSRR uznał rząd w Delhi za prawomocny i przestał wspierać komunistyczną partyzantkę w tym kraju¹⁵. Po śmierci Stalina władze radzieckie zaczęły zaś inwestować w relacje z Indiami, traktując je jako azjatycki front Zimnej Wojny¹⁶. W 1955 roku Rosję odwiedził premier Jawaharlal Nehru, socjalista, zwolennik gospodarki centralnie planowanej, który podziwiał postęp w przemyśle i rolnictwie. Władze ZSRR zapoczątkowały również, w imię międzynarodowej solidarności antykolonialnej, politykę wspierania indyjsko-rosyjskiej wymiany kulturalnej¹⁷. Wydawały czasopisma o Rosji w językach indyjskich, zapraszały pisarzy i twórców kultury, finansowały festiwale filmowe i instytucje naukowe¹⁸. Politykę wzmacniania wzajemnych stosunków po śmierci Nehru utrzymywała premier Indira Gandhi. W 1971 r. jej rząd podpisał z Moskwą Traktat o Pokoju, Przyjaźni i Współpracy¹⁹. Jednak wraz z pogarszającą się sytuacją w ZSRR, a następnie jego upadkiem, stosunki indyjsko-rosyjskie osłabły.

INDYJSKIE PISARSTWO PODRÓŻNICZE O ROSJI DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Rabindranath Tagore podróżował przez całe życie, ale ze szczególną intensywnością po otrzymaniu Literackiej Nagrody Nobla w 1913 roku. Odwiedził ponad trzydzieści krajów na pięciu kontynentach²⁰. Do Rosji próbował pojechać kilkakrotnie od 1925 roku, ale pierw-

¹⁴ A. P. Gnatyuk-Danil'chuk, *Tagore, India...*, s. 75.

¹⁵ K. Iwanek, A. Burakowski, *Indie: od kolonii do mocarstwa 1857–2013*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 232.

¹⁶ V. Mastny, *The Soviet Union's Partnership with India*, „Journal of Cold War Studies” Summer 2010, volume 12, issue 3, s. 53.

¹⁷ G. Chakrabarti, *From Moscow with love: Soviet cultural politics across India in the Cold War*, „Safundi”, 20:2, 2019, s. 254.

¹⁸ Tamże, s. 250

¹⁹ K. Iwanek, A. Burakowski, *Indie: od kolonii...*, s. 308.

²⁰ B. Śliwczyńska, *Wielki podróżnik*, w: Rabindranath Tagore, *Poeta świata: Antologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 274–276.

szy kontakt z kulturą rosyjską miał najpewniej już w latach 80. XIX wieku poprzez przyjaciela rodziny, wspomnianego już Nishikantę Chattopadhyaya²¹. Z listów poety wiemy, że w latach 90. czytał, w tłumaczeniu na angielski, Tołstoja, Dostojewskiego, Czechowa oraz Turgieniewa, którego Chattopadhyay szczególnie cenił²². Tagore, podobnie jak większość przedstawicieli rodzimej elity i działaczy ruchu niepodległościowego, śledził z dużym zainteresowaniem zmiany polityczne w Rosji, ponieważ postrzegał carat jako system polityczny analogiczny do kolonialnego²³. W 1920 roku poeta spotkał w Londynie Nikołaja Rericha, zafascynowanego religiami Azji²⁴, a w 1924 roku Lwa Karachana, ówczesnie ambasadora ZSRR w Chinach, i zaczął żywić przekonanie, że Rosjanie są bardziej uduchowieni niż inni Europejczycy, a przez to bliżsi kulturowo cywilizacjom Wschodu niż Zachodowi²⁵.

W latach 20. przychodziły do Tagore'a kolejne zaproszenia od Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą. Podróże nie dochodziły jednak do skutku głównie z powodu pogarszającego się stanu zdrowia pisarza, który miał już wtedy ponad 65 lat, ale historycy wysuwają również podejrzenia, że Brytyjczycy próbowali utrudniać mu wyjazd do kraju wrogiego Imperium²⁶. Ostatecznie jednak udało się i 11 września 1930 roku Tagore przybył do Moskwy. Wizyta była krótka, jedynie dwutygodniowa, ponieważ zdrowie nie pozwoliło mu zrealizować całości programu zaplanowanego na ponad miesiąc.

W tej podróży, podobnie jak w trakcie wielu poprzednich, noblista pisał listy, wydane krótko później w zbiorze *Rāśiyār cithi* (*Listy z Rosji; całość ukazała się po bengalsku, a fragmenty były publikowane po angielsku w czasopiśmie*)²⁷. Zebrane teksty mają charakter eseju, dominują w nich rozważania filozoficzne, społeczne i polityczne. W paru miejscach jednak autor stosuje bardziej reporterski styl, opisując swoje spotkania w Moskwie. Dowiadujemy się, że odwiedził na przykład Dom Pionierów, Dom Chłopów i Galerię Trietiakowską. Pobytowi w Moskwie towarzyszyła też wystawa jego obrazów. Były

²¹ A. P. Gnatyuk-Danil'chuk, *Tagore, India...*, s. 191.

²² Tamże, s. 195.

²³ Tamże, s. 196.

²⁴ R. Drayer, *Nicholas and Helena Roerich: The Spiritual Journey of Two Great Artists and Peacemakers*, Quest Books, Wheathon 2005, s. 19.

²⁵ A. P. Gnatyuk-Danil'chuk, *Tagore, India...*, s. 205.

²⁶ Tamże, s. 206.

²⁷ R. Tagore, *Rāśiyār cithi*, Viśvabhāratī, Kalikātā 1977 (wyd. pierwsze 1931).

to doświadczenia, z których czerpał, formułując swoje sądy na temat Rosji zawarte w *Listach*, ale duża część jego nowo zdobytej wiedzy pochodziła od osób go otaczających i materiałów otrzymanych od nich. Na przykład w listach 11, 12 i 13 powołuje się na bliżej nieokreślony biuletyn, referując, czego dowiedział się o republikach w azjatyckiej części Związku Radzieckiego oraz o rozwoju turystyki i miejsc odpoczynku w mieście.

Poniżej omówiono najważniejsze tematy, które podejmuje pisarz. Warto jednak zauważyć, że zaczyna od podniosłego stwierdzenia: „Wreszcie przyjechałem do Rosji — gdybym tu nie dotarł, pielgrzymka mojego życia byłaby nieukończona”²⁸. Tagore, sam będąc reformatorem w dziedzinie edukacji, chciał na własne oczy zobaczyć eksperyment, jakim było wdrażanie w Rosji zupełnie nowego systemu politycznego, gospodarczego i co dla niego najważniejsze — społecznego. Dostęp do edukacji, szerzenie oświaty to kwestie najszerzej omawiane w *Listach* i autor zarzeka się nawet, być może chcąc uniknąć oskarżenia o bycie apologetą komunizmu, że jedynym celem jego podróży było sprawdzenie, jakie rezultaty osiągnęły władze rosyjskie w tym zakresie²⁹. Nie przedstawi nam jednak pogłębionej analizy — krótki pobyt w Moskwie nie umożliwił mu rzeczywistego zbadania sytuacji — niemniej chwali on wielokrotnie powszechność edukacji: „Kiedy usłyszałem, że tutaj edukacja dotarła do chłopów i robotników, pomyślałem, że ta edukacja to pewnie tylko trochę czytania, pisania i liczenia, po to, żeby móc się szczycić liczbą osób, do których dociera. Ale i same liczby wskazują na niemałe osiągnięcie”³⁰. Zwraca również uwagę, że nacisk kładziony jest na praktyczny aspekt prowadzonych badań naukowych, co idzie w parze z czynieniem edukacji nie tylko powszechną, ale jak najbardziej nastawioną na jej użytkowość³¹.

Od głównego tematu autor odchodzi, żeby opisać powszechną dostępność również w innych obszarach życia społecznego. Jest pod wrażeniem ogromnego tłoku na wystawie swoich obrazów³², jak również energii, z jaką przewodnicy w Galerii Trietiakowskiwej przybliżają kulturę ludowi³³. Z aprobatą wysłuchuje relacji pracowników obec-

²⁸ Tamże, s. 16.

²⁹ Tamże, s. 63.

³⁰ Tamże, s. 22.

³¹ Tamże, s. 44, 62.

³² Tamże, s. 52–53.

³³ Tamże, s. 58–59.

nych na spotkaniu z nim odnośnie polepszenia się warunków pracy chłopów i robotników oraz postępów w obszarze równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Podziwia władze za upowszechnianie służby zdrowia³⁴ i turystyki³⁵. Co jest dla niego szczególnie ważne, władze nie zapominają również o rejonach peryferyjnych, a więc o ludach azjatyckich³⁶. Dwa listy są całkowicie poświęcone rozwojowi Turkmenistanu i Baszkirii, zarówno w obszarze kultury, edukacji i badań, jak również przemysłu i rolnictwa³⁷.

Listy z Rosji, podobnie jak większość utworów pisarstwa podróżniczego generalnie, w równym stopniu opowiadają o kraju odwiedzanym, co o kraju pochodzenia autora³⁸. Tagore próbuje szukać podobieństw i różnic, by wykazać, że jego rodacy mogą się wiele nauczyć od Rosji. Argumenty o bliskości obu społeczeństw koncentrują się na wspólnocie wyzwań. Pisze noblista: „Dorastałem w atmosferze współczesnych Indii i żywiłem silne przekonanie, że zapewnienie edukacji prawie 330 milionom ludzi jest niemożliwe, więc nie można za to nikogo winić, co najwyżej zły los”³⁹. Dzięki przykładowi rosyjskiemu wie, że można to zmienić. Oba kraje łączy też ogromna różnorodność, która może być źródłem problemów: „Terytorium ich kraju obejmuje rozległe tereny Europy i Azji. Natomiast jego mieszkańcy należą do tak wielu grup etnicznych, że nawet w Indiach tyłu nie mamy”⁴⁰. Pomimo podobnych wyzwań Indie i Rosja są dziś w innym miejscu, ubolewa Tagore: „Tego dnia podczas wizyty w moskiewskim Domu Chłopa zobaczyłem na własne oczy, że rosyjscy chłopcy wyprzedzili naszych w rozwoju o dziesięć lat”⁴¹. Szukając punktów wspólnych, pisarz czasem pozwala sobie na dość swobodne i jednocześnie kontrowersyjne przemyślenia. Porównuje na przykład komunizm do filozofii starożytnych Indii:

Przyjechawszy tutaj, zrozumiałem w pełni pewne słowa Upaniszad⁴²: *Mā gr̥dhaḥ*. Nie pożądaj. Dlaczego miałbyś nie pożądać? Mianowicie nad wszystkim góru-

³⁴ Tamże, s. 77.

³⁵ Tamże, s. 76–77.

³⁶ Tamże, s. 78.

³⁷ Tamże, s. 82–90.

³⁸ C. Thomson, *Travel Writing*, Routledge, Abingdon 2011, s. 67–68.

³⁹ R. Tagore, *Rāṣīyār...*, s. 22.

⁴⁰ Tamże, s. 29.

⁴¹ Tamże, s. 41.

⁴² Upaniszady — powstające między VI w. p.n.e. a XIV w. n.e. teksty sanskryckie omawiające zagadnienia doktrynalne hinduizmu; L. Frederic, *Słownik cywilizacji indyjskiej*, Wydawnictwo „Książnica”, Katowice 1998, t. 2, s. 330.

je jedna prawda, a indywidualna żądza hamuje jej zrozumienie. *Tena tyaktena bhuñjithāḥ* — ciesz się tym, co płynie z jedności. Oni [bolszewicy — przyp. tłum.] mówią o tym z punktu widzenia spraw materialnych. Przekonują, że najwyższa prawda znajduje się w zbiorowości ludzkiej; wszyscy powinni móc wspólnie cieszyć się tym, co płynie z jedności. *Mā gṛdhaḥ kasyasviddhanam*— nie pożądam bogactwa innego człowieka. Jednak chciwość istnieć będzie, póki funkcjonuje indywidualne posiadanie. Próbując je wyrugować, oni chcą powiedzieć właśnie: *Tena tyaktena bhuñjithāḥ*⁴³.

Mimo że współcześnie głęboki podziw Tagore’a dla sytuacji w Rosji tamtych czasów może dziwić, warto podkreślić, że odnosi się on również do krytyki władz radzieckich, którą słyszał w Europie Zachodniej czy Stanach Zjednoczonych, i z częścią tych argumentów się zgadza: „Jakby nie było, według mnie nie potrafili właściwie wyznaczyć granicy między tym, co w człowieku ma być indywidualne, a tym, co społeczne. W tym względzie przypominają faszystów i z tego powodu nie chcą przyznać, że tępią indywidualność, przedkładając wyżej to, co kolektywne”⁴⁴. Czasem natomiast wysuwa krytykę, ale jednocześnie zmiękcza ją znów, chwalać zasługi władz:

Widać w Rosji obecnie rządy silnej jednostki. Ale żeby zapewnić im trwanie nie wybrano tych samych metod, które stosowała carska administracja, czyli zniewolenia umysłów ludzkich przez brak dostępu do edukacji i ucisk religijny oraz wyniszczania męskości pod biczem Kozaków. Nie mówię, że dzisiejsza władza odłożyła bicz, ale siła, z jaką promuje edukację, jest niesamowita. W rezultacie nie ma chciwości indywidualnej, żądy partyjnej władzy czy zysku materialnego, a jest nieodparte pragnienie rozwijania człowieczeństwa w każdej jednostce bez względu na narodowość, kolor skóry i przynależność klasową poprzez zmienianie społeczeństwa według określonej doktryny ekonomicznej⁴⁵.

Jednak to nie brak krytyki władz może najbardziej dziwić w listach Tagore’a, a niewiele elementów charakterystycznych dla relacji z podróży. Nie ma w niej rozważań o kulturze rosyjskiej; opisy pogody, krajobrazu czy przestrzeni miejskiej są nieliczne. Częściowo wynika to oczywiście z długości wizyty w Rosji, podeszłego wieku autora i ograniczonej mobilności oraz napiętego programu wizyty. Kolejną przyczyną było zapewne założenie, że podróż miała charakter wizyty studyjnej, jeśli określić to współczesnym terminem. Wszystko to nie przeszkodziło *Listom z Rosji* stać się punktem odniesienia dla innych relacji z tego kraju i w pewnym sensie narzucić określoną narrację

⁴³ R. Tagore, *Rāśiyār...*, s. 55–56.

⁴⁴ Tamże, s. 94.

⁴⁵ Tamże, s. 114.

o Rosji indyjskiemu odbiorcy. Kolejni pisarze podróżnicy nie tylko przyjmowali podobną do Tagore'a perspektywę, ale często również wprost powoływali się na noblistę.

Jeszcze przed II wojną światową ukazały się w Indiach kolejne relacje z Rosji. Książkę oraz liczne artykuły napisał wnuk brata Rabindranatha Tagore'a Saumyendranath Tagore, który nie tylko był w Moskwie wraz z poetą, ale spędził tam również ponad rok w latach 1927–1928 i nauczył się rosyjskiego. W 1934 roku ukazała się jego pierwsza książka o Rosji *Biplabī Rāśiyā (Rewolucyjna Rosja*, drugie wydanie opublikowano jeszcze w tym samym roku pt. *Sobhiyet Ripāblik, Republika Radziecka*), po wojnie napisał też wspomnienia pt. *Yātrī (Podróżnik*, wydanie drugie rozszerzone z częścią o Rosji ukazało się w 1975 roku). Parę lat później dotarł do Rosji Nityanarayan Banerjee (Bandopadhyay)⁴⁶, który napisał dwie wersje językowe swojej relacji z podróży po angielsku *Russia Today (Rosja dzisiaj*, 1934) oraz po bengalsku *Rāśiyā bhramaṇ (Podróż do Rosji*, 1935).

Obaj autorzy, podobnie jak Rabindranath Tagore, skupiają się na przybliżeniu czytelnikowi nowatorskich elementów radzieckiego systemu społecznego i dokonujących się w tym kraju zmian. Nowa Rosja ponownie przeciwstawiona jest carskiej, prezentowanej w najgorszym świetle, porównywanej do władzy kolonialnej. Nie braknie też porównań z Indiami. Pisze Banerjee w swojej relacji:

Jeszcze dziesięć lat temu Rosja, podobnie jak Indie, była pogrążona w mroku przesądów, niezwykle konserwatywna, podzielona na wiele grup językowych, religijnych i klasowych⁴⁷. Dziś jednak dzięki swojej zaciętości i odwadze Rosja poszła naprzód. Prawdą jest oczywiście, że Rosja nie jest jak posłuszna i cicha bengalska synowa po wejściu do domu męża. Przez lata była poddana tyranii i kiedy przebrała się miarka, ona odpowiedziała rykiem gniewu⁴⁸.

Zarówno Saumyendranath, jak i Banerjee spędzili w kraju zdecydowanie więcej czasu niż Tagore, opisują swoje wizyty już nie tylko w Domu Chłopów, muzeum czy filharmonii, ale również na wsi, w fabryce i przyzakładowym żłobku, w sądzie i urzędzie stanu cywilnego.

⁴⁶ Banerjee to zanglicyzowana wersja nazwiska Bandopadhyay; autor w anglojęzycznych książkach używał tego pierwszego, a w bengalskojęzycznych drugiego; dla uproszczenia tutaj używa się wersji Banerjee.

⁴⁷ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśiyār bhramaṇ*, Kedārnāth Caṭṭopādhyāy, Kalkātā 1935, s. 11.

⁴⁸ Tamże, s. 2.

W relacjach pojawiają się anegdoty czy wspomnienia o poznanych Rosjanach i Rosjankach⁴⁹. Obszary życia społecznego i problemy, które opisują, pokrywają się jednak w dużej mierze z tymi pojawiającymi się w *Listach z Rosji*, nawet jeśli poświęcono im zdecydowanie więcej miejsca. Dowiadujemy się o poprawie warunków życia robotników i chłopów, inwestycjach w budownictwo mieszkalne i w mechanizację rolnictwa⁵⁰. Powszechna edukacja i prawie całkowita eliminacja analfabetyzmu robią na nich wrażenie⁵¹, jak również poprawa pozycji kobiet. Banerjee pisze: „Odwiedzając uniwersytet w Moskwie, mogłem zobaczyć, że na 100 osób studiujących 70 to kobiety, a 30 mężczyźni. To pozwala zrozumieć, w jaki sposób kobiety korzystają ze swojej niedawno zdobytej wolności”⁵². A Saumyendranath komentuje: „W ten właśnie sposób, dzięki wielu różnym rozwiązaniom wzrosło w kobietach poczucie własnej godności i wartości”⁵³. W Rosji funkcjonuje też system służby zdrowia i sanatoria dla podratowania zdrowia robotników⁵⁴. Podobnie jak wcześniej Tagore obaj podróżnicy zwracają też uwagę na dostępność kultury i sztuki: „Rzadko widziałem gdziekolwiek w Europie tak wielką salę teatralną i tak wypełnioną. Przypomniały mi się brednie, które słyszałem o tym, że Rosja nie kocha sztuki i ją niszczy. Który kraj bardziej niż Rosja przybliżył sztukę masom?”⁵⁵. Banerjee uzupełnia to informacjami o sytuacji twórców, których ograniczała w latach 20. cenzura i nakazy władzy, ale którzy korzystają ze znacznej swobody, i jednocześnie mają zapewnione bezpieczeństwo socjalne⁵⁶.

W przytaczanych tutaj utworach słychać też echa krytycznych opinii Tagore’a o komunizmie. Banerjee poświęca cały rozdział rozważaniom o indywidualizmie i kolektywizmie, o negatywnych i pozytywnych skutkach ograniczania tego, co indywidualne⁵⁷. Szuka jednak w Indiach i na świecie przykładów dobrych aspektów kolek-

⁴⁹ Opisy interakcji z kobietami, które pracują zawodowo, np. jako przewodniczki, tłumaczki czy bileterki, są generalnie częstym elementem relacji Indusów z podróży po Europie do połowy XX wieku ze względu na ogromny kontrast z ówczesną pozycją kobiet w Indiach.

⁵⁰ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśiyār...*, s. 10–11; Tenże, *Russia Today*, K. N. Chatterjee, Calcutta 1934, s. 100–102.

⁵¹ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśiyār...*, s. 12–21.

⁵² Tamże, s. 14.

⁵³ S. Tagore, *Biplabī Rāśiyā*, Barsmaṅ Pābliśim, Kalkātā 1931, s. 56.

⁵⁴ N. Banerjee, *Russia...*, s. 129–131.

⁵⁵ Tamże, s. 2–30.

⁵⁶ Tamże, s. 70.

⁵⁷ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśiyār...*, s. 38.

tywnego myślenia, co łagodzi jego krytykę Rosji. W innym miejscu natomiast obawia się, że zbytne upolitycznienie edukacji wpływa na jej niski poziom⁵⁸.

Warto tutaj, że wszystkie omawiane do tej pory utwory ukazały się w czasie panowania w Indiach Brytyjczyków, a więc władz wrogich Związкови Radzieckiemu. Mogło to wpływać na treść i ton zarówno książkowych, jak i prasowych publikacji o Rosji. Na pewno większą swobodę mieli twórcy piszący w językach rodzimych, a teksty w języku angielskim podlegały większej kontroli. Pewnie dlatego Banerjee zdecydował się napisać dwie wersje wspomnień, i co dość oczywiste angielska jest bardziej wyważona i mniej entuzjastyczna. Natomiast Tagore korzystał swobodniej z wolności słowa, a władze nie ograniczały jego działalności.

INDYJSKIE PISARSTWO PODRÓŻNICZE O ROSJI PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Lata powojenne przynoszą Indiom niepodległość, a światu nowy ład międzynarodowy. Indie zbliżają się politycznie do Związku Radzieckiego, coraz więcej Indusów jeździ do Rosji, często na zaproszenie różnych tamtejszych instytucji, a w rezultacie powstaje coraz więcej relacji z tych podróży. Często piszą je osoby otwarcie deklarujące się jako marksiści zainteresowani głównie politycznymi i społecznymi aspektami tamtejszej rzeczywistości. W 1952 roku swoje wspomnienia z Rosji wydaje Rahul Sankrityayan (1893–1963), dziś uznawany za pioniera i najważniejszego twórcę literatury podróżniczej w języku hindi. Sankrityayan był zafascynowany zmianami politycznymi w Rosji już w 1917 roku, ale dotarł tam dopiero w 1935 roku. Po tym doświadczeniu zaczął aktywnie działać w indyjskim ruchu komunistycznym i antykolonialnym, a w 1944 roku wreszcie dostał szansę, by osiąść tam na jakiś czas. Na zaproszenie rosyjskich indologów wykładał na uniwersytecie w Leningradzie, a swoje doświadczenia opisał w wydanej w 1947 roku książce *Ruś maim paccis mās (25 miesięcy w Rosji)*⁵⁹. W 1954 roku południowoindyjski polityk komunistyczny A.K. Gopalan (1904–1977) opublikował w języku malajalam swoją relację zatytułowaną *Nān Oru Putiya Lōkam Kaṇṭu (Widziałem*

⁵⁸ N. Banerjee, *Russia...*, s. 141.

⁵⁹ P. Machwe, *Makers of Modern Literature: Rahul Sanskrityayan*, Sahitya Akademi, New Delhi 1978, s. 25, 52.

Nowy Świat)⁶⁰. W 1960 roku natomiast ukazują się w języku angielskim wspomnienia Manabendry Natha Roya, współzałożyciela Komunistycznej Partii Indii, o którym była mowa we wstępie. Roy ma już wtedy status legendy ruchu komunistycznego.

Do upadku Związku Radzieckiego podróże do tego kraju pozostały też jednym z najważniejszych tematów indyjskiej literatury podróżniczej powstającej w języku bengalskim. Wyraźnie widać tutaj wpływ Tagore'a, na którego *Listy z Rosji* powołują się z mniejszą lub większą częstotliwością wszyscy pisarze podróżnicy tworzący po bengalsku. Wszyscy podejmuje też w swoich książkach podobne tematy jak noblista: warunki życia chłopów i robotników, edukacja, relacje między Moskwą a republikami ZSRR. Z czasem widzimy jednak zmianę innego typu: o ile do lat 50. do ZSRR trafiali ekscentryczni młodzi działacze polityczni i niezależni podróżnicy, o tyle później widać wyraźnie wpływ radzieckiej polityki wobec Indii. Na zaproszenia różnych instytucji zaczynają przyjeżdżać dziennikarze, pisarze i działacze partyjni. Swoje relacje publikują między innymi dziennikarz poczytnego bengalskojęzycznego dziennika „Ānanda Bāzār Patrikā” Satyendra-nath Majumdar (*Āmār dekhā Rāśiyā, Rosja jaką ujrzałem*, 1952), dziennikarz Ranen Mukhopadhyay (*Rāśiyā dekhe elām, Zobaczyłem Rosję*, 1959) czy działacz związkowy Deben Sen (*Āmār ruś bhramaṇ,, Moja rosyjska podróż*, 1959). Na zjazd literatów z Azji i Afryki jedzie natomiast uznany pisarz podróżnik Prabodh Kumar Sanyal i publikuje następnie *Rāśiyār ḍāyerī (Dziennik z Rosji*, 1962). W latach 60. szczególne zainteresowanie i fascynację indyjskich Bengalczyków Związkiem Radzieckim potwierdziła zmiana polityczna na poziomie regionalnym: do władzy w parlamencie stanowym Bengalu Zachodniego doszły partie komunistyczne⁶¹.

WNIOSKI

Do lat 20. XX wieku relacje indyjskich podróżników do Europy Zachodniej, szczególnie do serca Imperium Brytyjskiego, przedstawiały silnie kolonialny obraz świata⁶². Indusi zachwycali się w nich nowo-

⁶⁰ S. Kumar Das, *History of Indian Literature: 1911–1956, Struggle for Freedom: Triumph and Tragedy*, Sahitya Akademi, New Delhi 2006, s. 253.

⁶¹ B. Chandra, A. Mukherjee, M. Mukherjee, *India After Independence 1947–2000*, Penguin Books, New Delhi 2000, s. 312.

⁶² S. Sen, *Travels to Europe...*, s. 201–203.

czesnością, postępem i przymiotami samych Anglików, którzy wspięli się na wyżyny rozwoju. Swoją podróż traktowali jak pielgrzymkę, mającą ich oświecić i umożliwić im w przyszłości wprowadzanie zmian w Indiach, tak by wyrwały się one ze stanu określanego przez nich samych i kolonizatorów jako zacofanie. Narracje podróżników indyjskich do Europy Zachodniej wpisują się więc w kolonialny paradygmat opisany m.in. przez Ashisha Nandy'ego, w którym skolonizowana jednostka i społeczeństwo tak długo traktowane są jak niedojrzałe dziecko wymagające rozwoju, że wreszcie zaczynają tak o sobie myśleć. Píše Nandy: „Władza brytyjska widziała w Indusach kryptobarbarzyńców, którzy wymagają dalszego ucywilizowania, a siebie jako motor rozwoju i realizatora pewnej misji. Natomiast wielu Indusów widziało wybawienie w staniu się takimi, jak Brytyjczycy”⁶³.

Od początku XX wieku indyjski ruch antykolonialny i niepodległościowy rósł jednak w siłę, a Indusi szukali sojuszników, którzy pozwoliliby im znaleźć przeciwwagę dla nierównej relacji z Brytyjczykami. Indie miały stać się aktywnym uczestnikiem na arenie międzynarodowej, a nie tylko skolonizowanym podwładnym. Z czasem te tendencje antykolonialne znalazły swoje odzwierciedlenie również w sferze podróży, a następnie w literaturze podróżniczej. Nowymi kierunkami na mapie świata stały się Japonia i Rosja. Przed wojną relacja z Rosją miała dać Indusom nadzieję na zmianę systemową w ich kraju, a po wojnie i uzyskaniu przez Indie niepodległości stanowić ważny element nowego porządku w stosunkach międzynarodowych po upadku Imperium Brytyjskiego. Analizując jednak pisarstwo podróżnicze o Rosji, można zwrócić uwagę, jak w rzeczywistości wtórny i kolonialny był charakter tych nowych relacji. Wprawdzie Rosja to kraj, od którego Indie nie były nigdy bezpośrednio zależne politycznie czy ekonomicznie, ale podobnie jak w przypadku relacji z Anglią, pisarze podróżnicy mieli tendencję do jej idealizowania. Rosja, chociaż nieco bliższa Indiom niż Europa Zachodnia, jawi się w ich opowieściach jako nowy przykład do naśladowania, kolejny ideał do osiągnięcia, a nawet w tych mniej entuzjastycznych relacjach wciąż jako miejsce, gdzie Indus może odebrać lekcję nowoczesności i postępu.

Zainteresowanie indyjskich podróżników Rosją trwało ponad pół wieku i choć zrodziło się spontanicznie, było później podtrzymywane przez relacje polityczne. Upadek Związku Radzieckiego i zmiany sys-

⁶³ A. Nandy, *The Intimate Enemy. Lost and Recovery of Self under Colonialism*, Oxford University Press, New Delhi 2009, s. 7.

temowe w Indiach lat 90. sprawiły, że Indusi po raz kolejny zaczęli poszukiwać nowych kierunków podróży i obiektów fascynacji.

REFERENCES

- Banerji, Arup. *Old Routes: North Indian Nomads and Bankers in Afghan, Uzbek and Russian Lands*. Gurgaon: Three Essays Collectives, 2011.
- Banerjee (Bandyopadhyay), Nityanarayan. *Rāśiyār bhramaṇ*. Kalkātā: Kedārñāth Caṭṭopādhyāy, 1935.
- Banerjee (Bandyopadhyay), Nityanarayan. *Russia Today*. Calcutta: K. N. Chatterjee, 1934.
- Chakrabarti, Gautam. „From Moscow with love: Soviet cultural politics across India in the Cold War.” *Safundi* 2019, no. 2: 239–257.
- Chandra, Bipin. Mukherjee, Aditya. Mukherjee, Mridula. *India After Independence 1947–2000*. New Delhi: Penguin Books, 2000.
- Drayer, Ruth. *Nicholas and Helena Roerich: The Spiritual Journey of Two Great Artists and Peacemakers*. Wheathon: Quest Books, 2005.
- Frederic, Louis. *Słownik cywilizacji indyjskiej*. Katowice: Wydawnictwo „Książnica”, 1998.
- Gnatyuk-Danil’chuk A.P. *Tagore, India and Soviet Union: A Dream Fulfilled*. Calcutta: Firma KLM Private Limited, 1986.
- Sarvani Gooptu. *Japan and Asian destiny: India’s intellectual journey through contemporary periodicals, 1880s–1930s. On Modern Indian Sensibilities. Culture, Politics, History*. Ed. Banerjee-Dube, Ishita. Gooptu, Sarvani. Abingdon: Routledge (South Asia edition), 2018.
- Haithecox, John Patrick. *Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Iwanek, Krzysztof. Burakowski, Adam. *Indie: od kolonii do mocarstwa 1857–2013*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Kumar Das, Siris. *History of Indian Literature: 1911–1956, Struggle for Freedom: Triumph and Tragedy*. New Delhi: Sahitya Akademi, 2006.
- Machwe, Prabhakar. *Makers of Modern Literature: Rahul Sanskritayan*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1978.
- Majumdar, Satyendranath. *Āmār dekhā Rāśiyā*. Kalikātā: Niu Ej Pābliśārs Limited, 1952.
- Mastny, Vojtech. “The Soviet Union’s Partnership with India.” *Journal of Cold War Studies*, Volume 12, Issue 3, Summer 2010: 50–90.
- Mukhopadhyay, Ranen. *Rāśiyā dekhe elām*. Kalikātā: Nyāśanāl Pābliśārs, 1959.
- Nandy, Ashish. *The Intimate Enemy. Lost and Recovery of Self under Colonialism*. New Delhi: Oxford University Press, 2009.
- Nehru, Jawaharlal. *Soviet Russia*, Allahabad: Allahabad Law Journal Press, 1928.
- Sarkar, Sumit. *Modern India 1885–1947*. Delhi: Pearson, 2014.
- Sanyal, Prabodh Kumar. *Rāśiyār dāyerī*. Kalikātā: Baṅgal Pābliśārs, 1962.
- Sen, Deben. *Āmār ruś bhramaṇ*. Kalikātā: Kathā Śilpa, 1959.
- Sen, Simonti. *Travels to Europe. Self and Other in Bengali Travel Narratives 1870–1910*. Hyderabad: Orient Longman, 2005.

OBRAZ ROSJI...

- Śliwczyńska, Bożena. "Wielki podróżnik." Tagore, Rabindranath. *Poeta świata: Antologia*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Tagore, Rabindranath. *Rāśiyār ciṭhi*. Kaliātā: Viśvabhāratī Granthanibhāg, 1977.
- Tagore, Saumyendranath. *Biplabī Rāśiyā*. Kalkātā: Barsmaṇ Pābliśim, 1934.
- Thomson, Carl. *Travel Writing*. Abingdon: Routledge, 2011.
- Yapp, M. A. "British Perceptions of the Russian Threat to India." *Modern Asian Studies*, 1987, vol. 21, no. 4: 647–665.

GRZEGORZ PRZEBINDA

Uniwersytet Jagielloński

 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9581-0214>

O SZEŚCIU RZEKOMYCH REDAKCJACH *MISTRZA I MAŁGORZATY* W KONTEKŚCIE POLSKICH PRZEKŁADÓW

ABOUT THE SIX ALLEGED FULL VERSIONS OF *THE MASTER AND MARGARITA* IN THE CONTEXT OF POLISH TRANSLATIONS

The article emerged as a result of long, conducted in 2017–2020, archival research on the manuscripts and typescripts of *The Master and Margarita*, kept in the writer's two Moscow archives. The author of the text concludes that not all Polish translations are based on the most canonical version of the original. However, the main goal of the above article is a partial description of the fascinating adventures of Bulgakov's text, ending with the conclusion that the author did not manage to create a canonical version of his masterpiece. This, unfortunately, allows some translators and critics to formulate fantastic textological hypotheses about *The Master and Margarita*, having absolutely nothing to do with reality.

Keywords: Mikhail Bulgakov, Polish translations, Moscow Bulgakov archives, manuscripts and typescripts, literary translation and original works

Anno Domini 2021 istnieje siedem polskich tłumaczeń arcydzieła Bułhakowa, zapewne najwięcej w świecie. O podstawach tekstowych dwóch pierwszych polskich przekładów — autorstwa Ireny Lewandowskiej i Witolda Dąbrowskiego oraz Andrzeja Drawicza — pisałem już dość obszernie w latach 2017–2019 w dwóch innych artykułach na łamach „Przełądu Rusycystycznego”¹. O podstawach zaś dwóch innych polskich tłumaczeń — tych z roku 2015 — powiem jedynie, że zostały one zaczerpnięte z któregoś wydania w redakcji Anny Sakienc, ukazującego się systematycznie od roku 1973². Z kolei prze-

¹ G. Przebinda, „Sto dwadzieścia jedna *Małgorzata*”. O tekście pierwszego przekładu „*Mistrza i Małgorzaty*”, „Przełąd Rusycystyczny” 2017, nr 2 (158), s. 54–79. Tegoż, *Mogarycz i inni. Dramatyczne losy kanonu tekstowego Mistrza i Małgorzaty*, „Przełąd Rusycystyczny” 2019, nr 3 (167), s. 37–91.

² M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. J. Celer, Wydawnictwo GREG, Kraków 2015. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. E. Kurant, Hachette, Kraków 2015. W żadnej z tych edycji nie ma słowa o podstawie tekstowej przekładu, ale

kład Przebindów — opublikowany przez krakowski Znak w październiku 2016 roku — oparł się na wersji tekstu przygotowanej w 1990 przez Lidię Janowską, wszelako pierwsze zdanie powieści i wątek o Mogaryczu w rozdziale trzynastym *Mistrza i Małgorzaty* tłumacze świadomie wprowadzili za pierwszym wydaniem powieści w redakcji Anny Saakianc (1973).

Poniżej natomiast chciałbym się ogólnie odnieść do podstaw tekstowych dwóch nowszych z siedmiu polskich tłumaczeń *Mistrza i Małgorzaty* — autorstwa kolejno Krzysztofa Tura (2016) oraz Jana Cichockiego (2017). Wymagają one bowiem solidnej analizy tekstologicznej, jako że prezentują dwie różne tekstowe wersje *Mistrza i Małgorzaty*, dotąd polszczyźnie nieznane, a i w ruszczyźnie publikowane odpowiednio dopiero od 2006 i 2014 roku. Swoją drogą szkoda, że profesor Alicja Wołodźko-Butkiewicz — autorka posłowania do obu tych edycji i wybitna przecież znawczyni twórczości Bułhakowa — nie podjęła wstępnej choćby próby objaśnienia, skąd aż tak fundamentalne różnice tekstowe między oboma przekładami.

Krzysztof Tur jako jedyny dotąd w Polsce tłumaczył od dawna rękopiśmienne wersje *Mistrza i Małgorzaty*, nie z moskiewskiego jednak archiwum Bułhakowa, lecz z tych podstaw, jakie obficie udostępnił w druku Wiktor Łosiew. Najpierw zatem — w 1992 roku — ukazał się po polsku *Czarny mag* na podstawie edycji Łosiewa z 1990 roku³,

można ją łatwo wyśledzić np. z krótszej końcówki rozdziału pierwszego, obecności wątku o Mogaryczu w rozdziale trzynastym, kryptonimu „N.E.” z tegoż rozdziału etc. Nawiasem mówiąc, tylko przy wielkim miłosierdziu — zgodnym skądinąd z duchem powieści Bułhakowa — można te dwie próby nazwać przekładami. Nie będę się natomiast odnosił do podstawy tekstologicznej wydanego w 2018 tzw. ósmego polskiego przekładu Barbary Dohnalik (Vis-a-vis/Etiuda), ponieważ jest to tylko kpina z polskiego czytelnika. Por. A. Wawrzyńczak, *Bułhakow manipulowany, czyli o „fachowym i wybitnym” przekładzie „Mistrza i Małgorzaty”, „Przegląd Rusycystyczny”* 2019, nr 3 (167), s. 105–122. Por. także D. Urbanek, *Bez kanonu, czyli o „Mistrzu i Małgorzacie” w tłumaczeniu Barbary Dohnalik*, w: *Translatoryczne i dyskursywne oblicza komunikacji*, E. Gruszczyńska, M. Guławska-Gawkowska, A. Szczęsny (red.), Instytut Lingwistyki Stosowanej WLS, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2019, s. 105–130.

³ М. Булгаков, *Избранные произведения. Черный маг. Главы из романа. Рассказы, фельетоны, очерки*, составление, текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева, Издательство художественной литературы Дніпро, Киев 1990. Por. M. Bułhakow, *Czarny mag (rozdziały z powieści). Opowiadania*, przeł. K. Tur, Wydawnictwo Łuk, Białystok 1992, s. 181. W nocie redakcyjnej znajdziemy tu informację, że „tytuł całości nadał wydawca rosyjski jako najczęściej powtarzający się w brulionach (inne: *Magia furibundy*, *Kopyto inżyniera*, *Żongler z kopytem* (tamże, s. 182). Tu pierwsze sprostowanie

który trafił niebawem (1994) w nieco zmienionym stanie do trzeciego tomu *Dzieł wybranych* Bułhakowa, opublikowanego przez warszawską Muzę. Pisząc „w nieco zmienionym stanie”, nie mam na myśli skorygowania przez ową Muzę irytujących błędów z wydania białostockiego⁴, lecz fakt, że w nowej warszawskiej edycji *Czarny mag* uległ kolejnemu etapowi autonomizacji, całkowicie zresztą w komercyjnym duchu Łosiewa. O ile zatem w wydaniu białostockim tytuł pierwszej części *Ewangelia według Wolanda* był jeszcze wzięty w nawias kwadratowy, to w wydaniu warszawskim nawias ów już ostatecznie usunięto, by sprawić wrażenie (mylnie!), że taki tytuł został nadany fragmentowi przez samego Bułhakowa. Ta sugestia wzmacniana jest jeszcze pierwszym przypisem do warszawskiego *Czarnego maga*, także niestety niezgodnym z realnym stanem rzeczy: „*Czarny mag*, jeden z pierwszych brulionów *Mistrza i Malgorzaty*, powstał w latach 1928–1929”⁵. W warszawskiej edycji *Czarnego maga* znaj-

— chodzi oczywiście o wspomnianą już *Manię furibunda* i nie jest to bynajmniej tytuł całości, lecz tylko tytuł jednego z rozdziałów pierwszej redakcji *Mistrza i Malgorzaty*, złożonego zresztą przez Bułhakowa — ale bez powodzenia — do druku.

⁴ Błędy literowe tej edycji bywają doprawdy pocieszne. Oto w rozdziale trzecim *Шестое доказательство* z pierwszej redakcji powieści (drugi brulion) ścigający Wolanda Iwanuszka wyśpiewuje gromko nad brzegiem Moskwy: „В моем саду растет малина... / А я влюбилась в сукина сына!” НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр.2. S. 83. Cyt za: М.А. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Полное собрание черновиков романа. Основной текст*. В двух томах, сост., текстол. подгот., публикатор, авт. предисл., коммент. Е.Ю. Колышева, Пашков дом, Москва 2015, t. 1, s. 91. Podczas następnych odwołań do tej publikacji Kołyszewej podawać będziemy nazwisko autorki, rok wydania publikacji, rzymski numer tomu i numer strony. A u Tura: „W moim ogrodzie rośnie malina, / A pokochałam ją sukinsyna!” M. Bułhakow, *Czarny mag (rozdziały z powieści). Opowiadania*, przeł. K. Tur, Wydawnictwo Łuk, Białystok 1992, s. 138. Łosiew zaś przekręca tu denerwująco w swym niechlujnym, niemelodyjnym stylu: „В моем саду растет малина... / А я влюбилась в сукиного сына!” M. Булгаков, *Избранные произведения. Черный маг. Главы из романа. Рассказы, фельетоны, очерки*, Издательство Художественной литературы Днипро, Киев 1990, s. 50.

⁵ M. Bułhakow, *Mistrz i Malgorzata*, wybór tekstów: A. Wołodźko, red. W. Karaczewska, Muza, Warszawa 1994, s. 529. Dziwna to swoją drogą edycja, gdzie na stronie tytułowej nie ma żadnej wzmianki o *Czarnym magu*, z czego może powstać mylne przekonanie, że jest on częścią *Mistrza i Malgorzaty*. Na dodatek motto powieści zostało umieszczone w takim miejscu — na osobnej czystej stronie przed stroną tytułową *Mistrza i Malgorzaty* — że sprawia wrażenie, iż dotyczy ono także *Czarnego maga*. Z kolei trzydzieści dwa oryginalne rozdziały *Mistrza i Malgorzaty* zostały tu czemuś оголоcone ze swych numerów, mimo że Bułhakow przywiązywał wielką wagę do takiej symbolicznej numerologii (np. rozdz. siódmy *Hexорошая квартира*, rozdz. trzynasty *Извлечение мастера*).

dziemy jeszcze jedną istotną zmianę w porównaniu z jej pierwodrukiem białostockim. Oto bułhakowski „Bap-Равван” — w wydaniu białostockim jeszcze „Bar-Rawan” (s. 118) — w warszawskiej edycji stał się już „Bar Rabbanem” (s. 542), aby się zapewne nie różnić od identycznego „Bar Rabbana” z opublikowanego w tym samym tomie *Mistrza i Małgorzaty* w przekładzie Lewandowskiej i Dąbrowskiego⁶.

W 2003 roku Krzysztof Tur opublikował znacznie bardziej obszerną edycję brulionów Bułhakowa, nadając jej teraz zbiorowy tytuł *Czarny mag. Wielki kanclerz. Księżę ciemności* i opatrując redaktorskim wstępem, gdzie czytamy:

Wiktor Pietelin w najpełniejszym dotychczas dziesięciotomowym wydaniu dzieł Bułhakowa, komentując wydane przez Wiktora Łosiewa wczesne wersje powieści, zauważył: „Nie mogę pogodzić się tylko z tym, że każdej publikacji W. I. Łosiew nadawał inne tytuły, co u łatwoiernych czytelników wzbudziło nadzieję, że oprócz powieści *Biała gardia*, *Życie pana Moliera*, *Powieści teatralnej* i *Mistrza i Małgorzaty* [Bułhakow] napisał jeszcze powieści *Czarny mag*, *Wielki kanclerz* i *Księżę ciemności*”. Istotnie, te tytuły mogą wywołać mylące wrażenie, że Michał Bułhakow napisał kilka niezależnych od siebie „powieści o diable”. Jednakże Wiktor Łosiew, wydając od kilkunastu lat fragmenty rękopisów powieści z archiwum pisarza, ustalił już pewne kanony edytorskie — czy to się komu podobają, czy nie. Czy są one dobre, czy złe — trudno wyrokować. Na pewno jest dobrze, że w ogóle opublikowano wczesne wersje głównej powieści Bułhakowa, na pewno źle, że nie jest to jedno, pełne, i jak mówią Rosjanie, „akademickie” wydanie, tylko już około dziesięciu odrębnych, wrywkowych i różnie zestawionych edycji⁷.

⁶ Por. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Muza, Warszawa 1994, s. 46–47, 50–51, 405. A skąd się wziął tutaj, skoro we wszystkich wydaniach tego tłumaczenia aż do edycji w Ossolineum w 1990 roku też mieliśmy do czynienia z „Bar Rawanem”? Otóż przygotowując w 1985 przypisy do wspomnianej edycji Ossolineum, zaproponowałem ową zmianę — skutecznie, jak się okazało — Irenie Lewandowskiej. Objaśniałem to już szerzej na łamach „Przeglądu Ruscystycznego” w 2017 roku: „Taką właśnie formę imienia postaci znanej z polskich przekładów Ewangelii jako ‘Barabas’ odnalazłem w 1985 roku we francuskim oryginale książki Renana o Jezusie: ‘Par un singulier hasard, il s’appelait aussi Jésus et portait le surnom de Bar-Abba ou Bar-Rabban’ (E. Renan, *Vie de Jésus*, Michèl Levy Frères, Paris 1870, s. 273). W polskim przekładzie Andrzeja Niemojewskiego brzmi to tak: ‘Szczególnym zbiegiem okoliczności i on się nazywał Jezus, a miał prócz tego przydomek Bar-Abba albo Bar-Rabban’ (E. Renan, *Żywot Jezusa*, Nakładem Tłomacza, Kraków 1904, s. 328–329). Bułhakow znał pracę Renana w którymś z rosyjskich przekładów, gdzie forma imienia brzmi zawsze „Bap-Равван.” Por. G. Przebinda, „*Sto dwadzieścia jedna Małgorzata*”..., s. 67–68.

⁷ K. Tur, *Wstęp*, w: M. Bułhakow, *Czarny mag. Wielki kanclerz. Księżę ciemności*, Studio Wydawnicze Unikat, Białystok, s. (zapewne) 5. Piszę „zapewne”, bo nie wiedzieć czemu publikacja owa — licząca w sumie 446 stron — swą numerację zaczyna dopiero od strony 10.

Dalej twierdzi Tur — i tu zupełnie słusznie — że „publikowanie tych utworów pod tytułem *Mistrz i Małgorzata* byłoby jeszcze bardziej wątpliwe, a właściwie niedopuszczalne [...]”⁸, na stronie zaś 445 swej książki podaje siedem z tych „około dziesięciu odrębnych”, wspomnianych przez siebie Łosiewowowskich „źródeł”⁹. Posiadam w zbiorach pięć z nich, a prócz tego jeszcze jedno z 1998 roku, przez Tura nie wspomniane. I na tej podstawie mogę stwierdzić, że polski tłumacz wykonał za Łosiewa bardzo solidną robotę, przedstawiając najbardziej uporządkowany jak na tamte czasy zbiór rękopisów i wariantów *Mistrza i Małgorzaty*, lepszy od każdego poszczególnego łosiewowowskiego. Opatrzył nadto wszystkie umieszczone w wersji chronologicznej warianty nie tylko tytułami zaczerpniętymi od Łosiewa, ale i datami powstania. Ale niestety przeniósł też nieświadomie do polskiej edycji — poniekąd na mocy tezy „czy się to komu podoba, czy nie”¹⁰ — błędy, kontaminacje i koniektury Łosiewa. A przecież w 2003 roku można już to było wszystko posprawdzać w szczęśliwie otwartym dla badaczy od drugiej połowy lat 90. archiwum Bułhakowa.

W 2016 roku Krzysztof Tur opublikował wreszcie i swój przekład *Mistrza i Małgorzaty*, posługując się jako podstawą tym wariantem tekstu, jaki w 2006 roku przedstawił w tomie „*Мой бедный, бедный*

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ *Notabene*, nie spodobało się nie tylko mnie oraz — co ważniejsze — Kołyszewej, ale i również Jurijowi Ufimcewowi, który w 1992 opublikował w paryskim miesięczniku „Русская мысль” miażdżącą recenzję jednej z pierwszych publikacji Łosiewa (*Великий канцлер*, Новости, Москва 1992): „Внимательное чтение позволяет определить, что текстологическое усилия публикатора свелись лишь к более или менее связному монтажу разных редакций романа, скреплением их единой фабульной линией и дополнением их едиными отдельными эпизодами и характеристиками, опущенными автором в по-смертной, считающейся канонической, редакции.” Ю. Уфимцев, *Публикация второй свежести. В Москве изданы „неизвестные” сочинения М. Булгакова*, „Русская мысль”, nr 3967, 19 февраля 1993, s. 13. Argumentacji Ufimcewa nie osłabia fakt, że wspomnianej przez niego jednej kanonicznej wersji tekstu *Mistrza i Małgorzaty* niestety nie ma. Warto natomiast przytoczyć jeszcze jeden kąsek z jego recenzji: „Во время булгаковских торжеств 1991 года британская исследовательница Лесли Милн сообщила коллегам о том, что ей удалось предотвратить публикацию «неизвестных» редакций *Мастера и Маргариты*, предложенных итальянским и британским издательствам печально известным всем булгаковедам мира заведующим отделом рукописей ГБЛ В. Лосевым, прославившимся еще и шумной кампанией против зарубежных публикаций наследия Булгакова. Л. Милн расценила этот проект как недобросовестный, спекулятивный и венаучный и ее мнение нашло тогда общее понимание и одобрение”. Tamże.

мастер...” tenże Wiktor Łosiew. Nie udało mi się nigdzie natrafić w samej publikacji Łosiewa na informację, skąd tym razem czerpał on swą podstawę *Mistrza i Małgorzaty*. Tur twierdzi, że jest to „uzupełniona pośmiertnie redakcja powieści opracowana zasadniczo przez Helenę Bułgakową”¹¹, wszelako owo „zasadniczo” czyni i zasadniczą różnicę. W tekście opublikowanym przez Łosiewa zawarte są bowiem trzy większe fragmenty, których próżno by szukać w maszynopisie Bułhakowowej z 1939–1940 roku, a dwóch z owych fragmentów nie ma także w jej maszynopisie z 1963 roku (o istnieniu tego ostatniego Łosiew chyba do końca życia nie wiedział¹²). Fragment pierwszy to słynna opowieść o Mogaryczu z rozdziału trzynastego¹³, której nie ma w żadnym z maszynopisów Jeleny Siergiejewny, więc Łosiew musiał ją zapożyczyć z wydania Anny Saakianc. Jednakże swym zwyczajem nie wspomina o tym ani słowem, przeciwnie — chce sprawić wrażenie, że to on „odzyskał” tekst o Mogaryczu z któregoś ze źródłowych maszynopisów:

Вся история знакомства мастера и Алоизия Могарыча была перечеркнута Булгаковым (или Еленой Сергеевной по его просьбе) красным карандашом, а новый вариант этого эпизода так и не был вписан, поскольку это произошло во время последней стадии болезни писателя. Булгаков не имел уже сил ни писать, ни диктовать¹⁴.

Krzysztof Tur komentuje obecność fragmentu o Mogaryczu w rozdziale trzynastym w podstawie Łosiewa w zasadzie prawidłowo, choć — nie znając archiwów — również i nieco defensywnie:

Tego akapitu nie ma w redakcji Heleny Bułgakowej, został on dodany (przywrócony?) w wydaniu 1973 r. przez Annę Saakianc. Ponieważ w dalszej części tekstu

¹¹ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933*, przeł. K. Tur, Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2016, s. 5 (fragment wstępny *Od tłumacza*).

¹² W przypisie do s. 655 Łosiew pisze: „[...] двойное ‘В’ — ‘W’. — Ни в основной рукописи (последней прижизненной редакции романа), ни в перепечатанном Е.С. Булгаковой в 1940 г. окончательном тексте произведения нет буквы W. Появляется она лишь в журнальном варианте текста (Москва. 1966. № 11, С. 14)”. M. Булгаков, *„Мой бедный, бедный мастер...” Полное собрание редакций и вариантов романа «Мастер и Маргарита»*, red. В. Лосев, Варгунс, Москва 2006, s. 1001. Wyraźnie stąd wynika, że Łosiew nie wiedział, iż podstawą dla edycji w czasopiśmie był maszynopis 1963 roku, gdzie w I tomie, na s. 15 autorskiej paginacji widnieje lekko opuszczone, skromne „w.”

¹³ M. Булгаков, *„Мой бедный, бедный мастер...”*, s. 748–749.

¹⁴ Tamże, s. 1004.

jest mowa o wydrukowaniu fragmentu, co spowodowało krytykę prasową, jest to zabieg uzasadniony¹⁵.

Ja sam także od dawna sędzę, że „zabieg był uzasadniony”, ale stanowczo się sprzeciwiam — po obejrzeniu archiwaliów — zacytowanemu wyżej twierdzeniu Łosiewa. Opowieść o Mogaryczu z rozdziału trzynastego nie mogła zostać przez kogokolwiek „przekreślona czerwonym ołówkiem”, jako że w żadnym ze źródłowych maszynopisów jej nie ma i nie było. Zachowała się tylko — wpisana niebieskim atramentem ręką Jeleny Siergiejewny pod dyktando Bułhakowa — na odwrocie stron 183 i 184 pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej. Stamtąd też została przeniesiona do edycji Saakianc, a teraz do wydania Łosiewa¹⁶. Drugi z fragmentów — nieobecny w maszynopisie Jeleny Siergiejewny 1939–1940, a w edycji Łosiewa opublikowany — to ostatni akapit w rozdziale trzydziestym drugim, zaczynający się od słów „Так говорила Маргарита....” Łosiew komentuje:

Так говорила Маргарита... — Абзац этот не должен был войти в окончательную редакцию, поскольку Булгаков снял его во время правки текста в мае 1939 г., заменив эпилогом. Но Елена Сергеевна, для которой эти строки были очень дороги, сохранила их в тексте¹⁷.

Znowu sprostujmy nieścisłość — Jelena Siergiejewna tak naprawdę, zgodnie z wolą męża, usunęła jednak ów akapit z pierwszej podstawowej kopii maszynopisu Bokszańskiej (1938) i nie włączyła go też potem do swojego pierwszego maszynopisu z lat 1939–1940¹⁸. Dopiero w 1963 roku — gdy szykowała nowy maszynopis *Mistrza i Małgorzaty* do czasopisma „Moskwa” — zdecydowała o przywróceniu (a nie o „zachowaniu”) na końcu trzydziestego drugiego rozdziału owego pięknego zaiste akapitu¹⁹. Przepisała go zwyczajnie z jednej

¹⁵ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933*, przeł. K. Tur..., s. 425 (przypis 41 do s. 138).

¹⁶ Gdybyśmy dociekali głębiej, to czerwonym ołówkiem jest gęsto pokreślona wcześniejsza stronica nr 182 maszynopisu Bokszańskiej. Archiwa wypadaloby znać, zwłaszcza jeśli było się tak długo — jak Łosiew — ich zazdrośnym cerberem.

¹⁷ M. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 1006 (przypis do s. 924).

¹⁸ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2. S. 496; Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3. S. 473.

¹⁹ Można go odnaleźć w II tomie na s. 210 przechowywanego bez sygnatury w Państwowym Muzeum Bułhakowa (Wielka Sadowa 10, m. 50) maszynopisu Jeleny Siergiejewny z 1963 roku. Na podstawie maszynopisu akapit miał też wejść w całości do czasopiśmiennego wydania z 1967, ale został w dwóch trzecich wycięty przez redaktorską cenzurę. Por. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман*, „Moskwa” 1967, nr 1, s. 137. Jelena Siergiejewna konsekwentnie w zachowanej kopii maszynopisu okoliła wyciętą końcówkę nawiasem kwadratowym.

z niepoprawianych — tej drugiej albo trzeciej — kopii maszynopisu Bokszańskiej²⁰. Ponieważ Łosiew maszynopisu 1963 roku zapewne nie znał, to ostatni akapit rozdziału trzydziestego zaczerpnął prawdopodobnie tradycyjnie z wydania Janowskiej 1990 roku²¹. Jestem zresztą przekonany, że — nie licząc opowieści o Mogaryczu i jeszcze jednego fragmentu z końcówki rozdziału trzydziestego pierwszego, o którym mowa poniżej — Łosiew wykorzystał jako podstawę nie, jak sądzi Tur, wariant Jeleny Siergiejewny, lecz bliski co prawda temu tekstowi, jednakże różny od niego w wielu istotnych szczegółach wariant Janowskiej. Skłaniam się ku temu przypuszczeniu, choćby i na podstawie faktu, że w obu tych edycjach w rozdziale szesnastym *Казнь* mamy identycznie oddaną opozycję „Bóg–bóg”:

Тогда Левий кричал: — Проклинаю тебя, Бог! — Осипшим голосом он кричал о том, что убедился в несправедливости Бога и верить ему более не намерен. [...] Он кричал о полном своем разочаровании и о том, что существуют другие боги и религии. Да, другой бог не допустил бы того, никогда не допустил бы, чтобы человек, подобный Иешуа, был сжигаем солнцем на столбе. — Я ошибался! — кричал совсем охрипший Левий. — Ты бог зла! Или твои глаза совсем закрыл дым из курильниц храма, а уши твои перестали что-либо слышать, кроме трубных звуков священников? Ты не всемогущий Бог. Ты черный бог. Проклинаю тебя, бог разбойников, их покровитель и душа!²².

Istnieje wszelako jeszcze jeden fragment w propozycji tekstologicznej Łosiewa, jakiego nie ma ani w żadnym z maszynopisów Jeleny Siergiejewny, ani u Saakianc, ani u Janowskiej. Jest to następujący motyw w końcówce rozdziału trzydziestego pierwszego *На Воробьевых горах*:

Тут вдалеке за городом возникла темная точка и стала приближаться с невыносимой быстротой. Два-три мгновения, точка эта сверкнула, начала разрастаться. Явственно послышалось, что всхлипывает и ворчит воздух. — Эге-ге, — сказал Коровьев, — это, по-видимому, нам хотят намекнуть, что мы излишне задержались здесь. А не разрешите ли мне, мессир, свистнуть еще раз? — Нет, — ответил Воланд, — не разрешаю. — Он поднял голову,

²⁰ НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3. S. 225; НИОР РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2. S. 496.

²¹ Istnieje też oczywiście możliwość, że fragment zaczerpnął Łosiew z drugiej albo trzeciej kopii maszynopisu Bokszańskiej, które dobrze znał.

²² Пор. М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, ред. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 174. М. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 774.

всмотрелся в разрастающуюся с волшебной быстротою точку и добавил: — У него мужественное лицо, он правильно делает свое дело, и вообще все кончено здесь. Нам пора! — В этот момент аэроплан, ослепительно сверкая, ревел уже над Девичьим монастырем. В воздухе прокатился стук. Вокруг Маргариты подняло тучу пыли. Сквозь нее Маргарита видела, как мастер вскакивает в седло. Тут все шестеро коней рванулись вверх и поскакали на запад. Маргариту понесло карьером, и мастер скакал у нее на левой руке, а Воланд — на правой²³.

Wprowadzając do tekstu ów nieznany dotąd szerszemu gronu czytelników *Mistrza i Małgorzaty* fragment, musiał przecież Łosiew wytłumaczyć, skąd go zaczerpnął:

...поглядел в лицо Воланду прямо и смело. — После этих слов в первом экземпляре машинописи дальнейший текст со слов „Тут вдалеке за городом...” и кончая словами „а Воланд — на правой” изъят кем-то (оторвано пол-листа), а во втором экземпляре он, к счастью, сохранился. И в настоящем издании впервые восстанавливается подлинный текст романа²⁴.

Pójdźmy więc śladami Łosiewa do otwartego już szczęśliwie dla wszystkich archiwum. Mówiąc o „pierwszym” i o „drugim” egzemplarzu maszynopisu, Łosiew miał naturalnie na myśli pierwszą i drugą kopię maszynopisu Bokszańskiej z 1938 roku. Kopia druga (tak zresztą, jak i trzecia) rzeczywiście zawiera w końcówce rozdziału trzydziestego pierwszego przytoczony wyżej fragment z lotnikiem o „mężnym obliczu”²⁵. Pamiętajmy jednak, że to na tej właśnie drugiej kopii — i to odrębnie na pierwszych stronach obu tomów — Bułhakow napisał odręcznie „Черновыи, неправленныи экземпляр. М. Булгаков 21 августа 1938 г.”²⁶. No i nie mógł oczywiście pisarz przypuszczać, że jakiś późny „tekstolog” uzna zachowane tam — a usunięte świadomie

²³ М. Булгаков, „Мой бедный, бедный мастер...”, s. 920.

²⁴ Tamże, s. 1005 (przypis do s. 920). Zresztą fragment ów Łosiew publikował już dużo wcześniej, w komentarzach do dwóch publikacji. М.А. Булгаков, *Великий канцлер*, Новости, Москва 1992, s. 504. М.А. Булгаков, *Из лучших произведений*, Изофакс, Москва 1993, s. 661–662. O pomstę do nieba woła, że w tej ostatniej edycji, w nocy redakcyjnej umieszczonej na końcu wydania — na nienumerowanym rewersie spisu treści (w istocie s. 670) — pomyłono nawet kryptonim imienia odojcowskiego Bułhakowa. Nieszczęsna nota owa wygląda tak: Булгаков М.С. Из лучших произведений (предисл., коммент. В.И. Лосева). М.: ИЗОФАКС, 1993.

²⁵ НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3. S. 216–217 (paginacji autorskiej: s. 487–488); РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2. S. 487–488.

²⁶ НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2. S. 1; Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2. S. 1 (paginacji autorskiej: s. 272).

z głównej kopii maszynopisu Bokszańskiej fragmenty — za „kanon” *Mistrza i Małgorzaty*. Łosiew twierdzi, co więcej, że z pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej ktoś „wyrwał pół kartki”, a my — po obejrzeniu dokumentu — uściślijmy, że na s. 487 ktoś (sam Bułhakow albo raczej Jelena Siergiejewna na jego polecenie) przekreślił ołówkiem początek ostatniego zdania: „Тут вдалеке за городом возникла темная точка и стала”, a następnie odciął równiutko od góry tę część strony 488, na której znajdował się cały przytoczony przez Łosiewa fragment²⁷. Łosiew całkowicie nie ma racji, gdy twierdzi, że inny fragment końcówki trzydziestego pierwszego rozdziału „И тогда над горами прокатился, как трубный голос, страшный голос Воланда: — Пора! — и резкий свист и хохот Бегемота. Кони рванулись, и всадники поднялись вверх и поскакали” Jelena Siergiejewna dopisała sama. Nic podobnego, wdowa zaczerpnęła go po prostu — tworząc w 1940 roku swój pierwszy maszynopis²⁸ — z szóstego (ostatniego) zeszytu pierwszej pełnej rękopiśmiennej redakcji *Mistrza i Małgorzaty*, ukończonej w maju 1938²⁹. Łosiew niestety w swych fantasmagoriach brnie jeszcze dalej, twierdząc, że owym lotnikiem „mężnego oblicza” był nie kto inny, jak Stalin, a Jelena Siergiejewna usunęła odpowiedni fragment ze względów cenzuralnych. Oto bowiem, zdaniem Łosiewa, miało dojść do sytuacji niedopuszczalnej — „самана хвалил генсека!”³⁰.

Krzysztof Tur — nie przyjmując, chwala Bogu, tego ostatniego urojenia Łosiewa — bierze jednak za dobrą monetę jego wcześniejsze

²⁷ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2. S. 487–488. Na długo przed Łosiewem, bo już w 1989 roku tę różnicę między pierwszą, bliższą kanonowi, a drugą — jeszcze brudnopisową — kopią maszynopisu Bokszańskiej zauważyła oczywiście Janowska. Fragment dodany tak arogancko przez Łosiewa do kanonu Janowska umieściła tylko w przypisie, uznając go zgodnie z prawdą za ostatecznie usunięty przez Bułhakowa. М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах*, t. 2: *Жизнь господина де Мольера. Театральный роман (Записки покойника). Мастер и Маргарита. Роман. Составление и комментарии Лидии Яновской. Текстологическая подготовка Лидии Яновской и Виктора Лосева*, Издательство Художественной литературы Днипро, Киев 1989, s. 748 (przypis 704).

²⁸ Рог. НИОР РГБ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3. S. 466.

²⁹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 12. S. 1044. Рог. Колышева I 831. Jedyna istotna zmiana to taka, że w rękopisie w powietrzu szybowало na rumakach jeszcze siedem osób — pośród nich Hella: „Кони рванулись и пятеро всадников и две всадницы поднялись вверх и поскакали”. Tamże. W ostatecznej wersji Bułhakow pozostawił jednak Hellę na ziemi.

³⁰ М. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 1005 (przypis do s. 920).

twierdzenie, że końcówkę rozdziału trzydziestego pierwszego dopisała — za Bułhakowa — Jelena Siergiejewna:

Istotniejszą sprawą — pisze Tur — jest odpowiedź na pytanie, kto napisał zakończenie rozdziału, skoro nie zrobił tego Bułgakow. Odpowiedź jest prosta: napisała je Helena Bułgakowa, zapewne w roku 1966, tj. przed oddaniem tekstu do druku³¹.

Narzucają się mimowolnie w tym kontekście słowa Wolanda, skierowane do Behemota po jego opowieści o tygrysie na pustyni: „A najbardziej uderzające w tym kłamstwie jest to, że nie ma w nim ani ziarna prawdy”. Ktoś, kto nie widział na oczy ani rękopisów, ani maszynopisów Bułhakowa i Jeleny Siergiejewny, nie ma po prostu prawa do zabierania głosu w kwestiach tak fundamentalnych dla Tekstu. Rzekomo bowiem ów dopisany przez Jelenę Bułhakową fragment odnajdujemy kolejno: 1) w cytowanym już wyżej szóstym zeszycie pierwszej i ostatniej pełnej rękopiśmiennej redakcji w rozdziale dwudziestym dziewiątym *B nymb* — tu wpisany atramentem przez samego Bułhakowa³²; 2) w maszynopisie Jeleny Siergiejewny z lat 1939–1940³³; 3) w jej maszynopisie z 1963 roku³⁴.

Żadnego natomiast sugerowanego przez Tura maszynopisu z poprawkami z 1966 roku nikt nigdy na oczy nie widział. Do tych zaś, co rzeczywiście istnieją, wdowa wpisała na maszynie tylko to, co pozostawił jej w późnym (z 1938) pełnym rękopisie mąż. Można oczywiście zastanawiać się nad motywami tej tekstologicznej decyzji, ale czemu nie uznać, że realizowała ona i tutaj testament męża? Wszak bez jej wspólnej z Bułhakowem wytężonej pracy w latach 1938–1940 nad maszynopisem Bokszańskiej oraz bez jej dwóch wspomnianych autorskich maszynopisów z lat 1939–1940 i z 1963 nie mielibyśmy dziś i tego tekstu *Mistrza i Małgorzaty*, jaki Krzysztof Tur na polski przetłumaczył.

Znamienne, że tłumacz brnie w swej krytyce tekstologicznych propozycji wdowy jeszcze dalej niż Łosiew. Kilka razy podkreśla w przypisach, że jakiś fragment „został napisany, jak wiele innych, przez Helenę Bułgakową”³⁵. Tu z kolei chodzi o kawałek tekstu z rozdziału

³¹ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933*, przeł. K. Tur..., s. 445 (przypis 73 do s. 352).

³² НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 12. S. 1044.

³³ НИОР РГБ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3. S. 473.

³⁴ T. II, s. 203. Maszynopis bez sygnatury w Państwowym Muzeum Bułhakowa na Wielkiej Sadowej 10.

³⁵ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933*, przeł. K. Tur..., s. 411 (przypis 14 do s. 51).

czwartego, opisujący poczynania Iwana Bezdomnego w kuchni mieszkania komunalnego nr 47 w domu nr 13 — w tym przede wszystkim o znany epizod z ikonką. Należy ponownie zapytać, dlaczego białostocki tłumacz — nie znając całego korpusu rękopisów i maszynopisów *Mistrza i Małgorzaty* — stawia aż tak daleko idącą tekstologiczną tezę, której nawet u Łosiewa próżno by szukać? Wiedzę materiałową czerpie Tur oczywiście od Łosiewa, potwierdza ją potem u Janowskiej i wreszcie pokpiwa sobie z głównej tezy tej badaczki: „*Ten fragment zachował się tylko w redakcji H.S. Bułgakowej — pisze Lidia Janowska — ale żadnych wątpliwości co do autorstwa Michała Bułgakowa nie ma. Wszelkie wątpliwości rozwiewa kobieca intuicja badaczki*”³⁶. Dalej Tur — wykorzystując zapewne swą „intuicję męską” — twierdzi stanowczo, że Jelena Siergiejewna, „przygotowując tekst do druku”, ocenzurowała męża. Miała oto usunąć z owej sceny oblicze Jezusa na ikonke, obecne w wersji autorskiej:

„Myśl, która opętała Iwana” jest w redakcjach autorskich zupełnie jasna: [...] *Iwan postanowił uzbroić się w świecę i ikonkę. Przyszło mu to do głowy dlatego, że latarnia oświetlała akurat ten kąt, gdzie wisiała w kurzu i pajęczynach zapomniana przed wielu laty ikona w ramie, spoza której wystawały końce dwóch ślubnych świec w złotych obrączkach, a niżej — papierowa ikonka z wizerunkiem Jezusa. Czy, jak domyślają się literaturoznawcy*³⁷, fragment zamieszczony w wersji ostatecznej został podyktowany przez Bułgakowa (ale w notatkach go nie ma), czy napisała go Helena Bułgakowa, przygotowując powieść do druku, widać w nim zarówno paniczną ucieczkę zarówno od samego imienia Jezusa (Chrystusa), religijnych motywów postępowania Iwana i innych postaci, jak w ogóle od religijnych skojarzeń, zwłaszcza w wątku moskiewskim. Żadne względy „artystyczne” nie uzasadniają tej ucieczki, natomiast uzasadniają ją względy praktyczne. W połowie lat sześćdziesiątych trwała w pełnym rozkwicie tzw. druga kampania antyreligijna Chruszczowa. [...] Na imię Jezus był tzw. „zapis” cenzorski i jego obecność w jakimkolwiek utworze (poza oczywiście „demaskatorskimi”) mogła być przyczyną zakazu publikacji. Takie jest wyjaśnienie zniknięcia większości odniesień religijnych. [...] Bułgakologia rosyjska wstydliwie ukrywa ten fakt, zresztą niesłusznie. Bez tych zabiegów Heleny Bułgakowej powieść nie ukazałaby się w ZSRR jeszcze przez wiele lat³⁸.

Trudno zaiste o większe materii pomieszenie. Po pierwsze — i najważniejsze — imię Jezusa wcale nie musiało zniknąć z tekstu Bułgakowa dopiero w maszynopisie Jeleny Siergiejewny z epoki Chrusz-

³⁶ Tamże. Por. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 363.

³⁷ „Literaturoznawcy” traktowani są oczywiście przez Tura z tą samą pobłażliwością, co „kobieca intuicja” Janowskiej i klan rosyjskich „bułgakologów”.

³⁸ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933...*, s. 411–412 (przypis 14 do s. 51).

czowa, jako że nie było już owego imienia w autorskiej wersji z 1938 roku. Tur mógłby o tym wiedzieć, gdyby uważniej przeczytał był fragment z inspirującej go jakoś przecież Janowskiej. Badaczka nie tylko bowiem podkreślała, że ostateczna wersja fragmentu o Iwanie z papierową ikonką na piersi pojawiła się dopiero w maszynopisie Jeleny Sergiejewny (my dodajmy, że nie w tym późnym z epoki schyłkowego Chruszczowa, lecz już w tym z lat 1939–1940³⁹), ale informowała zarazem, jak fragment ów wyglądał w maszynopisie Bokszańskiej z 1938 roku⁴⁰. Już wtedy oblicza Jezusa na ikonce nie było. To zaś, co Tur przywołuje w powyższym cytacie kursywą, to przekład autentycznego fragmentu z Bułhakowa, tyle że z rękopiśmiennej jeszcze wersji dzieła (1937–1938). Tam Iwan rzeczywiście — w świetle księżyca i latarni — zauważa w komunalnej kuchni „бумажную иконку, изображающую Иисуса”⁴¹. Biorąc jednak pod uwagę, że pisarz dyktował Bokszańskiej w połowie 1938 roku tekst *Mistrza i Małgorzaty* pod fizyczną nieobecność żony (przebywała wówczas na letnim wypoczynku w Lebediani), musimy bezwzględnie uznać, iż usunięcie motywu Jezusa z ikonki było jego autorską decyzją. Całkowicie zresztą zgodną z duchem późnego Bułhakowa, który w okresie 1938–1940 pousuwał z powieści także i wiele innych motywów, jeżeli wydawały mu się one na tym późnym etapie zanadto jednoznaczne.

Charakterystyczna jest nadto ewolucja tej właśnie konkretnej autorskiej korekty w obrazie ikonki. Dokonała się tutaj — za sprawą samego Bułhakowa — jakaś forma terrestrializacji (sprowadzenia na ziemię) mistycznego motywu. W czwartej redakcji powieści, zatytułowanej *Князь тьмы* (1937), na ikonie widnieje jeszcze oblicze „Chrystusa”⁴², we wspomianej już pełnej rękopiśmiennej redakcji *Мастер и Маргарита* (1937–1938) — już tylko oblicze „Jezusa”, a w maszynopisie, podyktowanym Bokszańskiej w czerwcu 1938 roku — mowa jedynie o „papierowej ikonce”. *Notabene*, w 1939–1940 ów ostatni fragment został na polecenie Bułhakowa przekreślony⁴³ i do dziś rzeczywiście pozostaje zagadką, skąd wzięła się ta ostateczna wersja w maszynopisie wdowy z 1939–1940 roku. Janowska twierdzi — o czym Tur nic nie mówi, może dlatego, że badaczka używa ezo-

³⁹ НИОР РГБ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3. С. 65–66.

⁴⁰ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 363–364. Пор. Кольшева II 159.

⁴¹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 7. С. 119. Кольшева I 529.

⁴² НИОР РГБ Ф. Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 5. С. 105; 120. Кольшева I 416; 421.

⁴³ НИОР РГБ Ф. Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2. С. 65; Кольшева II 157.

powego języka — że Jelena Siergiejewna zaczerpnęła ją z jakiegoś zagubionego zeszytu poprawek⁴⁴. Kołyszewa z kolei, która uważa, iż maszynopis z roku 1939–1940 aż do dziewiętnastego rozdziału włącznie⁴⁵ był przygotowany przez wdowę jeszcze za życia pisarza, konsekwentnie publikuje ów fragment jako *stricte* autorski⁴⁶.

I na koniec jeszcze jeden — w swoim niezamierzonym komizmie aż niewiarygodny — fragment z przypisów Krzysztofa Tura, mający jakoby dowodzić, że wdowa po Bułhakowie nadawała nowych, własnych smaków tekstowi męża także i w dziedzinie trunków. Jest scena w rozdziale trzydziestym *Попа! Попа!*, gdy Azazello — przybywszy otruć Mistrza i Małgorzatę, aby ich momentalnie wskrzesić — raczy się wraz z parą kochanków koniakiem. Mistrzowi, i nie dziwota, przypada wielce do gustu taki sympatyczny gość:

Маргарита налила Азазелло коньяку, и он охотно выпил его. Мастер, не спуская с него глаз, изредка под столом тихонько щипал себе кисть левой руки. Но щипки эти не помогали. Азазелло не растворялся в воздухе, да,

⁴⁴ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 363; 365.

⁴⁵ Колышева II 21–24. Przypomnijmy, że Kołyszewa odrzuca zdecydowanie twierdzenia Janowskiej o przypadnięciu — w archiwum czy też jeszcze wcześniej — kłóregoś z rękopiśmiennych zeszytów poprawek. Tamże II 22.

⁴⁶ Колышева II 577. W ostatecznej wersji *Mistrza i Małgorzaty* owa papierowa ikonka na piersi Iwana pojawia się jeszcze raz, w rozdziale piątym *Было дело в Грибоедове*, przedstawiona tam „с изображением неизвестного святого”. Por. M. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 688. Tur komentuje to: „W autorskich wersjach powieści była to niezmiennie ikona Chrystusa «przyszpilona wprost do skóry»”. M. Булгаков, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933...*, s. 414 (przypis 19 do s. 60). W domyśle znowu mamy opinię, że to Jelena Siegiejewna, bojąc się Chruszczowa, ocenzurowała męża. Tur nigdy nie mówi, co rozumie pod pojęciem „autorska wersja”, zawsze ma jednak na myśli to, co odnalazł — tu czy tam — u Łosiewa: „На Иванушке была надета ночная грязная рубашка, кальсоны с тесемками, а на коже груди была приколота бумажная иконка, изображающая Иисуса, и кровь запеклась на уколах”. M. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 68. Jest to wczesny wariant powieści z 1931 roku, u Łosiewa noszący podtytuł „черновые наброски к роману”. Ten sam wczesny fragment o ikonce przyszpilonej do skóry publikuje Kołyszewa — Колышева I 110. Z drugiej redakcji (1932–1936) motyw ikonki znika, pozostaje tylko „тоненькая церковная свеча” (Колышева I 157). W czwartej redakcji *Князь тьмы* (1937) ikona z obliczem Jezusa, przyszpilona do ciała Iwana, znowu powraca: „[...] фонарь осветил как раз угол, где висела забытая в пыли и паутине икона [...] маленькая бумажная, изображающая Христа” (Колышева I 416). „На груди Ивана Николаевича прямо в коже была приколота английской булавкой иконка с изображением Христа” (Колышева I 421). Drastyczny, przynajmniej, ów motyw znika jednak z pełnej redakcji rękopiśmiennej, gdzie pozostaje już tylko oblicze Jezusa, które też znika w ostatecznej — autorskiej! — wersji maszynopisu z 1938 roku.

сказать по правде, в этом не было никакой надобности. Ничего страшного в рыжеватом, маленького роста человеке не было, разве что вот глаз с бельмом, но ведь это бывает и без всякого колдовства, разве что одежда не совсем обыкновенная — какая-то ряса или плащ, — опять-таки, если строго вдуматься, и это попадаетея. Коньяк он тоже ловко пил, как и все добрые люди, целыми стопками и не закусывая⁴⁷.

Uważnego czytelnika scena z koniakiem nie zdziwi, jako że Azazel lo wcześniej już trzykrotnie — raz w rozdziale dwudziestym trzecim *Великий бал у сатаны* i dwukrotnie w rozdziale dwudziestym siódmym *Конец квартиры № 50* — został zaprezentowany jako miłośnik tego trunku.

— Как-то раз Азазелло навестил его и за коньяком нашептал ему совет, как избавиться от одного человека, разоблачений которого он чрезвычайно опасался. [...] — А что это за шаги такие на лестнице? — спросил Коровьев, поигрывая ложечкой в чашке с черным кофе. — А это нас арестовывать идут, — ответил Азазелло и выпил стопочку коньяку. [...] О мой друг Азазелло! — простонал кот, истекая кровью. — Где ты? — Кот завел угасающие глаза по направлению к двери в столовую. — Ты не пришел ко мне на помощь в момент неравного боя. Ты покинул бедного Бегемота, променяв его на стакан — правда, очень хорошего — коньяку!⁴⁸

Wszelako Krzysztof Tur — który z publikacji Łosiewa wie, że w rękopiśmiennej redakcji *Mistrza i Małgorzaty* (1937–1938) Azazello jako gość w suterenie Mistrza i Małgorzaty pił nie koniak, lecz zwykłą wódkę⁴⁹, formuluje zaskakującą opinię:

W ostatniej redakcji autorskiej ten fragment brzmi: *Nalano mu wódki i Azazel lo wypił z ochotą. [...] Wódkę pił jak wszyscy dobrzy ludzie, bez zakąski, od toastów się nie wymawiał.* We wszystkich redakcjach autorskich bohaterowie przy różnych okazjach piją wódkę, z zakąską lub bez niej. Helena Bułgakowa była damą wielce dystygowaną i wódka wydawała jej się trunkiem zbyt prostackim, odpowiednim dla Nikanora Bosego, ale nie dla Mistrza, toteż gdzie tylko mogła, zamieniła ją na wykwintny „koniak”. Bułgakow, który był wielkim koneserem

⁴⁷ М. Булгаков, „Мой бедный, бедный мастер...”, s. 913.

⁴⁸ Tamże, s. 840; 894; 895.

⁴⁹ „Азазелло налили водки, он охотно выпил. Мастер не спускал с него глаз и изредка больно щипал себя кистью левой руки под столом. Но щипки эти не помогали, да и особенно странного перед глазами ничего не было. Перед ним сидел рыжеватый плечистый человек, с кривым глазом, одетый по-городскому, в пиджачке. Водку пил как все добрые люди, не закусывая, от тостов не отказывался”. Тамże, s. 635. Rozdział *Пора! Пора!*, z którego cytujemy, w rękopisie ma jeszcze numer dwadzieścia osiem.

czystej „pod pikantną zakąskę”, wiedział, że nie tylko diabli i „dobrzy ludzie” piją koniak bez zakąski, Helena Bułgakowa niestety zapomniała o tym, zamieniając w tym fragmencie wódkę na koniak, pozostawiła zabawny lapsus, którego oczywiście Bułgakow by nie popełnił⁵⁰.

Przeanalizujmy to wszystko, na ile to możliwe, *sine ira et studio*. Po pierwsze, Mistrz po wyjściu z lecznicy nigdzie indziej w ostatecznej wersji powieści, poza tą jedną jedyną sceną w towarzystwie Azazella, nie pije nie tylko koniaku czy wódki, ale i — poza jednym wyjątkiem — żadnego innego alkoholu⁵¹. Raz tylko podczas sceny wskrzeszania — cały czas w omawianym rozdziale trzydziestym — przywrócona już do życia Małgorzata wlewa mu do ust nieco wina, tego *notabene*, którym wcześniej otrul go był Azazello: „Она вскочила, сильная и живая, и помогла напоить лежащего вином”⁵². To może dlatego Mistrz — nie to co Bułhakow, przynajmniej ten z opowieści Tura — ma raczej słabą głowę podczas sceny z koniakiem: „От этого самого коньяку у мастера зашумело в голове”⁵³, nie tylko zresztą w pogównianiu z Azazellem, ale i z Małgorzatą, która zaczyna wchodzić w swój trans dobrą chwilę później: „Маргарита начинала пьянеть, отчего глаза у нее разгорелись”⁵⁴.

Z wyводу Tura widać wreszcie, że za ostatnią autorską wersję uznaje on rękopis *Mistrza i Małgorzaty* z lat 1937–1938, opublikowany przez Łosiewa na s. 365–645 jego *opus magnum* „*Мой бедный, бедный мастер...*”. Sprawdźmy zatem, co Azazello pije na kartach rękopiśmiennej redakcji w innych scenach z alkoholem w rozdziale dwudziestym trzecim i dwudziestym szóstym. Znamienne, że w tym pierwszym z rozdziałów rękopiśmiennego jeszcze *Mistrza i Małgorzaty* zatytu-

⁵⁰ M. Bułgakow, *Mistrz i Małgorzata. Czarny mag. Fragmenty wczesnych wersji powieści 1928–1933...*, s. 442 (przypis 71 do s. 343).

⁵¹ Wcześniej, gdy Mistrz pisał w suterenie swoją powieść, kochankowie popijali sobie białe wino. W rozdziale trzynastym świadczy o tym pośrednio zarówno scena z chorym już Mistrzem, jak i następna scena z Małgorzatą, gdy wpada ona wprost z ulicy do pokoju Mistrza tuż po spaleniu przez niego powieści i wyciąga pozostałości z ognia: „Я кинулся в переднюю и там зажег свет, нашел бутылку белого вина, откупорит ее и стал пить вино из горлышка. От этого страх притупился несколько — настолько, по крайней мере, что я не побежал к застройщику и вернулся к печке. [...] Она потребовала вина и, выпив, заговорила спокойнее”. M. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”, s. 750–751. Literówka w „откупорит”, zamiast „откупорил”, to naturalnie owa stała „wartość dodana” publikacji Łosiewa.

⁵² Tamże, s. 915.

⁵³ Tamże, s. 913.

⁵⁴ Tamże, s. 914.

łowanym *Великий бал у сатаны* scena z koniakiem już istniała, ale na miejscu Azazella znajdował się jeszcze wówczas Abaddon: „Как-то раз Абадонна навестил его и нашептал за коньяком совет, как избавиться от одного человека, пронизательности которого наш знакомый весьма боялся”⁵⁵. Z kolei ostateczny rozdział dwudziesty siódmy *Mistrza i Małgorzaty* — ten o tytule *Конец квартиры № 50* — w rękopisie nosi jeszcze tytuł *Стпельба в квартире* jako rozdział dwudziesty szósty, zawierający jedną tylko scenę z koniakiem:

— А что это за шаги такие внизу на лестнице? — спросил Коровьев, поигрывая ложечкой в чашке с черным кофе. — А это нас арестовывать идут, — ответил Азazelло и выпил коньяку. Он не любил кофе⁵⁶.

Krzysztof Tur — uznający z sobie tylko wiadomych względów ową rękopiśmienną redakcję za ostateczną wersję autorską — powinien był przynajmniej zauważyć, że Azazello pije tutaj wódkę tylko w tej jednej jedynej finalnej sytuacji z Małgorzatą i Mistrzem. Można zatem śmiało postawić tezę, że w późniejszym, autorskim maszynopisie z 1938 roku, to sam Bułhakow zastąpił w rozdziale trzydziestym wódkę z ostatecznego rękopisu znacznie bardziej stosownym koniakiem. Służąca mu zaś wiernie Jelena Siergiejewna niczego by się tu poprawiać nie ośmieliła.

* * *

W maju 2017 roku ukazało się nowe polskie tłumaczenie *Mistrza i Małgorzaty* autorstwa Jana Cichockiego — z taką oto sensacyjną informacją na czwartej stronie okładki: „Nowy przekład najważniejszej powieści XX wieku oparty jest na szóstej, ostatniej, zgodnej z wolą autora wersji powieści (z lat 1938–1940), zakończonej niedługo przed śmiercią Bułhakowa”⁵⁷. Ta edytorska „sensacja” — w materiałach reklamowych do tego przekładu, wykorzystywanych od początku na portalach głównych w Polsce dystrybutorów książek: Empik, Merlin, Aros, a na portalu Bellony jako wydawcy funkcjonująca do dziś — uległa jeszcze pogłębieniu:

Niniejszy przekład powieści oparty jest na najnowszym wydaniu szóstej, ostat-

⁵⁵ Tamże, s. 914.

⁵⁶ Tamże, s. 620.

⁵⁷ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. J. Cichocki, Bellona, Warszawa 2017, IV strona okładki.

O SZEŚCIU RZEKOMYCH REDAKCJACH...

niej, wersji powieści (z lat 1938–1940), zakończonej niedługo przed śmiercią autora, z niepublikowanego dotąd „Pełnego zbioru rękopisów powieści” znajdujących się w posiadaniu Rosyjskiej Biblioteki Państwowej⁵⁸.

Zaskoczony powyższą informacją, poszukiwałem najpierw gorączkowo w bułhakowskim archiwum, w sierpniu 2017 roku, śladów obecności Jana Cichockiego, ale żadnych nie odnalazłem. Kartoteki odnotowujące pracę badaczy nad rękopisami i maszynopisami *Mistrza i Małgorzaty* nie potwierdzają bytności tego polskiego tłumacza czy w ogóle kogokolwiek z kręgu Bellony. Trzeba zatem pokusić się choćby o próbę ustalenia, z jakiej to naprawdę podstawy korzystał Cichocki, jako że obie zacytowane informacje — że była to ostatnia szósta („autorska”) redakcja, która zaczerpnięta została „z niepublikowanego dotąd ‘Pełnego zbioru rękopisów powieści’ znajdujących się w posiadaniu Rosyjskiej Biblioteki Państwowej”, dezorientują czytelnika. Po pierwsze, nie istnieje w archiwum Bułhakowa taka „szósta redakcja” *Mistrza i Małgorzaty*, która nadawałaby się do publikacji jako kanon. Przypomnijmy, że w klasyfikacji obowiązującej w katalogu NIOR RGB owych „redakcji powieści” wyodrębniono aż osiem. Za szóstą uchodzi tu pierwszy pełny rękopis z lat 1937–1938 — w sześciu brulionach — mający już swój ostateczny tytuł *Mistrz i Małgorzata*⁵⁹. Jako że Wiktor Łosiew opublikował go był w swym znanym zbiorze wariantów i pseudowariantów powieści tuż przed ostateczną — jak ją widział — wersją *Mistrza i Małgorzaty*, to Krzysztof Tur uznał błędnie tę właśnie — dopiero trzecią od końca wersję — za ostatnią autorską i na jej podstawie przypisał Jelenie Sergiejewnie cenzurowanie męża, wspaniałomyślnie jej to zresztą wybacząc⁶⁰. Ta sztandarowa dla Tura rękopiśmienna wersja dla Cichockiego nie była oczywiście podstawą tłumaczenia, już choćby dlatego, że nie ma w niej *Epilogu*, a dwaj bohaterowie słynnej pierwszej sceny na Patriarszych Prudach noszą jeszcze wczesne imiona i nazwiska — Grigorij Aleksandrowicz Mircew (ostateczny Michaił Aleksandrowicz Berlioz) i Wania Ponyriew (ostateczny Iwan Bezdomy, czyli — Iwan Ponyriow)⁶¹. Według klasyfikacji Janowskiej szósta wersję *Mistrza i Małgorzaty* stanowi

⁵⁸ <<https://www.bellona.pl/tytul/mistrz-i-malgorzata/>> (28.03.2021).

⁵⁹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 7–12.

⁶⁰ Znamienne, że tego, co rzeczywiście poprawiała — na przykład zastępując w rozdziale dwudziestym trzecim „czarną królową” — „królową wszechmiłościwą” albo w końcówce rozdziału trzydziestego drugiego „воскресение” — „воскресением”, czy też oddając słowo „Bóg” jako „bóg” — Tur nie odnotował.

⁶¹ Колышева I 490; 832–836.

pierwsza kopia autorskiego maszynopisu powieści, podyktowanego w maju 1938 roku Oldze Bokszańskiej, a w okresie 1938–1940 opatrywanego gęstą siecią poprawek i uzupełnień, obecnych także w powstałych w owym późnym czasie dwóch zeszytach⁶². Z kolei Kołyszewa uzupełnia listę źródeł szóstej i ostatniej redakcji *Mistrza i Małgorzaty* o drugą i trzecią — obie niepoprawiane — kopię maszynopisu Bokszańskiej⁶³ oraz o maszynopis Jeleny Siergiejewny z lat 1939–1940⁶⁴. Jakkolwiek by było, to, co stanowi szóstą redakcję *Mistrza i Małgorzaty* — czy to w wykładni Marietty Czudakowej z katalogu archiwum, czy w wersji Lidii Janowskiej albo Jeleny Kołyszewej — na pewno nie stało się, wbrew informacjom Bellony, żadną podstawą dla tłumaczenia Cichockiego. Są to bowiem jeszcze wersje dla laika nieczytelne, często nawet jeszcze surowe i nieprzypadkowo Janowska w latach 1989–1990, a po niej w okresie 2014–2015 Jelena Kołyszewa przygotowały swoje warianty *Mistrza i Małgorzaty* z wybitną pomocą maszynopisów Jeleny Siergiejewny⁶⁵. I oczywiście spędziły długie lata na badaniu rękopisów powieści w archiwach. Nie jest oczywiście moim zadaniem wiarygodne ustalenie, skąd tłumacz czerpał swą podstawę, ale pokuszę się o graniczącą ze stuprocentową pewnością hipotezę. Opublikował on ten mniej więcej wariant tekstu, który Jelena Kołyszewa przygotowała żmudnie podczas dziesięcioletniej pracy w archiwum i wydała go dwukrotnie (2014 i 2015) w swoim klasycznym już dzisiaj *Pełnym zbiorze brudnopisów powieści*⁶⁶ z dodatkiem *Tekstu podstawowego*⁶⁷ (2014 i 2015). I to właśnie ów *Tekst podstawowy* stanowi z drobnymi modyfikacjami podstawę przekładu *Mistrza i Małgorzaty* autorstwa Cichockiego. To, że nie ma tutaj — tak samo jak u Kołyszewej — fragmentu o Mogaryczu w rozdziale trzynastym, jeszcze by o niczym nie świadczyło, jako że tej półtorastronicowej opowieści nie ma przecież także w żadnej

⁶² Л. Яновская, *Шесть редакций романа*, w: *тејже, Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями*, s. 102–109. To samo w wersji on line: Л. Яновская, *Главы из новой книги о Михаиле Булгакове, „Уральская новь”* 2004, nr 20, <<http://magazines.russ.ru/urnov/2004/20/ian10.html>> (28.12.2021).

⁶³ Dla Janowskiej jest to — moim zdaniem, słusznie — redakcja dopiero przedostatnia.

⁶⁴ Кольшева II 5–6.

⁶⁵ Janowska z pomocą maszynopisu 1963 roku, a potem również i tego wcześniejszego, ukończonego w 1940 roku, Kołyszewa zaś tylko z bezpośrednią pomocą tego ostatniego wczesnego maszynopisu.

⁶⁶ Кольшева I 27–839; II 88–539.

⁶⁷ Кольшева II 546–812.

z dwóch klasycznych redakcji Janowskiej (1989 i 1990). Wszelako już nieobecność w przekładzie Cichockiego — w samej końcówce trzydziestego drugiego rozdziału — znanego nam już akapitu, zaczynającego się w oryginale od słów „Так говорила Маргарита...”⁶⁸ stanowi *corpus delicti*. Akapitu owego nie publikuje bowiem świadomie — jako pierwsza i ostatnia jak dotąd edytorka rosyjska *Mistrza i Małgorzaty* — Jelena Kołyszewa⁶⁹. O zapożyczeniu przez Cichockiego tekstu od Kołyszewej świadczą jeszcze wyśledzone przeze mnie szczegóły tekstowe: 1) w rozdziale dwudziestym trzecim w wersjach czasopiśmiennej, „Posiewu”, Saakianc i Janowskiej mamy: „в этом диковинном зале”; u Kołyszewej zaś i konsekwentnie u Cichockiego: „в этом диковинном здании” i „w tym dziwnym budynku”⁷⁰; 2) w rozdziale dwudziestym piątym w wersjach czasopiśmiennej (s. 101), „Posiewu” (s. 387) i Janowskiej (s. 297) mamy: „Итак, второй вопрос”; u Kołyszewej zaś „Итак, третий вопрос” (s. 751)⁷¹ i u Cichockiego „Так więc trzecia sprawa” (s. 433); 3) w rozdziale dziewiętnastym w wersjach czasopiśmiennej (s. 61), „Posiewu” (s. 286), Saakianc (s. 641) i Janowskiej (s. 219) Azazello recytuje z pamięci w obecności Małgorzaty fragment z powieści *Mistrza* w takim brzmieniu:

— Тьма, пришедшая со Средиземного моря, накрыла ненавидимый прокуратором город. Исчезли висячие мосты, соединяющие храм со страшной Антониевой башней... Пропал Ершалаим, великий город, как будто не существовал на свете....,

kolejno zaś u Kołyszewej i u Cichockiego:

Тьма, пришедшая со Средиземного моря, накрыла ненавидимый прокуратором город. Исчезли висячие мосты, соединяющие храм со страшной Антониевой башней. Опустилась с неба бездна и залила крылатых богов над гипподромом, Хасмонеийский дворец с бойницами, базары, караван-сарай, переулки, пруды... (s. 695);

⁶⁸ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. J. Cichocki..., s. 540.

⁶⁹ Ко́лышева II 803.

⁷⁰ M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*. Роман, „Москва” 1967, nr 1, s. 82. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Посев, Frankfurt 1977, s. 341. M. Булгаков, *Белая гвардия*. Театральный роман. *Мастер и Маргарита*, ред. А. Саакянц („Мастер и Маргарита”), Художественная литература, Москва 1973, s. 685. M. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, t. 5: *Мастер и Маргарита*. *Письма*, ред. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 261. Ко́лышева II 725. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. J. Cichocki..., s. 383.

⁷¹ Tak samo — *notabene* wyjątkowo — u Anny Saakianc (Saakianc 722).

– Ciemności, które nadciągnęły znad Morza Śródziemnego, okryły zienawidzone przez prefekta miasto. Zniknęły wiszące mosty, łączące świątynię ze straszną twierdzą Antonia. Z nieba wylała się otchłań i zatopiła skrzydlatych bogów nad hipodromem, pałacem Machabeuszów ze strzelnicami, bazary, karawanseraje, zaułki i sadzawki (s. 321)⁷².

Nie byłbym stuprocentowo ścisły, gdybym twierdził, że wszystkie innowacje Kołyszewej — a jej zdaniem, było to tylko przywracanie woli autorskiej Bułhakowa, zagubionej niekiedy przez nieuwagę lub pochopne decyzje wdowy — znalazły się *in extenso* w przekładzie Cichockiego. Nie znajdziemy tam na przykład zrekonstruowanego z przekonaniem przez Kołyszewą na podstawie żmudnego porównywania rękopisów i maszynopisów jednego zdania z rozdziału dwudziestego szóstego: „Иуда слышал уже журчание воды”⁷³. Pomimo braku jeszcze kilku innych, drobnych już na ogół tekstologicznych ustaleń Kołyszewej, w przekładzie Cichockiego jest i tak wystarczająco wiele dowodów, ży został on oparty — wbrew podniosłym deklaracjom — nie na żadnym niepublikowanym dotąd rękopisie, lecz na maszynopisie przygotowanym przez Kołyszewą w wyniku wyteżonej dziesięcioletniej pracy w archiwum Bułhakowa.

* * *

Mimo że jesteśmy nacją uwielbiającą nieomal powszechnie *Mistrza i Małgorzatę* i mamy już teraz w ojczystym języku magiczną liczbę siedmiu jego tłumaczeń, to jednak nasza świadomość o kanonie tekstowym arcydzieła Bułhakowa — nawet i wśród filologów-rusycystów, o naszych polonistach lub krytykach literackich nawet nie

⁷² Kołyszewa, jak widać — a za nią też Cichocki — usuwa zdanie końcowe, zaczynające się od słów „Пропал Ершалаим”, dodaje zaś zdanie drugie z początkiem „Опустилась с неба бездна”. Swą oryginalną, nigdzie indziej dotąd niespotykaną w ostatecznej wersji *Mistrza i Małgorzaty* decyzję tekstologiczną tłumaczy szczegółowo w swym najnowszym artykule z 2017 roku. Е.Ю. Кольшева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»), „Библиография. Научный журнал по библиографоведению, книговедению и библиотековедению” 2017, nr 3 (410), s. 105–107. Por. także Кольшева II 262 (przypis 74).

⁷³ Кольшева II 757. Por. tłumaczenie Cichockiego, s. 446. Badaczka uzasadnia swoją tekstologiczną decyzję we wstępie do drugiego tomu, na s. 21. Por. także Е.Ю. Кольшева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)..., s. 101; 104.

wspominając — jest raczej mizerna. W styczniu 2018 roku w tygodniku „Przegląd” ukazał się tekst warszawskiej rusycystki Bożeny Witowicz zatytułowany *Narzan, zubrik i pepegi. Co wyczytali tłumacze w najnowszych przekładach „Mistrza i Małgorzaty”*. Ten ambitny w zamierzeniu esej poświęcony został ogólnemu omówieniu najnowszych tłumaczeń *Mistrza i Małgorzaty* — przygotowanych kolejno przez Tura, Przebindów i Cichockiego — w odniesieniu do dwóch przekładów wcześniejszych — autorstwa Lewandowskiej–Dąbrowskiego i Drawicza⁷⁴. Autorka, która w miarę uważnie przeczytała te przekłady, musiała od razu dostrzec ich różne rosyjskie podstawy tekstowe. Być może urzeczona informacją z okładki Cichockiego o odnalezionej przez niego jakoby w archiwum „szóstej redakcji powieści”, sama sformułowała opinię jeszcze bardziej fantastyczną:

Czasem efekt końcowy jest odmienny nie z powodu indywidualności tłumaczy, ale dlatego, że każdy z nich przekładał inny tekst. Jak to możliwe? Powieść *Mistrz i Małgorzata* ma dramatyczne i zawikłane losy, podobnie jak sam autor. Bułhakow zaczął pracować nad nią ok. 1928 r., ale zmarł w 1940 r., nie ukończywszy jej. Pozostawił jednak wytyczne swojej trzeciej żonie, Helenie, która stała się opiekunką i wydawczynią spuścizny męża. W ciągu tych 12 lat rękopis został spalony przez samego autora (ale „rękopisy nie płoną!”), był po wielokroć poprawiany. W toku pracy powstały wersje do tego stopnia rozbieżne, że obecnie badacze wyróżniają ich sześć. W zależności od tego, którą wersję tłumacz wybrał jako podstawę tłumaczenia — a panuje tu pełna dowolność — tak różne mogą być przekłady. Polskie bazują na czterech spośród sześciu wersji oryginału. Jeśli je porównać — choć to na ogół zajęcie dla specjalistów i/lub pasjonatów — zauważymy, że istnieją między nimi ogromne różnice, począwszy od warstwy fabularnej, na pojedynczych zdaniach i słowach skończywszy⁷⁵.

Rękopisy jednak — wbrew temu co zacytowała „ради красного словца” warszawska badaczka — niestety płoną i to jeszcze jak! Dowodem na to jest oplakany stan zachowanej cudem w archiwum tzw. pierwszej redakcji późniejszego *Mistrza i Małgorzaty* z lat 1928–1930. Pierwotnie była ona umieszczona w dwóch porządnym zeszytach, z których dziś pierwszy ma powyrywane często aż do grzbietu strony od 1 do 140 (to właśnie one zostały bezpowrotnie spalone), a strony 142–147 autor zostawił jako czyste i nigdy ich nie zappełnił⁷⁶. W mniej co prawda oplakany stan jest drugi zeszyt⁷⁷,

⁷⁴ „Przegląd” 2018, nr 1 (939), s. 2–7 I 2018, s. 46–48. To samo w wersji elektronicznej <<https://www.tygodnikprzeglad.pl/narzan-zubrik-pepegi/>> (28.03.2021)/

⁷⁵ Tamże, s. 46.

⁷⁶ НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 1. Рог. Кольшева I 9–11; 33–49.

⁷⁷ НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 1.

ale ta cała poszarpana tzw. pierwsza redakcja — jeszcze bez ostatecznego tytułu, najbardziej prawdopodobnym wydaje się *Копыто инженера* — została opublikowana przez Kołyszewą w pierwszym tomie jej dzieła na zaledwie 68 stronicach⁷⁸. Druga redakcja z lat 1932–1936 — z przeróżnymi wariantami tytułu: *Великий канцлер, Сатана, Вот и я, Шляпа с пером, Черный богослов, Он появился, Подкова иностранца*⁷⁹ — jest już dużo obszerniejsza i zachowała się w siedmiu zeszytach⁸⁰, zajmując w publikacji Kołyszewej ponad dwieście pięćdziesiąt stronic⁸¹. Ale przecież nikt przy zdrowych zmysłach nie będzie jej dziś publikować jako oryginalnej wersji *Mistrza i Małgorzaty*, podobnie jak i niedokończonyj redakcji trzeciej, składającej się ledwie z czterech rozdziałów⁸², ani też nieco tylko większej czwartej redakcji *Князь тьмы*, zmieszczonyj w dwóch zeszytach⁸³. Wyżej już natomiast dowiodłem, że podstawą publikacji nie może być także redakcja piąta (pierwsza, co prawda, pełna rękopiśmienna wersja pod tytułem *Мастер и Маргарита*, ale jeszcze bardzo daleka od ostatecznego rezultatu), ani też redakcja szósta — pierwszy maszynopis o tym samym tytule, przygotowany pod dyktando Bułhakowa przez Bokszańską w maju 1938, jeszcze jednak nawet bez *Epilogu*⁸⁴.

Trudno dociec, co też ma na myśli Bożena Witowicz, gdy pisze, że polskie przekłady — a odnosi się do pięciu wyżej wymienionych — „bazują na czterech spośród sześciu wersji oryginału”. Z jednej przecież strony, o czym już pisałem, każde z tych pięciu tłumaczeń wykorzystало inną podstawę oryginalną, a z drugiej — owe podstawy nie są żadnymi równorzędnymi redakcjami autorskimi. Po prostu każdy z tłumaczy wykorzystał oryginalną wersję tekstu przygotowaną wcześniej — raz lepiej, raz gorzej — przez różnych tekstologów rosyjskich, żeniąc niekiedy według własnego upodobania dwie (Drawicz, Przebindowie) albo nawet trzy (Lewandowska-Dąbrowski) wersje. Znamienne, że tylko troje tłumaczy — Drawicz, Tur oraz zbiorowo Przebindowie — podali prawidłowo źródło swego tekstu, podczas gdy wydawcy Lewandowskiej-Dąbrowskiego oraz Cichockiego postano-

⁷⁸ Колышева I 33–100.

⁷⁹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 5. С. 1. Колышева I 140.

⁸⁰ НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 5–8; К. 7. Ед. хр. 1–3.

⁸¹ Колышева I 140–358.

⁸² НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 1–4. Колышева I 363–392.

⁸³ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 5–6. Колышева I 397–484.

⁸⁴ Por. H. Elbaum, *The Evolution of The Master and Margarita. Text, Context, Intertext*, „Canadian Slavonic Papers” March-June 1995, t. 37, nr 1–2, s. 59–87.

wili w celach komercyjnych odwołać się w notach redakcyjnych do innych, niż to było w rzeczywistości źródeł oryginalnych.

I na koniec słów kilka jeszcze raz o naszej — Przebindów — podstawie tekstowej. Bożena Witowicz w swym wcześniejszym tekście opublikowanym na łamach „Nowych Książek”, porównując nasz przekład z tłumaczeniem Tura, pisała między innymi:

Różnice rozpoczynają się już od sprawy dla przekładu kluczowej — innych podstaw tłumaczenia. W przypadku Przebindów jest to pięciotomowe wydanie dzieł Bułhakowa z lat 1989–1990 w opracowaniu Lidii Janowskiej. Niestety nie dowiadujemy się, skąd ten wybór, skoro dostępne są późniejsze bogatsze edycje⁸⁵.

Dla Bożeny Witowicz wyraźnie jedną z nich jest wykorzystany przez Tura wariant Łosiewa, a skoro tak, to mogę tylko odesłać warszawską rusycystkę do odpowiednich partii niniejszego studium. Wersja Janowskiej została u nas wzbogacona w rozdziale trzynastym fragmentem o Mogaryczu, zaczerpniętym z wersji Saakianc, od której — idąc świadomie tropem Drawicza — postanowiliśmy zaczerpnąć pierwsze, piękniejsze niż u Janowskiej, zdanie powieści. Tych decyzji translatorskich zamierzamy się trzymać również i w następnych wydaniach naszego przekładu, które ukaże się, mamy nadzieję, już niebawem w 2022 roku — w swej wersji drugiej, nieco poprawionej i ulepszonej.

REFERENCES

- Bulgakov, Mikhail. *“A d’javola tozhe net?” Pokhozheniya Chichikova. D’yavoliada. Master i Margarita*. Moskva: Vagrius, 2003 [Булгаков, Михаил. *“А дьявола тоже нет?” Похождения Чичикова. Дьяволиада. Мастер и Маргарита*. Москва: Вагриус, 2003].
- Bulgakov, Mikhail. “Master i Margarita.” Roman. Introduction Konstantin Simonov. Part I. Afterword Abram Vulis. *Moskva* 1996, no. 11. Part II. *Moskva* 1967 no. 1. [Булгаков, Михаил. “Мастер и Маргарита.” Роман. Предисловие Константин Симонов. Ч. I. Послесловие Абрам Вулис. *Москва* 1966, no. 11. Ч. II. *Москва* 1967 no. 1].
- Bulgakov, Mikhail. “Master i Margarita.” Roman. Kniga vtoraya. *Moskva* 1967, no. 1 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Роман. Книга вторая. *Москва* 1967, no. 1].
- Bulgakov, Mikhail. “Yakoby den’gi. Iz chernovykh tetradey romana ‘Master i Margarita’.” *Daugava* 1983, no. 10 [Булгаков, Михаил. “Якобы деньги. Из черновых тетрадей романа ‘Мастер и Маргарита’.” *Даугава* 1983, no. 10].
- Bulgakov, Mikhail. *Belaya gvardiya. Teatral’nyy roman. Master i Margarita*. Ed. V. Volina (*Belaya gvardiya, Teatral’nyy roman*), A. Saakyants (*Master i Mar-*

⁸⁵ B. Witowicz, *Między nieobecnością a wszechobecnością*, „Nowe Książki” 2017, nr 2, s. 96.

- garita). Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1973 [Булгаков, Михаил. *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*. Ed. В. Волина (Белая гвардия, Театральный роман), А. Саакянц (Мастер и Маргарита). Москва: Художественная литература, 1973].
- Bulgakov, Mikhail. *Iz luchshikh proizvedeniy*. Tekstologicheskaya podgotovka, predisloviye i kommentarii V. Loseva. Moskva: Izofaks, 1993 [Булгаков, Михаил. *Из лучших произведений*. Текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева. Москва: Изофакс, 1993].
- Bulgakov, Mikhail. *Izbrannyye proizvedeniya v dvukh tomakh. t. 2. Zhizn' gospodina de Mol'yera, Teatral'nyy roman (Zapiski pokoynika), Master i Margarita. Roman*. Sostavitel' L. Yanovskaya, Kiyev: Izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury Dnipro, 1989 [Булгаков, Михаил. *Избранные произведения в двух томах. т. 2. Жизнь господина де Мольера, Театральный роман (Записки покойника), Мастер и Маргарита. Роман*. Составитель Л. Яновская, Киев: Издательство художественной литературы Дніпро, 1989].
- Bulgakov, Mikhail. *Izbrannyye proizvedeniya. Chernyy mag. Glavy iz romana. Rasskazy, fel'yetonny, ocherki*. Sostavleniye, tekstologicheskaya podgotovka, predisloviye i kommentarii V. Loseva. Kiyev: Izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury Dnipro, 1990 [Булгаков, Михаил. *Избранные произведения. Черный маг. Главы из романа. Рассказы, фельетоны, очерки*. Составление, текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева. Киев: Издательство художественной литературы Дніпро, 1990].
- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita. Neizdannyye otryvki i epizody*. Bern: Scherz Verlag, 1967 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита. Неизданные отрывки и эпизоды*. Bern: Scherz Verlag, 1967].
- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita*. Roman. Posev: Frankfurt, 1977, 1986 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Посев: Frankfurt, 1977, 1986].
- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita*. Roman. Predisloviye Ioanna arkhiepiskopa San Frantsiskogo, Parizh: YMCA-Press, 1967 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Роман. Предисловие Иоанна архиепископа Сан Франциско-го, Париж: YMCA-Press, 1967].
- Bulgakov, Mikhail. *Mistr a Markétka*. Translated by Alena Morávková. Praha: VolvoxGlobator, 2011.
- Bulgakov, Mikhail. *Mistrz i Malgorzata*. Translated by A. Drawicz. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995.
- Bulgakov, Mikhail. *Pis'ma. Zhizneopisaniye v dokumentakh*. Moskva: Sovremennik, 1989 [Булгаков, Михаил. *Письма. Жизнеописание в документах*. Москва: Современник, 1989].
- Bulgakov, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Vol. 5. Master i Margarita. Pis'ma*. Ed. L. Yanovskaya. Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1990 [Булгаков, Михаил. *Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. Мастер и Маргарита. Письма*. Ed. Л. Яновская. Москва: Художественная литература, 1990].
- Bulgakov, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh. Vol. 7. Master i Margarita. Pis'ma*. Ed. E. Yablokov, Moskva: AST: Astrel', 2007 [Булгаков, Михаил. *Собрание сочинений в восьми томах. Т. 7. Мастер и Маргарита*. Ed. Е. Яблоков. Москва: АСТ: Астрель, 2007].
- Bulgakov, Mikhail. *Velikiy kancler. Chernovyye redakcii romana "Master i Margarita"*. Predisloviye i kommentarii V. Loseva. Moskva: Novosti, 1992 [Булгаков,

- Михаил. *Великий канцлер. Черновые редакции романа "Мастер и Маргарита."* Предисловие и комментарии В. Лосева. Москва: Новости, 1992].
- Bulhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Czytelnik, 1980.
- Bulhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Czytelnik, 1969, 1970, 1973.
- Bulhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Wrocław: Ossolineum, 1990.
- Bulhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2016.
- Bulhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by L.A. Przebinda, G. Przebinda, I. Przebinda. Kraków: Znak, 2016.
- Bulhakow, Michaił. *Utwory wybrane*. Т. 4. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Selection and afterword by A. Wołodźko-Butkiewicz. Warszawa: PIW, 2018.
- Chudakova, Marietta. "Tvorcheskaya istoriya romana Bulgakova 'Master i Margarita.'" *Voprosy literatury* 1976, no. 1 [Чудакова, Мариэтта. "Творческая история романа Булгакова 'Мастер и Маргарита.'" *Вопросы литературы* 1976, no. 1].
- Chudakova, Marietta. *Arkhiv M.A. Bulgakova. Materialy dlya tvorcheskoy biografii pisatelya*. Zapiski Otdela rukopisey RGL. Moskva: Izdatel'stvo Kniga, 1976 [Чудакова, Мариэтта. *Архив М.А. Булгакова. Материалы для творческой биографии писателя*. Записки Отдела рукописей РГЛ. Москва: Издательство Книга, 1976].
- Chudakova, Marietta. "V zashchitu dvoynykh standartov." *Novoye literaturnoye obozreniye* 2005, no. 74 [Чудакова, Мариэтта. "В защиту двойных стандартов." *Новое литературное обозрение* 2005, no. 74 <<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/chu12.html>>].
- Chudakova, Marietta. *Zhizneopisaniye Mikhaila Bulgakova*. Moskva: Kniga, 1988 [Чудакова, Мариэтта. *Жизнеописание Михаила Булгакова*. Москва: Книга, 1988].
- Dnevnik Yeleny Bulgakovoy*. Ed. V. Losev i L. Yanovskaya. Moskva: Knizhnaya palata, 1990 [*Дневник Елены Булгаковой*. Ed. В. Лосев и Л. Яновская. Москва: Книжная палата, 1990].
- Elbaum, Henry. "The Evolution of The Master and Margarita. Text, Context, Intertext." *Canadian Slavonic Papers*, March-June 1995, vol 37, no. 1–2.
- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "...Vash roman vam prinesyot yeshchyo syurprizy" (k 50-letiyu publikatsii romana M.A. Bulgakova 'Master i Margarita')." *Bibliografiya. Nauchnyy zhurnal po bibliografovedeniyu, knigovedeniyu i bibliotekovedeniyu* 2017, no. 3 (410) [Кольшева, Елена Юрьевна. "...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова 'Мастер и Маргарита')." *Библиография. Научный журнал по библиографоведению, книговедению и библиотековедению* 2017, no 3 (410)].
- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "Model' genezisa romana M.A. Bulgakova 'Master i Margarita.'" G. Przebinda, J. Świeży (ed.). *Mikhail Bulgakov, yego vremya i ty. Kollektivnaya monografiya*. Kraków: Scriptum, 2012 [Кольшева, Елена Юрьевна. "Модель генезиса романа М.А. Булгакова 'Мастер и Маргарита.'" Г. Пшебинда, Я. Свежи (ред.). *Михаил Булгаков, его время и мы. Коллективная монография*. Краков: Scriptum, 2012].

- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "Predislovie." Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita. Polnoe sobraniye chernovikov romana. Osnovnoy tekst. Vdvukh tomakh.* Moskva: Pashkov dom, 2015 [Колышева, Елена Юрьевна. "Предисловие." Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита. Полное собрание черновиков романа. Основной текст.* В двух томах. Москва: Пашков дом, 2015].
- Losev, Viktor. "Zakatnyy roman." Bulgakov, Mikhail. *Master i Margerita.* Moskva: AST-LTD, Veche, 1998 [Лосев, Виктор. "Закатный роман." Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита.* Москва: АСТ-ЛТД, Вече, 1998].
- "Moy bednyy, bednyy master..." *Polnoye sobraniye redaktsiy i variantov romana "Master i Margarita."* Ed. V. Losev. Moskva: Vagrius, 2006 ["Мой бедный, бедный мастер..." *Полное собрание редакций и вариантов романа "Мастер и Маргарита."* Ред. В. Лосев. Москва: Вагриус, 2006].
- Przebinda, Grzegorz. "Sto dwadzieścia jedna Małgorzata.' O tekście pierwszego polskiego przekładu 'Mistrza i Małgorzaty.'" *Przeгляд Rusycystyczny* 2017, no. 2(158).
- Przebinda, Grzegorz. "Mogarycz i inni. Dramatyczne losy kanonu tekstowego 'Mistrza i Małgorzaty.'" *Przeгляд Rusycystyczny* 2019, no 2 (167).
- Urbanek Dorota. "Bez kanonu, czyli o 'Mistrzu i Małgorzacie' w tłumaczeniu Barbary Dohnalik." *Translatoryczne i dyskursywne oblicza komunikacji*, vol. VI. Ed. E. Gruszczyńska, M. Guławska-Gawkowska, A. Szczęśny. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Lingwistyki Stosowanej WLS, 2019.
- Wawrzyńczak Aleksander. "Bulhakow zmanipulowany, czyli o „fachowym i wybitnym” przekładzie 'Mistrza i Małgorzaty.'" *Przeгляд Rusycystyczny* 2019, no. 3 (167).
- Yanovskaya, Lidiya. "Publikuyetsya Mikhail Bulgakov. Zаметki tekstologa." *Voprosy literatury* 1987, no. 1 [Яновская, Лидия. "Публикуется Михаил Булгаков. Заметки текстолога." *Вопросы литературы* 1987, no. 1].
- Yanovskaya, Lidiya. "Treugol'nik Volanda. Glavy izknigi." *Oktjabr'* 1991, no. 5 [Яновская, Лидия. "Треугольник Воланда. Главы изкниги." *Октябрь* 1991, no. 5].
- Yanovskaya, Lidiya. *Pochemu vy pishete smeshno? Ob. I. Il'fe i Ye. Petrove, ikh zhizni i ikh yumore.* Moskva: Nauka, 1963 [Яновская, Лидия. *Почему вы пишете смешно? Об И. Ильфе и Е. Петрове, их жизни и их юморе.* Москва: Наука, 1963].
- Yanovskaya, Lidiya. *Poslednyaya kniga, Ili Treugol'nik Volanda. S otstupleniyami, sokrashcheniyami i dopolnениyami.* Moskva: PROZAiK, 2014 [Яновская, Лидия. *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями.* Москва: ПРОЗАиК, 2014].
- Yanovskaya, Lidiya. *Tvorcheskiy put' Mikhaila Bulgakova.* Moskva: Sovetskiy pisatel', 1983 [Яновская, Лидия. *Творческий путь Михаила Булгакова.* Москва: Советский писатель, 1983].
- Witowicz, Bożena. "Między nieobecnością a wszechobecnością." *Nowe Książki* 2017, no 2.
- Witowicz, Bożena. "Narzan, zubrik i pepegi. Co wyczytali tłumacze w najnowszych przekładach 'Mistrza i Małgorzaty.'" *Przeгляд* 2018, no 1 (939).
- Zhitomirskaya, Sarra. "Yeshche raz ob arkhive M. Bulgakova." *Novoye literaturnoye obozreniye* 2003 <<http://magazines.russ.ru/nlo/2003/63/zh19-pr.html>> [Житомирская, Сарра. "Еще раз об архиве М. Булгакова." *Новое литературное обозрение* 2003 no. 63].

EWA KOMISARUK

Uniwersytet Wrocławski

 ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2572-3550>

DOŚWIADCZANIE PRZESTRZENI OBLĘŻONEGO LENINGRADU W DZIENNIKACH LUBOW SZAPORINY I SOFII OSTROWSKIEJ

EXPERIENCING THE SPACE OF THE BESIEGED LENINGRAD IN LYUBOV SHAPORINA'S AND SOFIA OSTROVSKA'S DIARIES

The article analyses these fragments of the diaries by Lyubov Shaporina (1879–1967) and Sofia Ostrovskaya (1902–1983), in which the space of the besieged Leningrad is perceived from the perspective of a human being-in-a city. The following issues were central to the considerations: the way of viewing, presenting and evaluating the urban landscape, the specificity of the „spatial” behaviour of the Leningrad residents (especially the „technique” of moving around the besieged city) as well as reflections and associations of the authors connected with the city pictures showed in the diaries.

Keywords: ego-documents, diaries, besieged Leningrad, space

UWAGI WSTĘPNE

Fragmety będące w niniejszym artykule podstawą procedur analitycznych wybrano z dzienników Lubow Szaporiny (1879–1967) oraz Sofii Ostrowskiej (1902–1983)¹. Znaczącą objętościowo częścią obu zasługujących na szersze rozpowszechnienie w obiegu historyczno-literackim diariuszy są notatki powstałe w oblężonym Leningradzie.

¹ Lubow Szaporina to założycielka pierwszego w Rosji sowieckiej teatru marionetek, żona kompozytora Jurija Szaporina (1887–1966). Sofia Ostrowska zajmowała się pracą przekładową z języka francuskiego. Dodać należy, że była także współpracownikiem NKWD, w dzienniku brak jednak śladów tej strony jej aktywności. Szczegółowe informacje biograficzne o obu autorkach przynoszą następujące publikacje: В. Сажин, *Институтка. Автопортрет в советском интерьере*, w: Л. Шапорина, *Дневник*, t. I, Новое литературное обозрение, Москва 2017, s. 5–19; Т. Позднякова, *Экспериментальное поле для наблюдений над человеком и человеческим*, w: С. Островская, *Дневник*, Новое литературное обозрение, Москва 2018, s. 5–26.

Nie objętość czy szczegółowość decyduje jednak o ich wartości. Różnorodnie tematycznie dokumenty (właściwie żaden aspekt życia obłożonych nie został w nich pominięty), będące połączeniem opisów rzeczywistości, zasłyszanych opowieści czy własnych przemyśleń, noszą wyraźną sygnaturę osobowości ich autorek. Obie diarystki, osoby dojrzałe intelektualnie i emocjonalnie, reprezentujące różne pokolenia i posiadające odmienne, widoczne zwłaszcza w ich relacjach interpersonalnych z innymi cechy charakterologiczne (Ostrowska jest egocentryczna, ma silnie rozbudowane poczucie wyższości², Szaporinę cechuje natomiast empatia i roztropność), wykazują podobną zdolność do autoanalizy i pogłębionej refleksji nad rzeczywistością, posiadają umiejętność budowania w sobie dystansu do traumatycznych doświadczeń, potrafią nazwać i ująć w słowa emocje, określić i opisać sytuację osoby egzystującej w obłożonym Leningradzie, skazanej na wegetację w „Mieście-Głodzie” (termin Iriny Sandomirskiej)³, miejscu, którego emblematem staje się w tamtym czasie wstrząsająca swą powszechnością śmierć. Mamy więc do czynienia z tekstami, prezentującymi całokształt doświadczenia egzystencjalnego „człowieka obłożonego”, tekstami o znaczeniu porównywalnym choćby z opublikowanym kilka lat temu dziennikiem Olgi Bergholc (*Блокадный дневник*, 2015) czy też z *Zapiskami człowieka obłożonego* (*Записки блокадного человека*, 1984) Lidii Ginzburg.

Doświadczenie blokady może być, podobnie jak doświadczenie II wojny światowej, ujmowane i omawiane z wielu perspektyw (historiozoficznej, antropologicznej, aksjologicznej czy temporalnej)⁴, ale sama sytuacja uwięzienia i odcięcia od świata, wywołująca niepokój i trwogę („Боже мой, как — страшно — жить — в — этом — городе!”⁵ — napisze Ostrowska 25 kwietnia 1942 roku) wiąże się również ze specyficznym doświadczaniem przestrzeni.

W niniejszym szkicu interesować mnie będzie w mniejszym stopniu przestrzeń Leningradu postrzegana jako przestrzeń fizyczna, a bar-

² Więcej na ten temat pisze Tatiana Pozdniakowa. Zob. Т. Позднякова, „Экспериментальное поле”..., s. 18–21.

³ И. Сандомирская, *Город голод: дистрофическое письмо и его „гладкий” субъект*, w: *Блокада в слове. Очерки критической теории и биополитики языка*, Новое литературное обозрение, Москва 2013, s. 173–265.

⁴ Por. K. Szalewska, *Miasto jako historia uobecniona*, w: Tejże, *Urbanalia. Humanistyczne studia miejskie*, słowo/ obraz terytoria, Gdańsk 2017, s. 127.

⁵ С. Островская, *Дневник*, Новое литературное обозрение, Москва 2018, s. 335. Wszystkie kolejne cytaty z dziennika Sofii Ostrowskiej pochodzą ze wskazanego wydania. W nawiasie po cytacie wskazany jest numer odpowiedniej strony.

dziej jako przestrzeń percypowana, związana ze sposobem bycia-w-mieście. W centrum uwagi znajdują się kwestie związane z osadzonym w kontekście blokady doświadczaniem miasta: sposób postrzegania, przedstawiania i wartościowania pejzażu miejskiego, specyfika zachowań „przestrzennych” leningradczyków (zwłaszcza „technika” poruszania się po obłożonym mieście), a także projektowane na przedstawione obrazy wyobrażenia i refleksje autorek. Inspirująca dla podjęcia tego rodzaju problematyki była geopoetyka z jej osadzeniem w rzeczywistości przestrzenno-przedmiotowej i ukierunkowaniem na topografie (zapisy miejsc w tekstach kultury)⁶, a także ustalenia badaczy reprezentujących nurt historii środowiskowej, zachęcających do szerszego zainteresowania kulturą materialną oraz do wprowadzenia do rozważań naukowych całości otoczenia (środowiska, krajobrazu, rzeczy i in.), ukazującego swe oblicze w interakcjach, związkach i zależnościach ludzi i „świata nie-ludzi”⁷. Jak pisze Bjørnar Olsen: „Rzeczy, przedmioty, krajobrazy posiadają ‘realne’ cechy, które kształtują i wywierają wpływ na naszą percepcję tychże i nasze współistnienie z nimi”⁸. Podobnie uważają przywoływani przez Olsena Wendy Ashmor i Arthur Bernard Knapp, którzy w swych refleksjach na temat krajobrazu (odnieść je można także do pejzażu urbanistycznego) głoszą, iż jest on „bytem, który zawdzięcza istnienie temu, że jest postrzegany, doświadczany i umieszczany przez ludzi w kontekście”⁹.

DOŚWIADCZANIE PRZESTRZENI OBLĘŻONEGO LENINGRADU

W literaturze dokumentu osobistego (w dziennikach i wspomnieniach) problematyka przestrzennego doświadczania „bycia-w-mieście” wpisana jest w kontekst jednostkowego losu i subiektywnego doświadczania przez konkretnego człowieka określonego miejsca

⁶ E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, w: M. P. Markowski, R. Nycz (red.), *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, Universitas, Kraków 2006, s. 480.

⁷ Zob. np.: J. Małczyński, *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*, IBL, Warszawa 2018; B. Latour, *Przedmioty także posiadają sprawczość*, przeł. A. Derra, w: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010, s. 525–560; B. Olsen, *Kultura materialna po tekście: przywracanie obecności rzeczom*, przeł. P. Stachura, w: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy...*, s. 561–592.

⁸ B. Olsen, *Kultura materialna...*, s. 564.

⁹ Cyt. za: tamże, s. 571–572.

w określonym czasie. Oblężony Leningrad, wylaniający się w całość swej topograficznej konkretności z wielu egodokumentów, przedstawiany jest najczęściej w ujęciu, w którym dominują pierwiastki apokaliptyczne, katastroficzne¹⁰. Uwiecznione na kartach dzienników obrazy (także dzienników Lubow Szaporiny i Sofii Ostrowskiej) uwydatniają koszmar tego, co w mieście się dzieje, pokazują skalę zniszczeń, dokumentują przebieg procesu degradacji i unicestwienia tkanki miejskiej. Miasto staje się oniryczną zjawą, przerażającym „nie-miejscem” zaludnionym przez przemykające po jego ulicach ludzkie widma. 18 grudnia 1941 roku Szaporina relacjonuje:

Опять на днях вышла в 8 часов утра в очередь (люди становятся с четырех), и опять то же впечатление не реальной жизни, а китайских теней. Много-много ног идут, спешат во все стороны. Люди видны на фоне снега и сугробов только до пояса, верх теряется на фоне домов. Полная тишина, только скрип мерзлого снега под ногами¹¹ (292).

Ostrowska, komentując 27 kwietnia 1942 roku słowa swojego brata, konstatuje:

Эдик прекрасно определил людей моего города и сам город в теперешние дни:
— Для Ленинграда нужны только Гойя и Эдгар По.
Великолепно! Не люди, не город — призраки, фантомы, гиньоль, паноптикум, морг под открытым небом (S.O., 336).

Dominacja przygnębiających swym irracjonalnym wynaturzeniem wizji Leningradu w powstających podczas blokady dziennikach jest faktem bezspornym. Ale oblężony Leningrad w wybranych do analizy dziennikach odsłania także swoje inne oblicze: oblicze Miasta majestatycznego, niewzruszonego, zastygłego w swym niezwykłym pięknie. W wielu nakreślonych ręką Szaporiny i Ostrowskiej obrazach miasto wydaje się trwać poza czasem, znieruchomiłe i dumne w swej wiecznej urodzie, uginające się pod ciężarem blokady, ale nie złamane. Choć zimne i nieczułe wobec jednostkowego

¹⁰ Por. B. Pawletko, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczy– „Śląsk”, Katowice 2016, s. 150–187.

¹¹ Л. Шапорина, *Дневник*, т. I, Новое литературное обозрение, Москва 2017, s. 292. Wszystkie kolejne cytaty z dziennika Lubow Szaporiny pochodzą ze wskazanego wydania. W nawiasie po cytacie wskazany jest numer odpowiedniej strony.

losu, niezapewniające poczucia bezpieczeństwa i azylu, niebędące Domem, mimo wszystko pozostaje w tym szczególnie strasznym okresie swych dziejów obiektem podziwu. Sofia Ostrowska 4 czerwca 1943 roku ujmie to tak:

Прекрасный город. Чудесный город. Ville miraculeuse et luciferienne. Обезображенный, раненый, избитый, кровоточащий, обнищавший — но все-таки прекрасный и все-таки — несмотря ни на что! — гордый какой-то особенной, всем далекой и от всех отчужденной гордостью большого одиночества и непревзойденного величия (S.O., 406).

Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że neutralna reprezentacja przestrzeni nie istnieje¹², to fragmenty dzienników, ukazujące miasto i jego miejsca przez pryzmat kategorii piękna mówią wiele zarówno o obiekcie (przedmiocie) oglądu, jak i o podmiocie aktu percepcji. Problem „korelatowości” piękna akcentowany jest przez znawców problematyki aksjologicznej, którzy zauważają, że

Piękno bierze się z takiej konstelacji stanów rzeczy, procesów, zdarzeń i chwil, która skłania stykający się z nią podmiot do zachwyty nad nią, do wzruszenia, wywołuje w nim poczucie harmonii, a także chęć ponawiania kontaktowania się z nią. Piękno nie leży więc ani jedynie po stronie rzeczy, ani po stronie podmiotu. Piękno jest wartością najlepiej ukazującą korelatowość wartości — zależy zarówno od oka patrzącego, jak i od rzeczy¹³.

Konstatację tę, będącą częścią szerszej refleksji nad istotą i rodzajem wartości, można potraktować więc jako jedną z możliwych odpowiedzi na pytanie o przyczyny wprowadzania do zapisków z czasów blokady obrazów pełnych podziwu i zachwyty dla urody miasta, obrazów, sąsiadujących z tymi jego wizerunkami, które przerażają swą dosłownością w naturalistycznym ukazywaniu szokujących brzydota szczegółów. Miasto podlega różnym porządkom wartościującym, pojawia się więc w złożoności swoich przedstawień jako przestrzeń heterogeniczna, ewokująca sprzeczne wrażenia.

W oglądzie miasta Lubow Szaporiny istotna jest sfera afektywna, ale w akcie percepcji aktywne jest także połączenie aspektu

¹² E. Rybicka, *Literatura, geografia: wspólne terytoria*, w: E. Konończuk, E. Sidoruk (red.), *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012, s. 21.

¹³ L. Ostasz, *Czym są wartości? Zarys aksjologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2009, s. 78.

duchowego i emocjonalnego z aspektem materialnym. Diarystka nasycy swoje spostrzeżenia zarówno szczegółami topograficznymi, jak i subiektywnymi wrażeniami. Często zamieszcza w dzienniku wyraziście nakreślone epizody i scenki, odzwierciedlające to, co na tle miejskiego pejzażu się dzieje. Niekiedy kontrastuje swe obserwacje z przywołanymi w pamięci obrazami innych znanych jej miejsc, a swoje odczucia uzupełnia sądami i opiniami, odzwierciedlającymi jej poglądy polityczne (wyraża je również charakterystyczne dla Szaporiny przywiązanie do starych petersburskich toponimów¹⁴). Przytoczony poniżej fragment zapisu z 29 stycznia 1942 roku jest reprezentatywny dla takiego sposobu doświadczenia i waloryzowania przestrzeni:

Выйдя на Дворцовую площадь с Миллионной, я остановилась. Шел снег. Покрытая снегом черная шестерня на штабе неслась вверх. Колонна, штаб, Адмиралтейство, Зимний дворец казались грандиозными и вместе с тем призрачными, сказочными. А внизу по сугробам сновали маленькие, согнутые, сгорбленные, в платках и валенках темные фигурки с саночками, гробами, мертвецами, домашним скарбом, такие чуждые этой призрачной, царственной декорации.

Я вспомнила площадь перед Ватиканом и спешащие туда фигуры в черных рясах, так великолепно компанующихся с колоннадой св. Петра, или попарно гуляющих в садах виллы Боргезе семинаристов в ярко-красных с перлинами сутанах.

Чернь захватила город, захватила власть, захватила страну. Город отомстил за себя. Чернь, лишённая каких бы то и было гуманитарных понятий, какой-либо преемственной культуры и уважения к человеку, возглавила страну и управляла ею посредством террора 24 года.

Сейчас, когда все инстинкты обнажились, город замер, окаменел, с презренным стал призраком, чернь осталась без воды, огня, света, хлеба, со своими мертвецами.

И смерть повсюду (L.Sz., 305).

Nakreślony obraz, przypominający poprzez nagromadzenie pewnych detali bardziej pejzaże Bruegla czy Boscha niż — jak było to w dzienniku Ostrowskiej — dzieła Goi, odsłania uzewnętrzniającą się w akcie percepcji dwoistość doświadczanej przestrzeni, którą budują widoczne wyraźnie opozycje: góra–dół, wielkość–małość, rzeczywistość–ułudą, władca–czerń, duchowość–prymitywizm, szacunek dla jednostki–terror, życie–śmierć. W tym rozdwojeniu

¹⁴ W 1918 roku Plac Pałacowy przemianowany został na Plac Urickiego, a ulica Milionowa na ulicę Chałturina.

to, co minione, przeszłe spotyka się z ujemnie wartościowaną terażniejszością.

W dzienniku Sofii Ostrowskiej refleksje wywołane przez obrazy, naznaczone przez widoczną na co dzień w przestrzeni miejskiej śmierć, przyjmują niekiedy charakter historiozoficznych uogólnień, wpisując doświadczenie blokady w pewne kontinuum dziejowe. W jej ujęciu obraz miasta, które od czasów swego powstania zawsze wywoływało ambiwalentne odczucia, łączy się z szeregiem różnorodnych, abstrakcyjnych pojęć, takich choćby jak piękno, tragizm, lucyferyczność, doskonałość, wyrachowanie. Petersburg, Piotrogród, Leningrad to miejsce realne i mityczne zarazem, to miasto, które „implikuje swoje opisy z nieporównanie większą stanowczością i kategorycznością niż inne”¹⁵. Charakterystyczna dla jego postrzegania niejednoznaczność¹⁶ uwidacznia się, na przykład, w zapisie z 23 września 1942 roku, w którym diarystka, podsumowując doświadczenia zdobyte podczas trwającego rok oblężenia i zastanawiając się nad sensem śmierci wpisanej w minione i terażniejsze losy miasta, kreuje obraz niszycielskiego molocha, pożerającego tych, którzy powołali go do życia, czerpiącego żywotne siły z kości setek tysięcy ofiar, onirycznej zjawy, zachwycającej doskonałości, wyłaniającej się z bagien i wznoszącej się ku niebu. Złożoność doświadczenia uwypukla w tym zapisie połączenie elementu statycznego („miasto stoi”) i dynamicznego, zamykającego się w wertykalnie ukierunkowanym ruchu („ponad bagna ku perłowemu niebu”), powiązanie ze sobą różnych płaszczyzn czasowych (czas panowania Piotra I i czas blokady) oraz porządku świeckiego, realnego z porządkiem sakralnym, profetycznym (car Piotr Wielki i Apostoł Piotr, zapowiadający wzejście gwiazdy porannej w sercach wierzących):

Год осады Ленинграда. [...] Город стоит. Город выжил — прекрасный, трагический люцифернианский город, еще раз поглотивший и уничтоживший сотни и сотни тысяч жителей. Петр возводил город на костях. Теперь прибавились новые кости — и в несоизмеримо большем количестве! Но Петр город построил. Человеческие смерти были созидательными: скелеты подняли над болотами к жемчужному небу совершенство бредовой красоты и математического расчета. А что поднимают к жемчужному небу **наши** скелеты — эти вот миллионы осадных смертей? Может быть, это жертвы

¹⁵ W. Toporow, *Petersburg i tekst Petersburski literatury rosyjskiej. Wprowadzenie do tematu*, w: Tegoż, *Miasto i mit*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył B. Żyłko, słowo/ obraz terytoria, Gdańsk 2000, s. 78.

¹⁶ To jedna z cech dystynktywnych tekstu petersburskiego literatury rosyjskiej.

Утренняя Звезде: частокол из людских костей, делающий город невидимой, призраком, печальным сном? И кто — Петр? (S.O., 367–368).

Fragment ten, będący świadectwem złożonej gry sensów, „w którą wdają się różnica i tożsamość, rzeczywistość i pozór, płaszczyzny czasowe i przestrzenne”¹⁷, stanowić może także ilustrację jednej z osobliwości petersburskiej historiozofii, której cechy wskazywał Władimir Toporow i którą wyróżnia „połączenie elementu racjonalnego, logiczno-dyskursywnego, historycznego i filozoficznego, dyskretnego, pojmowanego umysłem, z irracjonalnym, artystycznym, intuicyjnie mistycznym elementem ciągłym”¹⁸.

Doświadczenie przestrzeni Leningradu czasu blokady odbywa się nie tylko w wymiarze emocjonalnym czy intelektualnym, lecz także w wymiarze czysto fizycznym, poprzez ruch, chodzenie po mieście, które przedstawiane jest w diariuszach jako szczególnego rodzaju doświadczenie somatyczne. W opisach przestrzeni oblężonego miasta dominuje perspektywa przechodnia. Ani Szaporina, ani Ostrowska nie są jednak, bo w warunkach blokady być nie mogą, celebrującym przechadzkę *flâneurem*, opisanym przez Charlesa Baudelaire’a i Waltera Benjamina spacerowiczem-estetą, delektującym się w spokoju pięknem miejskiego pejzażu.

Szaporina jest istotą fizycznie i psychicznie wyczerpaną, zdającą sobie sprawę z tego, że musi znaleźć siły, by wyjść z domu, przebyć określoną trasę i dotrzeć do miejsca, w którym prawdopodobne jest zrealizowanie wyznaczonego sobie zadania. Miejscem tym są konkretnie zlokalizowane na planie miasta budynki, będące siedzibą różnych przedsiębiorstw, instytucji, urzędów czy organów władzy. Celem wędrówki jest uzyskanie (dla siebie, członków rodziny lub znajomych) jakiegoś przywileju: kartki żywnościowej określonej kategorii, zezwolenia na korzystanie z wybranej stołówki, anulowanie nakazu przymusowej ewakuacji czy zdobycie dobrze płatnego zlecenia. Pokonywanie przestrzeni miasta jest czynnością przemyślaną, zaplanowaną przez osobę, która z determinacją walcząc o przeżycie, zmierza do określonego punktu ściśle wytyczoną trasą, oszczędnie gospodarując siłami, by zachować ich część na powrót do bezpiecznej przestrzeni domu. Miasto w tym nie pomaga, wręcz przeciwnie, mnożąc przeszkody i zastawiając pułapki, zmusza wycieńczoną kobietę do nadludzkiego wysiłku, pozbawia ją resztek energii:

¹⁷ W. Toporow, *Petersburg i tekst...*, s. 93.

¹⁸ Tamże, s. 117.

DOŚWIADCZENIE PRZESTRZENI...

Возвращаться из госпиталя приходится в крошечной темноте. Перед глазами ходят черные круги от напряжения. На Моховой тротуар в рытвинах, того и гляди упадешь. На Пантелеймоновской уже легче, видно больше неба и асфальт. Вижу силуэт Преображенья. Когда попадаю на Кировскую, значит, дома — никакая тревога уже не остановит (L.Sz., 277).

Chodzenie, kiedyś, przed blokadą, było wyuczoną i zautomatyzowaną czynnością, wykonywaną bezrefleksyjnie. Teraz, kiedy przechowywana w ciele „pamięć nawykowa” (termin Henri Bergsona) nie może zostać wykorzystana, jest dla obu diarystek nowym rodzajem doświadczenia somatycznego, doświadczenia nieprzyjemnego, destrukcyjnego dla ich psychicznego samopoczucia, bo uzmysławiającego im możliwość utraty władzy nad własnym ciałem. Analogia między kondycją psychiczną obserwującego miasto podmiotowego „ja” a biologiczną, fizjologiczną i mięśniową kondycją ciała staje się wyraźnie widoczna właśnie podczas chodzenia, przemieszczania się. Z jednej strony mamy zwerbalizowane w zapisach dzienników doznania o charakterze motorycznym (powolność ruchów, zaburzona koordynacja, zachwianie równowagi) i fizjologicznym (zawroty głowy, zaburzenia widzenia), z drugiej zaś doznania o charakterze psychologicznym (atrofia spostrzegawczości, depresyjna świadomość przytępienia zmysłów).

Oto kilka przykładów, wybranych z dziennika Szaporiny:

16 stycznia 1942 roku: Кажется, уже нет сил для наблюдений. Шла на работу, перед глазами черные круги (L.Sz., 299).

31 stycznia 1942 roku: Пошла в столовую. Очередь на улице; мороз, голова кружится, черные пятна перед глазами. Простояла с полчаса, ушла. Опять шла мимо Марсова поля, от слабости полная атрофия наблюдательности (L.Sz., 306).

7 lipca 1942 roku: Опять с утра слабость невероятная, ноги еле бредут [...] (L.Sz., 338).

2 września 1942 roku: 31 августа, сидя в сквере, до которого я еле дошла, я записала: Давно не было мне так плохо, как сегодня утром. Голова кружится, темнеет в глазах от откровенного голода. Еле дошла до столовой. Денег нет. Сейчас доела весь хлеб, а всего одиннадцатый час. Надо продать книги. Даже не слабость, а состояние пьяного. Иду, еле удерживаясь по прямой линии, неустойчивость походки. Ужасно (L.Sz., 358).

27 czerwca 1943 roku: Утром пошла за хлебом, потом в церковь. [...] Вдруг почувствовала невероятную слабость, еле доплелась до дому (L.Sz., 404).

Szaporina opisuje w dzienniku nie tylko własne doświadczenia motoryczne, ale także ruchy i sposób poruszania się innych, napotka-

nych na ulicy ludzi. Z namysłem dobiera i dopasowuje do widzianego odpowiednie słowa:

4 czerwca 1942 roku: Бредет женщина. Ноги широко расставлены, и она их, с трудом приподнимая, медленно-медленно переставляет, вернее, передвигает” (L.Sz., 327); „идет [«девочка лет 15» — Е.К.] медленно, как сомнамбула (L.Sz., 327).

Sofię Ostrowską także zajmuje werbalizacja doznań o charakterze motorycznym. W jednej z notatek z lutego 1942 roku zapis jednostkowego doświadczenia związanego z pokonywaniem drogi przekształca się w uogólnioną obserwację, w której somatyczne odczucia układają się w specyficzny rodzaj patografii:

У меня [...] ватная тяжесть в ногах. Путь к Тотвенам [Totwenowie to bliscy znajomi Ostrowskiej — Е.К.] мучителен: перед глазами — мухи, мухи — и весь город, улицы, дома, снег, деревья, все дрожит. Так, в дрожащем мареве, в сдвигающихся и расплывчатых перспективах и плоскостях, на слабых ногах я совершаю теперь каждое путешествие по городу. Шатает и меня — и это бывает почти смешно: вдруг невидимая сила упорно сносит с прямого пути и почти припечатывает к стене дома. Постоишь, держась руками за стену, оправишься, улыбнешься, покачаешь головой, удивляясь и радуясь, что еще можешь удивляться, - и идешь дальше, до новой забавной девиации (S.O., 288–289).

W tym autoironicznym zapisie symptomy „motorycznej nienormalności” postrzegane są jako „zabawna dewiacja”, ale za kpiarskim dystansem wobec reakcji swojego ciała kryje się obawa przed drżącym mirażem, jakim okazuje się miasto, przed chybotliwością jego perspektyw i płaszczyzn oraz niewidzialną siłą, która nie pozwala trzymać się prostej drogi. W lipcu 1943 roku „zabawna dewiacja” przekształca się u Ostrowskiej w „traumatyczną fobię”, która wpływa zarówno na jej sposób poruszania się po otwartej przestrzeni, jak i na planowanie przebiegu samej trasy¹⁹:

¹⁹ Dopiero w lutym 1944 roku, po przerwaniu blokady, możliwe będzie czerpanie przyjemności z przechadzki po mieście: „Домой шла в начале 7-го, были тихие-тихие графитные сумерки петербургских фонарей. С июня 1941 года **впервые** наслаждалась погодой, легким морозом, снежными шапками на крышах, далями улиц, золотисто-розовым молодым полумесяцем. Впервые за эти годы шла спокойно, не нервничая, **не ожидая** гибели или ранения, **не прислушиваясь** к возможному возникновению дальнего выстрела, который через секунду зальет кровью и засыплет битым стеклом снежные и расчищенные улицы и тротуары. Впервые мне **нестрашно** было ехать

DOŚWIADCZENIE PRZESTRZENI...

Нервная система, конечно, сдает. Получается какая-то травматическая фобия: боязнь улицы. Формы ее неприметны. Мне действительно и страшно и трудно бывать на улице, хотя бы в лавке за хлебом, через квартал. Я иду сжатая, притихшая и задавленная ожиданием обстрела, и иду под самыми стенами домов и с неохотой перехожу на другую сторону улицы, классически боюсь «пространств и площадей» (S.O., 433).

Pokonując przestrzeń miejską i walcząc z własną słabością, diarystki zatrzymują się czasami nie tylko dlatego, że pokonuje je zmęczenie, ale także po to, by ogarnąć spojrzeniem najbardziej charakterystyczne, emblematyczne dla Leningradu obiekty i miejsca. Spoglądanie na funkcjonujące w świadomości indywidualnej i zbiorowej (m.in. poprzez dzieła tworzące tkankę „tekstu Petersburskiego literatury rosyjskiej”) elementy miejskiego krajobrazu, zatrzymywanie na nich wzroku, ma niekiedy na celu sprawdzenie, czy wciąż tam są, czy nadal posiadają moc wywoływania w obserwującym „ja” zachwyty i podziwu dla doskonałego piękna.

Z dziennika Szaporiny wylaniają się sugestywne obrazy nadbrzeży i mostów Newy oraz Fontanki (Angielskiego, Pocałunków, Mikołajewskiego), Pola Marsowego, Ogrodu Letniego i Parku Michajłowskiego, zarysy soborów (Kazańskiego, Isaakijewskiego, Troickiego), teatrów (Maryjskiego, Aleksandryjskiego), kolumn rostralnych, budynków Akademii Nauk, Admiralicji, Pałacu Zimowego i Zamku Michajłowskiego. Subiektywizm opisów, będący często rezultatem silnych wrażeń towarzyszących oglądaniu miejskiego pejzażu, podkreślają nasuwające się diarystce skojarzenia i wplecione potem w tekst diariusza odwołania do obecnych w jej pamięci wizerunków miasta utrwalonych przez innych twórców. Na przykład jesienne pejzaże, wibrujące w jej relacjach różnymi odcieniami czerwieni, różu, żółci, brązu, błękitu, zieleni, szarości, srebra i złota kojarzy diarystka z wizualizacjami Petersburga utrwalonymi na akwarelach Stiepana Jaremicza:

Ленинград был весь акварельный, блеклый, чудесный по гармонии красок. Напоминал старинные пейзажи и акварели Яремича (L.Sz., 377).

Wrażliwość estetyczna cechuje również Ostrowską, która także potrafi zachwycić się niepowtarzalnymi pod względem aury i kolo-

в трамвае. Трамвай не ощущался больше как «братская могила». Сегодня, впервые с начала войны, я позволила себе прогулку и наслаждение прогулкой» (S.O., 485).

rystyki widokami, delektować się architektoniczną wspaniałością miasta:

Пейзажи города в ранних сумерках теперь так великолепны, что я не могу ими досыта налюбоваться. Никогда так не ощущалась — а в будущем никогда ощущаться не будет — конструктивная, контурная прелесть петербургской архитектуры. Город воспринимается как совершенная графика (S.O., 370);

Строгая четкость петербургского пейзажа полна такой красоты и такого вневременного великолепия, что я не могу не сотворить обычной молитвы: — Святому дьяволу Петербурга — слава! (S.O., 410).

Розовое небо. Золотистое небо. Голубые пятна на снегу, как на картине Вейсенгофа. Замаскированный Смольный (S.O., 394).

W roziskrzonych świetlistymi refleksami obrazach, tu skojarzonych z lirycznymi pejzażami polskiego malarza Henryka Weysenhoffa, pojawiają się też elementy nowe, obce dla historycznej tkanki miasta, noszące sygnaturę blokady: ziejące pustką wyludnione ulice, kamuflaż Smolnego, przycumowany na Newie czarny okręt wojenny, zielone i srebrzyste balony stratosferyczne. Gdyby nie te obiekty, można by widzieć w niektórych opisach miejskie obrazki, ukazujące uporządkowany, przyjazny człowiekowi świat.

Szaporina w swoim postrzeganiu przestrzeni miejskiej, nie tracąc z pola widzenia pewnej całości, skupia często uwagę na określonych budowlach, ich częściach, a nawet detalach architektonicznych. Z tego powodu podczas lektury stworzonych przez nią opisów powstaje niekiedy wrażenie przeglądania uporządkowanych w specjalny sposób kadrów filmowych, kiedy to kamera obejmująca początkowo szeroki plan, zatrzymuje po chwili swe oko na jakimś fragmencie miejskiego pejzażu. Poniższy cytat jest przykładem tego rodzaju „filmowej” techniki obrazowania, w której zbliżenia, migawki i stop-klatki układają się w opatrzoną odautorskim komentarzem całość:

Вчера 14-го была на Петроградской стороне.

Сошла с трамвая у Академии наук, и дух замер от красоты Адмиралтейской набережной. Деревья в легком прозрачном инее. От этого легкие павильоны Адмиралтейства еще кажутся легче, уродливые дома между ними скрыты инеем деревьев. На втором плане темный Исаакий. Весь город в морозном тумане, небо серо-розоватое. На Ростральных колоннах все бронзовые части в инее.

Не описать всей этой красоты (L.Sz., 420).

W realnej przestrzeni miejskiej ujętej w akcie subiektywnej percepcji, w naocznej obserwacji, ważną rolę odgrywa światło, przeobrażające kolory i wygląd architektonicznych obiektów. Leningrad lśni, błyszczący, promienienie, wciąż zmienny, dynamiczny i żywy. Lejtmotywem tego rodzaju zapisów jest słowo „piękno”, które pozwala zapomnieć o cierpieniu, uciec od piekła blokady. W wielu fragmentach Szaporina opowiada o odczuciach i reakcjach, ewokowanych przez urodę miasta:

Опять и опять восхищаюсь красотой города (L.Sz., 372);
 Дух захватывает от этой красоты (L.Sz., 397);
 А что город прекрасен сейчас — это правда (L.Sz., 403);
 Красота удивительная (L.Sz., 407);
 А облака такие безмятежные, как всегда, и Петербург потрясающе красив (L.Sz., 409);
 Красиво так, что делаются спазмы в горле (L.Sz., 425).

Nasycone dużym ładunkiem emocjonalnym opisy „[o]ставленн[ого] на немногих прекрасн[ого] и суров[ого] город[а]” (L. Sz., 372) świadczą o rozbudowanej wyobraźni diarystki, ukazują jej wrażliwość i duchową kondycję. O pięknie tkanki miejskiej pisze ona w kategoriach, które zazwyczaj przywołuje się, pisząc o pięknie dzieł sztuki. Obiekty jednej i drugiej dziedziny mają dla niej wartość estetyczną, która aktywizuje się w akcie kontemplacji. Obcowanie z pięknem Leningradu ma w tym przypadku cechy doświadczenia, nazywanego w aksjologii „doświadczeniem szczytowym”, charakteryzowanym jako doświadczenie wewnętrznie ważne, doskonałe, pełne, niepotrzebujące niczego poza samym sobą. W doświadczeniu tego rodzaju natura rzeczywistości może być widziana jaśniej, a jej istota przeniknięta głębiej²⁰. Rodzaj i kontekst sytuacyjny przeżycia estetycznego pozwalają dostrzec w nim jeden z Schopenhauerowskich paliatywów przeciw męce życia: zatopienie się w kontemplacji wobec piękna sztuki „daje [...] nie tylko ulgę, ale i najwyższe poznanie”²¹.

Piękno, oznaczające pewną jakość przynależną realnej przestrzeni, jest cechą świata, z którym podmiot wchodzi w indywidualny kontakt. Odbiór pejzażu miejskiego związany jest z konkretną sytuacją obłązonych, która traktowana jest jako punkt odniesienia dla

²⁰ Por. L. Hostyński, *Wartości użyteczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998, s. 113–114.

²¹ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. II, PWN, Warszawa 1988, s. 221.

waloryzowania i wartościowania tego pejzażu. Piękno otwartej przestrzeni miejskiej ma charakter kompensacyjny wobec nędzy wypełnionej przyziemną krzątaniną codziennego bytu, organizowanego w zamkniętej przestrzeni domu. „Kontemplacyjna koncentracja” na oglądanym obiekcie, będąca wyróżnikiem przeżycia estetycznego, pozwala oderwać się od spraw bieżących, wyjść poza granice życia praktycznego, poza sferę konieczności²². Potwierdzeniem tych uwag jest jedna z notatek Szaporiny, w której diarystka daje wyraz swoim przemyśleniom:

Может быть, мы оттого эту красоту так чувствуем, что жизнь домашняя уж очень безотраднa. Колешь дрова, убираешь, холодно, нудно (L.Sz., 420).

PODSUMOWANIE

Z wybranych do analizy zapisów diarystycznych wyłania się dwoi- sty obraz doświadczania oblężonego miasta. Z jednej strony, jednostka znajdująca się w sytuacji zamknięcia, przeżywająca silną traumę, odzwierciedla swe przeżycia w obrazach dokumentujących degradację i unicestwienie tkanki miejskiej, ukazujących miasto jako oniryczną zjawę, fantasmagorię, przerażające „nie-miejsce”. Obok tego rodzaju obrazów pojawiają się w dziennikach zapisy, świadczące o tym, że oblężony Leningrad odbierany jest także jako miasto majestatyczne w swej architektonicznej doskonałości i wiecznie pięknie, obdarzone potencjałem wzbudzania przeżycia estetycznego. Miasto w tekstach obu diarystek, łączących w zapisie swych doświadczeń aspekt emocjonalny z aspektem materialnym, konkretnie topograficzny z refleksją historiozoficzną, jest więc przestrzenią heterogeniczną, ewokującą sprzeczne wrażenia. Wyraźnie widoczne w obu diariuszach podobieństwo spostrzeżeń i doświadczeń wynika w dużej mierze z podobnej konstrukcji intelektualnej autorek, ich zdolności do świadomego przeżywania widzianego. Sposób hierarchizowania elementów rzeczywistości, pokazujący uwrażliwienie autorek dzienników na siłę oddziaływania wartości estetycznych, odsłania wciąż żywą – mimo niesprzyjających warunków dla jej realizacji – potrzebę odnajdywania w miejskim pej-

²² Por. A. Kuczyńska, *Piękno. Mit i rzeczywistość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977, s. 78–79.

zażu piękna, które w „osobnym” świecie obu diarystek zachowało samoistną wartość jako element porządku świata.

REFERENCES

- Hostyński, Lesław. *Wartości użyteczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998.
- Kuczyńska, Alicja. *Piękno. Mit i rzeczywistość*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977.
- Latour, Bruno. “Przedmioty także posiadają sprawczość.” *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*. Domańska, Ewa (ed.). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 525–560.
- Malczyński, Jacek. *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*. Warszawa: IBL, 2018.
- Olsen, Bjørnar. “Kultura materialna po tekście: przywracanie obecności rzeczom.” *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*. Domańska, Ewa (ed.). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 561–592.
- Ostasz, Lech. *Czym są wartości? Zarys aksjologii*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2009.
- Ostrowskaya, Sofya. *Dnevnik*. Moskwa: Novoye literaturnoye obozreniye, 2018 [Островская, Софья. *Дневник*. Москва: Новое литературное обозрение, 2018].
- Pawletko, Beata. *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice: SIW–„Śląsk”, 2016.
- Pozdnyakova, Tat'yana. “Eksperimental'noye pole dlya nablyudeniya nad chelovekom i chelovecheskim.” Ostrowskaya, Sofya. *Dnevnik*. Moskwa: Novoye literaturnoye obozreniye, 2018. 5–26 [Позднякова, Татьяна. “Экспериментальное поле для наблюдений над человеком и человеческим.” Островская, Софья. *Дневник*. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 5–26.]
- Rybicka, Elżbieta. “Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych).” *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*. Markowski, Michał Paweł, and Nycz, Ryszard (eds.). Kraków: Universitas, 2006. 471–490.
- Rybicka, Elżbieta. “Literatura, geografia: wspólne terytoria.” *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*. Konończuk, Elżbieta i Sidoruk, Elżbieta (eds.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2012. 11–25.
- Sandomirskaya, Irina. *Blokada v slove. Ocherki kriticheskoy teorii i biopolitiki yazyka*. Moskwa: Novoye literaturnoye obozreniye, 2013 [Сандомирская, Ирина. *Блокада в слове. Очерки критической теории и биополитики языка*. Москва: Новое литературное обозрение, 2013].
- Sazhin, Valeriy. “Institutka. Avtoportret v sovetskom inter'yere.” Shaporina, Lyubov'. *Dnevnik*. t. I. Moskwa: Novoye literaturnoye obozreniye, 2017. 5–19 [Сажин, Валерий. “Институтка. Автопортрет в советском интерьере.” Шапорина, Любовь. *Дневник*. т. I. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 5–19].
- Szalewska, Katarzyna. *Urbanalia. Humanistyczne studia miejskie*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2017.

Shaporina, Lyubov'. *Dnevnik*. t. I. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2017
[Шапорина, Любовь. *Дневник*. т. I. Москва: Новое литературное обозрение,
2017.].

Tatarkiewicz, Władysław. *Historia filozofii*. t. II. Warszawa: PWN, 1988.

Toporow, Władimir. *Miasto i mit*. Transl. Żyłko, Bogusław. Gdańsk: słowo/obraz
terytoria, 2000.

ANNA ŚWIETLIK

Uniwersytet Wrocławski

 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6499-1016>**JEWGIENIJ CHARITONOW — *HOMO SACER* LITERATURY ROSYJSKIEJ**YEVGENY KHARITONOV — *HOMO SACER* OF RUSSIAN LITERATURE

The article is devoted to the work of Yevgeny Kharitonov: the circumstances of the publication of copyright collections, as well as the distinguishing features of the works are presented. Also has been taken an attempt to determine the place of a homosexual literary character located in the soviet social space. The study was carried out using the concept of modern philosophers Giorgio Agamben and Julia Kristeva, as well as scientific works in the field of *social queer* theory.

Keywords: Russian gay literature, queer studies, USSR, Yevgeny Kharitonov, homo sacer

Miłość homoseksualna jest motywem niezwykle rzadkim w literaturze rosyjskiej. Historyczna sinusoida liberalizacji i zaostrzeń obyczajowych odcisnęła wyraźne piętno także w przestrzeni literackiej, czego potwierdzeniem jest znikoma liczba utworów podnoszących problematykę miłości jednopłciowej.

Pośród nielicznych rosyjskich reprezentantów tego niszowego nurtu szczególne miejsce zajmuje Jewgienij Charitonow — postać mało znana i zagadkowa, tak na gruncie polskim¹ jak i rosyjskim. Celem niniejszej pracy jest usytuowanie twórczości autora w rosyjskiej przestrzeni historycznoliterackiej oraz uwypuklenie dystynktywnych cech jego utworów. Dla dopełnienia kontekstu przedstawione zostaną okoliczności długo wyczekiwanej publikacji tekstów pisarza. Odniesienie do społecznej teorii *queer*, a także koncepcji z zakresu filozofii pozwoli natomiast zdefiniować miejsce autora/bohatera w heteronormatywnej przestrzeni społeczno-kulturowej.

Lata 90. są okresem znamionym, a zarazem unikatowym w rosyjskiej historii — transformacja masowej świadomości, która odcisnęła

¹ Na język polski przetłumaczone zostało jedynie opowiadanie *Духовка*; zob. J. Charitonow, *Duchówka*, przeł. A. Pomorski, „Literatura na Świecie” 2018, nr 9–10.

piętno na biografii każdego obywatela byłego ZSRR, doprowadziła do całkowitego przewartościowania dotychczasowej rzeczywistości w wymiarze instytucjonalnym, ekonomicznym, a przede wszystkim kulturowym. Należy podkreślić, że okres tzw. *лихих девяностых*² był w Rosji czasem absolutnej liberalizacji każdej dziedziny kultury, szczególnie kultury masowej. Rosyjscy krytycy literaccy mówili wtedy o całkowitej erotyzacji literatury³. W przewrocie obyczajowo-kulturowym przełomowym dla przedmiotu moich badań okazał się rok 1993 — wtedy to dokonano depenalizacji homoseksualizmu w Federacji Rosyjskiej — zniesiony został niesławny 121. artykuł kodeksu karnego, na mocy którego pozbawionych wolności zostało około 60 000 osób⁴. Należy podkreślić, że przerwanie ciszy na temat homoseksualizmu nastąpiło w ZSRR już w drugiej połowie lat 80. wraz z pierestrojką, jednak o rzeczywistym wyzwoleniu i dekryminalizacji gejów można mówić dopiero w latach 90.

Po zniesieniu cenzury na młodym rosyjskim rynku wydawniczym pojawiła się literatura piękna zawierająca wątki homoerotyczne. Często wydawać także fachowe opracowania z zakresu medycyny, seksuologii i psychologii traktujące o homoseksualizmie po raz pierwszy inaczej niż o dewiacji czy zaburzeniu psychicznym⁵. Witalij Czernecki opisywał to wydarzenie jako „[...] bezprecedensowy renesans reprezentacji tekstowej, a także autoprezentacji najbardziej napiętnowanych i uciskanych grup mniejszościowych we współczesnej Rosji: gejów i lesbijek”⁶. Równie entuzjastycznie o zaistniałym przewrocie literacko-obyczajowym pisał Brian Bear:

² Lata 90. XX wieku są w Rosji do dziś określane w ten sposób z uwagi na katastrofalną sytuację gospodarczą kraju, powszechną przestępczość, prostytutce, korupcję i marazm panujący w społeczeństwie.

³ Zob. O. Дарк, *Три лика русской эротики*, „Стрелец” 1991, nr 3.

⁴ Badacze nie dysponują statystykami, na podstawie których można by wskazać dokładną liczbę osób skazanych za kontakty homoseksualne w ZSRR. Przybliżoną wartość podaje historyk i slawista Dan Healey; zob. Д. Хили, *Гомосексуальное влечение в революционной России. Регулирование сексуально-гендерного диссидентства*, przeł. Т. Логачева, В. Новиков, Ладомир, Москва 2008, s. 311.

⁵ Szczególną uwagę należy zwrócić na prace socjologa, psychologa, pioniera radzieckiej i rosyjskiej seksuologii Igora Kona. Większość artykułów z lat 90. ukazała się jako rozdziały w książkach. zob. И. Кон, *Лунный свет на заре. Лику и маски однополый любви*, Олимп, Москва 1998; И. Кон, *Любовь небесного цвета*, Продолжение Жизни, Москва 2001; И. Кон, *Клубника на березке. Сексуальная культура в России*, Время, Москва 2010.

⁶ V. Chernetski, *Mapping postcommunism cultures, Russia and Ukraine in the Context of Globalization*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2007, s. 146, [tłum. moje — A.Ś].

Po wielu latach surowych represji wobec homoseksualistów i publicznej ciszy w sprawie homoseksualizmu w Rosji, otwarcie się narodu na kulturową globalizację zapoczątkowało szybką i dalekosiężną zmianę w podejściu społeczeństwa do homoseksualizmu, który zaczął tracić status tematu tabu [...] i powoli, ale pewnie przyciągał uwagę mediów i szerokiej publiczności⁷.

Rzeczywistość wyglądała jednak nieco inaczej. Depenalizacja i debata o homoseksualizmu w rosyjskiej przestrzeni społeczno-kulturowej nie wystarczyła, by przełamać głęboko zakorzenioną i latami pielęgnowaną niechęć czy wręcz odrazę do osób o odmiennych preferencjach seksualnych. Należy pamiętać, że decyzja rosyjskich władz o dekryminalizacji homoseksualizmu była czysto polityczna, o czym pisał Igor Kon:

В 1993 году была осуществлена декриминализация гомосексуальности. Сделано это было не потому, что власть стала просвещенной или испытывала сильное давление снизу (геевские организации реального влияния не имели, а всем остальным это было безразлично), а исключительно по политическим соображениям, чтобы войти в Совет Европы. Мотивы этого решения обществу не объяснили, просто отменили уголовную статью⁸.

Zmianom w zapisach prawnych nie towarzyszyły kampanie uświadamiające lub wzmagające tolerancyjność wśród obywateli. Nie podjęto szczególnych wysiłków, by realnie polepszyć sytuację osób homoseksualnych w Rosji.

Niechęć społeczeństwa do „odmieńców” wynikała nie tylko ze wspieranej przez władze powszechnej stygmatyzacji zachowań nieheteronormatywnych, lecz przede wszystkim z nieświadomości i braku edukacji seksualnej obywateli byłego Związku Radzieckiego. W tym miejscu warto przytoczyć dobrze znaną wszystkim frazę „W ZSRR seksu nie ma”⁹ — ta niefortunna wypowiedź wyrwana

⁷ B. Baer, *Other Russians Homosexuality and the Crisis of Post-Soviet Identity*, Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 2 [tłum. moje — A.Ś].

⁸ И. Кон, *Гомофобия как лакмусовая бумажка российской демократии*, „Вестник общественного мнения” 2007, nr 4, s. 59, <https://cyberleninka.ru/article/n/gomofobiya-kak-lakmusovaya-bumazhka-rossiyskoy-demokratii/viewer> (10.05.2020).

⁹ Te skrzydlate słowa padły z ust uczestniczki telemostu Leningrad — Boston w 1986 roku. Jeden z programów tego typu poświęcony był sytuacji kobiet w USA i Związku Radzieckim. Ze strony amerykańskiej zadane zostało pytanie: „U nas w reklamach, w telewizji wszystko kręci się wokół seksu. U was też są takie reklamy?” Po stronie radzieckiej jedna z pań odpowiedziała: „Seksu u nas nie ma i jesteśmy jemu kategoriycznie przeciwni”. Dopiero po chwili inna uczestniczka

z kontekstu stała się niezwykle celną diagnozą anty-seksualności sowieckiej kultury, która po części sformułowała dzisiejszą nietolerancyjność i konserwatywną obyczajowość Rosjan. Czy można więc mówić o dokonaniu się rewolucji seksualno-obyczajowej w przeciagu niespełna kilku lat w kraju, w którym na przestrzeni dziesięcioleci potępiano wszelkie próby odejścia od tzw. normy — patriarchalnej i heteroseksualnej hegemonii i jedynie właściwej normatywności? Postkomunistyczna rewolucja seksualna miała w Rosji miejsce, należy jednak pamiętać, że początek lat 90. to zaledwie jej inicjalne stadium. Nic zatem dziwnego, że nowa literatura tamtego okresu, manifestująca wszystko to, co dotychczas klasyfikowano jako nienaturalne seksualne aberracje, polaryzowała czytelników i krytyków. Normatywność seksualna, szczególnie w ZSRR, stanowiła sferę *sacrum* — nienaruszalny obszar społecznego ładu, wyjście poza który odczytywany był jako zamach na świat heteroseksualnej normy, zamach na moralny porządek kultywowany od dziesięcioleci, w końcu zamach na panujący ustrój. Dlatego znacznie bardziej kontrowersyjna i trudna w percepcji dla Rosjan okazała się nie zachodnia, lecz rodzima literatura homoseksualna osadzona w realiach epoki socjalizmu.

Jewgienij Władimirowicz Charitonow (1941–1981) przyszedł na świat w Nowosybirsku, pracował i tworzył w Moskwie, tam też zmarł. Był absolwentem moskiewskiego Wszechrosyjskiego Państwowego Instytutu Kinematografii, obronił rozprawę doktorską z zakresu pantomimy, którą zajmował się profesjonalnie w Moskiewskim Teatrze Mimiki i Gestu; wykładał w swojej macierzystej uczelni, a także w Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym, pracował jako reżyser teatralny w kilku moskiewskich teatrach. To imponujące portfolio stanowi jedynie oficjalną część działalności artystycznej Charitonowa — ostatnie lata swojego życia poświęcił literaturze. Miłość homoseksualna, która była wiodącym motywem jego twórczości podyktowała przynależność autora do literackiego *undergroundu*. Zmarł nagle na zawał serca latem 1981 roku. Za życia Charitonow nie opublikował żadnego utworu, pojedyncze teksty ukazywały się od 1987 roku w czasopismach literackich¹⁰. Dopiero w 1993 roku, dzięki niemałym wysiłkom przyjaciół autora oraz działaczy rosyjskiego ruchu LGBT ukazało się na rynku dwutomowe wydanie zebranych dzieł *Слёзы на*

— dodała: „Seks u nas jest, tylko reklam u nas nie ma!” Na sprostowanie było jednak za późno, a do powszechnego użytku weszła tylko część wypowiedzi.

¹⁰ Pojedyncze utwory publikowano m.in. w czasopismach „Искусство кино” (w części poświęconej literaturze), „Стрелец”, „Вестник новой литературы”.

*цветах*¹¹. Kilkanaście lat po śmierci zapomniany autor został okrzyknięty najważniejszym przedstawicielem rosyjskiej literatury homoerotycznej od czasów Michaiła Kuzmina¹².

W 2005 roku w Rosji zostało opublikowane drugie wydanie zebranej twórczości Charitonowa, opatrzone nowymi komentarzami, tym razem pod tytułem *Под домашним престом*¹³. Tytuł ten jest bardzo wymowny i znakomicie odzwierciedla problematykę utworów. Aby dobrze ją zrozumieć, należy wiedzieć, że Charitonow był homoseksualistą, czego szczególnie nie ukrywał – o jego preferencjach wiadano w kręgach moskiewskiej bohemy. Niektórzy badacze twierdzą, że to właśnie orientacja seksualna autora była jego „surowcem artystycznym”¹⁴, czemu trudno zaprzeczyć. Interferencja zachodząca pomiędzy pozycją autora i bohatera jest niepodważalnym walorem autentyczności, co zauważał Lew Klejn:

Харитонов не играл гомосексуала, он им был, это общеизвестно. Авторская речь у него строго отделена от стилизованной речи персонажей. Если он и строил образы для эпатажных и критических целей, то он строил их из собственных переживаний, с неимоверной откровенностью и самокритичностью, выворачивал свою душу¹⁵.

Nie można z całą pewnością stwierdzić, że mamy tu do czynienia z prozą autobiograficzną *sensu stricto*, ponieważ istnieje bardzo niewiele materiałów¹⁶ jednoznacznie potwierdzających, że bezimienny bohater tych utworów stanowi *alter ego* autora. Można zatem przy-

¹¹ Zob. E. Харитонов, *Слезы на цветах: Сочинения*. В 2-х кн., Глагол, Москва 1993.

¹² Mowa tu o Michaiłe Kuzminie (ros. Михаил Кузмин 1872–1936), pisarzu, poecie i kompozytorze okresu tzw. rosyjskiego srebrnego wieku, twórcy manifestów literackich klaryzmu. W 1906 roku na łamach czasopisma „Wiesy” miała miejsce premiera jego najbardziej znanej powieści *Skrzydła* (ros. Крылья), uważanej do dziś za sztandarowe dzieło rosyjskiej prozy homoerotycznej. Kuzmin był prekursorem tej tematyki na gruncie rosyjskim. Więcej o autorze zob. m.in.: E. Komisaruk, *Proza Michaiła Kuzmina*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.

¹³ Charitonow takim właśnie tytułem opatrzył jedyny maszynopis z zebranymi utworami.

¹⁴ А. Гольдштейн, *О Евгении Харитонове*, „Новое литературное обозрение” 1993, nr 3, s. 262.

¹⁵ Л. Клейн, *Другая любовь. Природа человека и гомосексуальность*, Фолио-Пресс, Санкт-Петербург 2000, s. 286.

¹⁶ Główne źródło stanowią opracowania autorstwa przywoływanego Lwa Klejna, który wskazuje na powiązania bohaterów literackich z rzeczywistymi postaciami.

jąc, że utwory te stanowią konglomerat rzeczywistych doświadczeń Charitonowa i fikcji literackiej, zaś narratorem jest sam autor. Nie można natomiast dokładnie określić proporcji prawdy i fantazji autora w tej mieszance.

Twórczość Charitonowa trudno sklasyfikować genologicznie z uwagi na heterogeniczność i amorficzność poetyki jego tekstów. Andrzej Drawicz uznaje dorobek literacki Charitonowa, jak i podobnych jemu autorów, za „prozę inną”, literaturę buntu, której zasadniczą cechą jest indywidualizm, polegający na wyzwoleniu się od uprzedniego respektowania nakazów ideologicznych¹⁷. Na podstawie niektórych cech dystynktywnych utworów można zaryzykować odniesienie Charitonowa do twórców postmodernistycznych. Jego teksty noszą również cechy psychologizmu, a swą strukturą nawiązują do koncepcji strumienia świadomości. Stylistyczny melanz właściwy prezentowanej twórczości podsumował Klejn, wskazując również na pozostałe zabiegi poetyckie:

Поток сознания, что-то от Джойса, что-то от обэриутов, что-то сугубо свое, новое, экстравагантное — то, что сейчас называется концептуализмом. Много психологических изысков, много стилизации под простецкого совака. Очень много субъективно-биографических сюжетов с самокопанием, самоиронией, саморазоблачениями. Разные фокусы с подачей текста — изгибание строчек, вертикальные строчки, одно слово на странице и т.п.¹⁸.

Celowo niestaranny zapis, przekreślone słowa, deformacje składniowe i stroficzne to „znak firmowy” Charitonowa. Jak twierdził Kirill Rogow, konceptualne eksperymenty ze strukturą tekstu nadają tym utworom charakteru sporządzanych odręcznie notatek¹⁹. Celne wydaje się określenie Dmitrija Prigowa, który pisał o Charitonowie jako o autorze konfesyjnym²⁰ — całość, tak poetyka, jak i konstrukcja tekstów, utrzymana jest bowiem w konwencji intymnej notatki, dziennika lub prywatnego listu. Poza specyficznym kształtem utwory cechuje niespotykane słownictwo — Charitonow był pierwszym pi-

¹⁷ *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, PWN, Warszawa 2002, s. 594.

¹⁸ Л. Клейн, *Другая сторона светила. Необычная любовь выдающихся людей*, Фолио-Пресс, Санкт-Петербург 2002, s. 537–538.

¹⁹ К. Рогов, *Экзистенциальный герой и „невозможное слово” Евгения Харитонова*, w: Е. Харитонов, *Под домашним арестом*, red. С. Надеев, А. Шаталов, Глагол, Москва 2005, s. 7.

²⁰ Д. Пригов, *Памяти Евгения Владимировича Харитонова*, w: тамże, s. 91.

sarzem, który wprowadził do literatury rosyjskiej slang mniejszości homoseksualnych²¹.

W przypadku twórców, którzy wprowadzają nowatorską problematykę do przestrzeni literackiej wskazuje się utwór pełniący funkcję manifestu, który określa charakter proponowanego przez twórcę *novum*. Charitonow zademonstrował autorską pozycję w eseju *Листовка*, którego pierwsze wersy brzmią: „Мы есть бесплодные гибельные цветы. И как цветы нас надо собирать в букеты и ставить в вазу для красоты”²². Metaforyczne ujęcie radzieckich homoseksualistów jako kwiatów, materii z natury pięknej i delikatnej zarazem jest niezwykle istotne dla zrozumienia koncepcji przyjętej przez autora. Charitonow dokonuje wyraźnego rozgraniczenia pomiędzy figurą heteroseksualnego radzieckiego mężczyzny, „русского мужика” (przynależącego do sfery moralnego *sacrum*), a przedstawicielem „голубого мира” (z uwagi na preferencje ze sfery *sacrum* wykluczonego). Idealem rosyjskiej męskości jest zdefiniowana przez Raewyn Connell tzw. męskość hegemoniczna, opierająca się na przemocy i dominacji, sile fizycznej i agresji oraz wszelkich innych przejawach „prawdziwej męskości”, którymi są także mizoginia (tu rozumiana jako instrumentalne traktowanie kobiet) i naturalnie homofobia²³. To właśnie nienawiść wobec osób homoseksualnych jest w takim modelu zachowania gwarancją utrzymania pozycji „prawdziwego mężczyzny”. Warto poświęcić w tym miejscu nieco uwagi przemyśleniom socjologa i filozofa Pierre’a Bourdieu. W pracy *Мęska dominacja* Bourdieu demaskuje mechanizm funkcjonowania takich zachowań. Męskość rozumiana jako sprawność reprodukcyjna, seksualna i społeczna definiuje wyzbycie się wrażliwości i czułości na rzecz agresji i siły. Męskość uzależniona jest w takim systemie od oceny wydawanej przez „prawdziwych mężczyzn”, tworzących męską wspólnotę. W takim schemacie nie można pozwolić sobie na utratę szacunku i aprobaty środowiska. Największy lęk wywołuje posądzenie o zniewieściałość czy homoseksualne pożądanie, co wyrażają właściwe kobietom „kategorie słabości”, jak np. mięczak, panienka, pedał²⁴. Taka afiliacja oznacza degradację i wykluczenie z sakralnej

²¹ *Gay Histories and Cultures*, red. G. Haggerty, Garland Publishing, New York 2005, s. 1167.

²² Е. Харитонов, *Листовка*, w: tegoż, *Под домашним...*, s. 312.

²³ *Encyklopedia gender*, red. M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska i in., Czarna Owca, Warszawa 2014, s. 315.

²⁴ P. Bourdieu, *Мęska dominacja*, przeł. L. Kopciewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2004, s. 63–67.

sfery normatywności. Tymczasem Charitonow prezentuje „kwiaty” jako ludzi obdarzonych wysmakowanym gustem, przewodników piękna, uwypuklając wiele cech nieprzystających do „prawdziwego mężczyzny” lub podających stereotypową „męskość” w wątpliwość. Status wyjątkowości, jaki autor nadaje mężczyznom o odmiennych preferencjach, oznacza wyłamanie się z systemu normatywnego, co jednocześnie definiuje „kwiaty” jako jednostki wobec tego systemu dysfunkcjonalne. Radzieccy homoseksualiści to kasta bezbronnych — totalitarna machina może w każdej chwili rozprawić się z nimi, biorąc miłość do drugiego mężczyzny za ciężkie przewinienie. Sądzę, że to właśnie dlatego Charitonow przedstawia homoseksualistów niczym pomazańców Bożych, skazanych na doczesne cierpienia (życie na wewnętrznej emigracji), które zostaną zrekompensowane dopiero po śmierci:

И ясно тоже как Божий день, что именно все изнеженное, лукавое, все ангелы падения, все, что в бусах, бумажных цветах и слезах, все у Бога под сердцем; им первое место в раю и Божий поцелуй. Лучших из наших юных погибших созданий он посадит к себе ближе всех. А все благочестивое, нормальное, бородатое, все, что на земле ставится в пример, Господь хоть и заберяет в своей любви, но сердцем втайне любит не слишком²⁵.

Charitonow nie tylko opiewa mężczyzn homoseksualnych jako męczenników, lecz wskazuje także na fatalny charakter odmienności: „Мы как избранные и предназначенные должны быть очерчены неприязненной чертой, чтобы наш пример не заражал”²⁶. Złowroga aura to prowadzona przez dziesięciolecia antyhomoseksualna kampania, na skutek której większość społeczeństwa widziała w miłości dwóch mężczyzn jedynie seksualne wynaturzenie, co dawało względną gwarancję nierozprzestrzeniania się „choroby”. Mamy tu jednak do czynienia z pewną sprzecznością — państwo radzieckie nie przewidywało w szeregach swoich obywateli homoseksualistów, lecz także seryjnych morderców, maniaków seksualnych etc., dlatego regularnie zapewniano społeczeństwo, że tacy zwyrodnialcy w ZSRR zwyczajnie nie istnieją. Należy oczywiście podkreślić, że stawianie w tym samym szeregu osób o odmienniej orientacji i pospolitych przestępców, zbrojnych i socjopatów było drastycznym nadużyciem, jednak ówczesne władze celowo dążyły do takiego ujednoczenia, ukazując homoseksualistów jako szaleńców, dewiantów czy ludzi

²⁵ Е. Харитонов, *Листовка*, w: tegoż, *Под домашним...*, s. 312.

²⁶ Тамże, s. 314.

zepsutych moralnie. Co więcej, radzieckie prawodawstwo posiadało stosowne narzędzia, tj. zapisy w kodeksie karnym, dzięki którym organy ścigania mogły owe niepożądane jednostki prześladować, traktując odmienną orientację jako przejaw antysystemowej dywersji. Jacek Kochanowski w pracy *Spektakl i wiedza. Perspektywa społecznej teorii queer* dokonał kategoryzacji represji stosowanych wobec homoseksualistów:

uruchamiane są przeciw nim mechanizmy kontroli zmierzające w dwóch kierunkach: albo w kierunku pozbycia się ich z przestrzeni społecznej (strategia antropofagiczna) albo ich renormalizacji (strategia antropoemiczna)²⁷.

W Związku Radzieckim najczęściej wykorzystywano pierwszy wariant, skazując na więzienie i społeczną banicję homoseksualistów lub po prostu jednostki „niewygodne” — wspomnieć można chociażby proces reżysera Siergieja Paradżanowa²⁸. Osoby homoseksualne podlegały z jednej strony ciągłej kontroli ze strony władz²⁹, z drugiej zaś pozostawały „niewidzialne” — publiczna demonstracja odmiennych preferencji oznaczała w najlepszym razie obyczajowy skandal, w najgorszym zaś wyrok i w rezultacie śmierć cywilną.

Rosyjski artysta szkoły konceptualnej i jeden z pierwszych przedstawicieli rosyjskiego performansu — Dmitrij Prigow, we wspomnieniach o Jewgieniju Charitonowie pisał, że ten przeczuwał swoją śmierć, dlatego też ostatnie miesiące życia poświęcił zebraniu wszyst-

²⁷ J. Kochanowski, *Spektakl i wiedza. Perspektywa społecznej teorii queer*, Wydawnictwo Wschód-Zachód, Łódź 2009, s. 119.

²⁸ Pogłoski o homoseksualnych skłonnościach reżysera posłużyły do spacyfikowania jego awangardowej twórczości nagradzanej za granicami ZSRR, jednak nie aprobowanej przez radzieckie władze. Po premierze filmu *Cienie zakazanych przodków* Paradżanow ostatecznie stracił przychylną partyjnych decydentów i po serii rzekomych antyradzieckich wystąpień, w 1973 roku został skazany na 5 lat pozbawienia wolności. Za podstawę oskarżenia posłużył donos o gwałcie, jakiego miał się dopuścić na młodym członku KPZR. Proces miał czysto polityczny charakter, a rzeczywistymi przyczynami rozprawy z reżyserem był jego nonkonformizm, biseksualność której szczególnie nie ukrywał i alternatywny charakter twórczości. Paradżanow, dzięki wstawiennictwu zachodnich przedstawicieli kultury został uwolniony w 1977 roku, jednak przez kolejne 7 lat nie miał możliwości kręcenia filmów w Związku Radzieckim. Więcej o procesie i sylwetce reżysera zob. m.in. B. Кираснов, 69. *Русские гени, лесбиянки, бисексуалы и транссексуалы. Биографии выдающихся россиян и современников*, Колонна, Тверь 2005.

²⁹ O korzeniach rosyjskiej homofobii, a także strategiach inwigilowania i walki władz z radzieckimi homoseksualistami pisał szczegółowo Dan Healy; zob. D. Healey, *Russian homophobia from Stalin to Sochi*, Bloomsbury, London 2018.

kich tekstów i sporządzeniu kilku kopii maszynopisu³⁰. Tytuł *Под домашним арестом* wydawał się proroczy. „Похоже, ни на что другое не рассчитывал. Недаром так и свою книгу назвал”³¹ — pisała Swietłana Bielajewa-Konegen po premierze pierwszego wydania książki. Przedwczesna śmierć Charitonowa spowodowała, że jego dorobek literacki stanowi hermetyczną całość, nienarażoną na ponowną ingerencję czy reinterpretację samego twórcy.

Dorobek obejmujący około dwanaście lat pracy to narracja prowadzona z tytułowego „aresztu domowego”, miejsca o podwójnym znaczeniu. Charitonow sytuuje akcje utworów nie w jednym konkretnym miejscu, lecz w niedookreślonej przestrzeni, na którą składa się wiele miejsc akcji. Jest ona z jednej strony przestrzenią obyczajowej swobody, azylem w którym autor/bohater nie musi ukrywać swojej odmienności, pewnym miniuniwersum, w którym bez obaw może przeżywać miłosne uniesienia, z drugiej zaś jest to wydzielona strefa, „cela”, do której wtrąciło go społeczeństwo respektujące jedynie heteronormę. Tabuizowanie odmiennych preferencji seksualnych przez totalitarny reżim doprowadziło do wytworzenia kategorii jednostki społecznie niepożądaney, wciąż jednak w społeczeństwie funkcjonującej, jedynie symulującej „normalność” na jego potrzeby. Charitonow manifestował tragizm takiego położenia „odmieńców”, a poprzez swoją subwersywną pozycję zarysował obraz radzieckiej przestrzeni społecznej z perspektywy *queer* jeszcze przed faktycznym pojawieniem się tego rodzaju dyskursu. Aby jednak doprecyzować status, jaki radziecki homoseksualista otrzymywał poprzez „niedopasowanie” do obowiązujących reguł obyczajowych, warto odnieść się do koncepcji proponowanych przez Julię Kristewę i Giorgio Agambena.

Kategorie wprowadzone do nauki przez dwójkę współczesnych filozofów są chętnie przytaczane przez teoretyków studiów *queer* i adaptowane na potrzeby takich badań, ponieważ pozwalają określić mechanizmy zachodzące pomiędzy społeczeństwem rządzącym się określoną normą, a jednostką do tej normy nieprzystającą. Pierwsza z nich, teoria abiektu autorstwa Julii Kristevej, zawarta została w pracy *Потёга обрзидzenia — эсеj о встрѣcie*. W zjawisku abiektywizacji główną rolę odgrywa abiekt/wymiot definiowany przez autorkę jako „to, co zaburza tożsamość, system, ład. Co nie przestrzega granic,

³⁰ Д. Пригов, *Памяти Евгения...*, s. 89.

³¹ С. Беляева-Конеген, *По-прежнему под домашним арестом* w: Е. Харитонов, *Слёзы ...*, s. 173.

miejsc, zasad. Pewne pomiędzy, dwuznaczne, mieszane³². Abiekt ma być opozycją do podmiotu, a więc jednostki pełnoprawnie funkcjonującej w społeczeństwie. W przywołanej wcześniej pracy Kochanowski pisał, że produkcja abiektów „zwymiotowanych” na zewnątrz systemu ma za zadanie chronić jego wnętrze, wytyczając jednocześnie zewnętrzne granice obszaru normatywnego³³. Wymiot/abiekt posiada cechy wzbudzające wstręt, jest tym, co zaburza heteronormatywny system, jednak tkwi wewnątrz podmiotu, stanowi jego obcą, a zarazem integralną część. Wstręt, jaki społeczeństwo odczuwa względem homoseksualistów, prowadzi do ich wyobcowania, a także, o czym pisał Kochanowski, umocnienia pozycji „prawdziwego” mężczyzny, wytyczenia granicy normy. Abiekt, do którego można porównać bezimiennego narratora Charitonowa, tkwi we wrogiej mu przestrzeni i może być jej pełnoprawnym uczestnikiem tylko wówczas, gdy dopasuje się do społecznych heteronormatywnych reguł.

Druga koncepcja — *homo sacer*, prezentowana przez Giorgio Agambena skupia się na swego rodzaju stanie zawieszenia. *Homo sacer* to podmiot o niejasnym statusie prawnym, człowiek, który może być zabity przez kogokolwiek, lecz nie może zostać złożony jako ofiara, wykluczony ze społeczeństwa, zbędny i pozbawiony wszelkich praw, dalej jednak w tym społeczeństwie funkcjonujący³⁴. Kochanowski dokonał transkrypcji koncepcji na potrzeby teorii *queer*, formułując ją następująco:

osoba homoseksualna zdaje się zyskiwać graniczny status opisywanego przez Giorgio Agambena *homo sacer*, istoty niezdolnej do wypowiedzenia siebie, pozbawionej znaczenia, funkcjonującej w zawieszeniu pomiędzy *sacrum* (tu: światem heteroseksualnej normy) a *profanum* (tu: światem dewiacji, od którego nakazuje się mu odciąć, jednocześnie skazując nań), pozostając w strefie nierozróżnialności, stając się banitą, paradoksalnie zamieszkującym oba światy, a nieprzynależącym do żadnego z nich³⁵.

Na „wewnętrzny wygnaniu”, które opisuje Kochanowski, znajdują się bohater utworów Charitonowa. Z całą pewnością nie można określić go jako przedstawiciela sfery *sacrum*, a więc „normalnego”, heteroseksualnego obywatela radzieckiego, nie można też mówić

³² J. Kristeva, *Potęga obrzydzenia — esej o wstręcie*, przeł. M. Falski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 10.

³³ J. Kochanowski, *Spektakl i wiedza...*, s. 121.

³⁴ Zob. G. Agamben, *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, przeł. M. Salwa, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.

³⁵ J. Kochanowski, *Spektakl i wiedza...*, s. 29–30.

o jego przynależności do sfery *profanum*, która w realiach radzieckich nie istniała jako taka. Zepchnięty na margines społeczny, funkcjonuje pomiędzy obydwooma światami jako *homo sacer* w świecie *homo sovieticus*.

Nadanie podmiotowi statusu *homo sacer* stanowi pewien paradoks: na mocy prawa skazuje się go na społeczną banicję, co znaczy, że instytucja, której podmiot jakoby nie jest podległy, ponieważ nie należy do świata zarządzanego przez tę instytucję (tu: świata heteronormatywnego *sacrum*), skazuje go na wygnanie, nadając mu tym samym tożsamość. Ujmując rzecz prościej, pozbawienie jednostki statusu „normalności” daje mu tym samym szansę na kreowanie własnej rzeczywistości, innej od narzuconej. O zaistniałym paradoksie pisał następująco Kochanowski:

zatem *homo sacer* zesłany jest na margines gestem władzy, jednak może tej władzy stawić opór przyjmując swój status marginesu i kuriozalności. Może przeżyć i tworzyć sensy o charakterze antynormatywnym. Jego trwanie będzie najcenniejszym świadectwem jakie może nam przynieść. Świadectwem o tym, że kuriozalność jest szansą, a nie przekleństwem³⁶.

Bohater utworów Charitonowa to bez wątpienia *homo sacer*, sądzę jednak, że sam autor również posiadał omawiany graniczny status. Szansą stała się dla niego literatura — oto twórczość, będąca unikatowym świadectwem „kuriozalności” w czasach obligatoryjnej „normalności”.

Dorobek literacki Jewgenija Charitonowa jest bogaty w różnorodne zabiegi poetyckie i niejednoznaczny, co próbowałam zaprezentować w niniejszej pracy. Choć całość traktuje głównie o niespełnionej miłości, platonicznym uczuciu do drugiego młodzieńca/mężczyzny, to jest to także introspektywne studium osoby chorobliwie samotnej, dla której miłosne spełnienie pozostaje w sferze fantazmatycznej. Wykazałam także, jak sądzę, że pozycja autora/bohatera — wrażliwego intelektualisty, pozbawionego przez społeczeństwo prawa do otwartego manifestowania uczuć, znakomicie wpisuje się w koncepcje *homo sacer* oraz spełnia założenia właściwie dla abiektu.

³⁶ Tamże, s. 134.

REFERENCES

- Agameben, Giorgio. *Homo sacer. Suverenna władza i nagie życie*. Transl. Salwa, Mateusz. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008.
- Baer, Brian. *Other Russians. Homosexuality and the Crisis of Post-Soviet Identity*. New York: Palgrave Macmillan, 2009, (digital edition, ISBN: 9780230612242).
- Belyayeva-Konegen, Svetlana. "Po-prezhnemu pod domashnim arestom." in: Kharitonov, Yevgeniy. *Slёzy na tsvetakh*. Nadeyev, Sergey, and Shatalov Aleksandr (Eds.). T. 2. Moskva: Glagol, 1993 [Беляева-Конеген, Светлана. "По-прежнему под домашним арестом." Харитонов, Евгений. *Слёзы на цветах*, Надеев, Сергеев, Шаталов Александр (ред.). Т. 2, Москва: Глагол, 1993].
- Bourdieu, Pierre. *Męska dominacja*. Transl. Kopciewicz, Lucyna. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2004.
- Chernetski, Vitaly. *Mapping postcommunism cultures. Russia and Ukraine in the Context of Globalization*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2007 (digital edition, ISBN: 9780773531239).
- Dark, Oleg. "Tri lika russskoy erotiki." *Strelets* 1991, no. 3 [Дарк, Олег. "Три lika русской эротики." *Стрелец* 1991, no. 3].
- Encyklopedia gender. Pleć w kulturze*. Rudaś-Grodzka, and Monika, Nadana-Sokołowska, Katarzyna at all. (Eds.). Warszawa: Czarna Owca, 2014.
- Gay Histories and Cultures*, Haggerty, George (Ed.). New York: Garland Publishing, 2005 (digital edition, ISBN: 0203796128).
- Gol'dshyteyn, Aleksandr. "O Yevgenii Kharitonove." *Novoye literaturnoye obozreniye* 1993, no. 3 [Гольдштейн, Александр. "О Евгении Харитонове." *Новое литературное обозрение* 1993, no. 3].
- Healey, Dan. *Russian homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury, 2018 (digital edition, ISBN: 9781350000803).
- Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Drawicz, Andrzej (Ed.). Warszawa: PWN, 2002.
- Kharitonov, Yevgeniy. *Pod domashnim arestom*. Moskva: Glagol, 2005 [Харитонов, Евгений. *Под домашним арестом*. Москва: Глагол, 2005].
- Kharitonov, Yevgeniy. *Slёzy na tsvetakh: Sochineniya. V 2-kh kn*. Moskva: Glagol, 1993 [Харитонов, Евгений. *Слезы на цветах: Сочинения. В 2-х кн*. Москва: Глагол, 1993].
- Khili, Dan. *Gomoseksual'noye vlecheniye v revolyutsionnoy Rossii. Regulirovaniye seksual'no-gendernogo dissidentstva*. Transl. Logacheva, Tamara, and Novikov, Vladimir. Moskva: Ladomir, 2008 [Хили, Дан. *Гомосексуальное влечение в революционной России. Регулирование сексуально-гендерного диссидентства*. Transl. Логачева, Тамара, and Новиков, Владимир. Москва: Ладомир, 2008].
- Kirasnov, Vladimir. *69. Russkiye gei, lesbiyanki, biseksualy i transseksualy. Biografiya vydayushchikhsya rossiyan i sovremennikov*. Tver': Kolonna 2005 [Кираснов, Владимир. *69. Русские геи, лесбиянки, бисексуалы и транссексуалы. Биографии выдающихся россиян и современников*. Тверь: Колонна, 2005].
- Kleyn, Lev. *Drugaya lyubov'. Priroda cheloveka i gomoseksual'nost'*. Sankt-Peterburg: Folio-Press, 2000 [Клейн, Лев. *Другая любовь. Природа человека и гомосексуальность*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 2000].
- Kleyn, Lev. *Drugaya storona svetila. Neobychnaya lyubov' vydayushchikhsya lyudey. Rossiyskoye sovezdkiye*. Sankt-Peterburg: Folio-Press, 2002 [Клейн,

- Лев. *Другая сторона светила. Необычная любовь выдающихся людей. Российское созвездие*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 2002].
- Kochanowski, Jacek. *Spektakl i wiedza. Perspektywa społecznej teorii queer*. Łódź: Wydawnictwo Wschód-Zachód, 2009.
- Kon, Igor'. "Gomofobiya kak lakmusovaya bumazhka rossiyskoy demokratii." *Vestnik obshchestvennogo mneniya* 2007, no. 4 <<https://cyberleninka.ru/article/n/gomofobiya-kak-lakmusovaya-bumazhka-rossiyskoy-demokratii/viewer>> [Кон, Игорь. "Гомофобия как лакмусовая бумажка российской демократии." *Вестник общественного мнения* 2007, no. 4].
- Kristeva, Julia. *Potęga obrzydzenia — esej o wstręcie*. Transl. Falski, Maciej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
- Prigov, Dmitriy. "Pamyati Yevgeniya Vladimirovicha Kharitonova." Kharitonov, Yevgeniy. *Slëzy na tsvetakh*. Nadeyev, Sergey, and Shatalov, Aleksandr (Eds.). T. 2, Moskva: Glagol, 1993 [Пригов, Дмитрий. "Памяти Евгения Владимировича Харитонов." Харитонов, Евгений. *Слёзы на цветах*, Надеев, Сергей, and Шаталов, Александр (Eds.). T. 2, Москва: Глагол, 1993].
- Rogov, Kirill. "Ekzistentsial'nyy geroy i 'nevozmozhnoye slovo' Yevgeniya Kharitonova." Kharitonov Yevgeniy. *Pod domashnim arestom*. Shatalov, Aleksandr (Ed.). Moskva: Glagol, 2005 [Рогов, Кирилл. "Экзистенциальный герой и 'невозможное слово' Евгения Харитонов." Харитонов, Евгений. *Под домашним арестом*. Шаталов, Александр (Ed.). Москва: Глагол, 2005].

MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID 0000-0001-5262-0816

PROZELITYCZNY WYMIAR PROZY ANNY FEIN

THE PROSELYTIC DIMENSION OF ANNA FEIN'S PROSE

Anna Fein's works follow the trend of returning to the roots of Jewish culture and traditional Jewish spirituality. The writer links the national identity with religious identification. Her narrators-protagonists follow the path that she once went — building Jewish self-awareness until conversion to Orthodox Judaism. In this evolution, which is the foundation of most of the writer's works' semantic-ideological dynamics, a kind of Fein proselytism is revealed. The proselytical nature of Fein's prose is also a derivative of the cognitive function, i.e., introducing the secular recipient to the orthodox community's world. The power of proselytizing resonance is also definitely strengthened by the autobiographical elements present in Fein's work.

Keywords: Russian-Israeli literature, proselytism, Jewish culture, Jewish religious identity, Orthodox Judaism

Anna Fein jest jedną z ciekawszych postaci literatury rosyjsko-izraelskiej. Urodziła się w 1963 roku w Moskwie, studiowała język angielski w Moskiewskim Państwowym Pedagogicznym Instytucie Języków Obcych imienia Maurice'a Thoreza. Po ukończeniu studiów uczyła języka angielskiego w szkole średniej, a także — jako aktywny członek nielegalnie działającego w Sowieckiej Rosji Związku Nauczycieli Hebrajskiego (Союз учителей иврита) — prowadziła tajne kursy języka hebrajskiego. Do Izraela wyjechała w roku 1991 w ramach tzw. Wielkiej Alii¹. Obecnie wraz z mężem — nauczycielem Kabały

¹ Alija — powrót Żydów do ojczyzny swoich ojców. Wielką Aliją przyjęto nazywać masową imigrację z Rosji i republik związkowych do Izraela na przełomie lat 80. i 90., a zwłaszcza w latach 1990–1991. U schyłku lat 90. liczba byłych obywateli Związku Sowieckiego, którzy przekroczyli granicę państwa Izrael osiągnęła milion. Zob. m.in. R. Tarasiuk, *Aspiracje polityczne społeczności rosyjskiej w Izraelu*, https://repozytorium.uph.edu.pl/bitstream/handle/11331/1135/Tarasiuk.R_Aspiracje_polityczne_spolecznosci.pdf?sequence=1 (30.01.2021). Z tej liczby ponad dwieście osób umieszczonych zostało na liście członków Związku Pisarzy

— mieszka w ortodoksyjnym Bnei Braku. Działalność twórczą Fein łączy z pracą w Centrum Edukacji Żydowskiej, gdzie realizuje projekt skierowany do Żydów w diasporach pod wiele mówiącym tytułem „Żydowska rada pedagogiczna on-line”. Zbiór opowiadań *Хроники третьей автотпады*² wydany w roku 2004 w Odessie, jest jej pierwszą książką. Pisarka tworzy jak dotąd wyłącznie krótkie formy narracyjne, jej opowiadania drukowane są w Izraelu, w Rosji i na Ukrainie w takich czasopismach jak „Артикль”, „22”, „Новая еврейская школа”, „Ами”, „Мигдаль”. Ostatnio jej utwory pojawiły się również na polskim rynku wydawniczym³.

Twórczość Fein stanowi interesującą literacką odsłonę — charakterystycznego dla repatriantów współistnienia teraźniejszej rzeczywistości izraelskiej i szeroko rozumianej pamięci o Rosji. Z Rosją — jak sama pisarka podkreśla — łączy ją jednak wyłącznie miejsce urodzenia, język, w którym myśli i pisze, kultura, którą kocha i ceni, oraz ciepłe wspomnienia dzieciństwa i młodości kojarzone z obrazami Parku Sokolniki i brzegów Jauzy. Nigdy — jak stwierdza — nie myślała o Rosji w kategoriach ojczyzny, przeciwnie — jest to kraj, który od zawsze rodzi w niej obawy⁴. Fein należy do tej grupy twórców, która szybko i jednoznacznie zadeklarowała tożsamościową przynależność do ziemi przodków, z „zaplecza rosyjskiego” czyniąc jedynie narzędzie opisu „nowego świata”. „Tu się urodziłam i zawsze mieszkałam w tym kraju”⁵ — mówi głosem narratorki *Mesjasza dla śnieżynki* (*Мессия для снежинки*). W innym zaś miejscu dopowiada: „Urodziłam się tam, gdzie kiedyś narodził się mój naród. A urodzenie się mojego fizycznego ciała poza Izraelem jest nieporozumieniem”⁶.

Rosyjskojęzycznych Izraela. Zob. A. Lenart, *Kultura literacka rosyjskojęzycznego Izraela. Spory wokół „narodowości” literatury*, „Archiwum Emigracji: Studia — Szkice — Dokumenty” 2014, z. 1–2 (20–21), s. 80.

² Tytuły utworów nie tłumaczonych na język polski podaję wyłącznie w oryginale. W przypadku przełożonego na język polski opowiadania *Mesjasz dla śnieżynki* posługuję się tytułem polskim.

³ Opowiadania *Mesjasz dla śnieżynki* i *Trietiakowska psycholeria* w przekładzie Mirosławy Michalskiej-Suchanek weszły do zbioru przekładów prozy rosyjskojęzycznych pisarzy izraelskich: M. Michalska-Suchanek, A. Lenart (wyb. i opr.), *Z Rosji do Izraela 2*, Śląsk–Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice 2020, a opowiadanie *Niebiański Safer* w przekładzie Alicji Mrózek opublikowane zostało w czasopiśmie „Judaica Russica” 2020, nr 2(5).

⁴ Zob. M. Michalska-Suchanek, *Беседа с Анной Файн*, „Judaica Russica” 2020, nr 2(5), s. 173.

⁵ A. Fein, *Mesjasz dla śnieżynki...*, s. 109.

⁶ M. Michalska-Suchanek, *Беседа с Анной Файн...* (tłum. moje — M.M.-S.)

Fein od początku pracy twórczej podąża szlakiem wytyczonym niegdyś przez Eli Luksemburga i obecnie intensywnie wykorzystywanym przez Jakova Shechtera — powrotu do korzeni swojej kultury i żydowskiej tradycyjnej duchowości. Fabułę swoich utworów pisarka zwykle sytuuje w środowisku religijnych Żydów — wychodźców z byłego Związku Sowieckiego. Jej narratorki-bohaterki przemierzają drogę, którą niegdyś przeszła ona sama — budowania/odradzania się żydowskiej samoświadomości, poszukiwania Boga, wreszcie nawrócenia się na ortodoksyjny judaizm. Ewolucja ta stanowi fundament semantyczno-ideowej dynamiki większości utworów Fein, co z powodzeniem można odczytywać jako próbę pomocy odbiorcy w odnalezieniu — jak w *Mesjaszu dla śnieżynki* — metaforycznego klucza do furtki prowadzącej do nowego duchowego świata. Ujawnia się w tym swojego rodzaju prozelityzm Fein, który chwilami ociera się o „propagandę” wiary.

Wspomniane opowiadanie stanowi — jak się wydaje — modelowy przykład tego zjawiska. Jego narratorka i jednocześnie bohaterka o imieniu Sasza reprezentuje biografię typową dla bohaterek Fein: urodziła się w Moskwie, tam ukończyła studia i poznała przyszłego męża, razem wyjechali do Izraela. Narracja prowadzona jest w dwóch planach: retrospektywnym (impresje z dzieciństwa, początki związku z przyszłym mężem, charakterystyka środowiska moskiewskich Żydów) i teraźniejszym (trudy życia w nowym kraju, rozwód, próby poradzenia sobie z nową sytuacją, w końcu odnalezienie siebie i swojego miejsca na ziemi). Na tle realiów Sowieckiej Rosji i później Izraela rozwija się opowieść o poszukiwaniu przez bohaterkę swoich korzeni i własnej drogi (w jej przypadku pojęcia są tożsame). Do prawdy o sobie samej zbliżają ją z jednej strony przywoływane kluczowe wydarzenia z przeszłości, obrazy wydobywane z zapomnienia w wyniku rozplątywania „magicznych nici pamięci” (motyw ten stanowi zabieg uzasadniający pojawianie się retrospektywnych impresji; pełni też kluczową rolę w odsłonięciu finalnej idei utworu), z drugiej zaś magiczność mijanego codziennie w drodze do pracy miejsca — odgroźonego od reszty miasta osiedla chasydzkiego. Początkowe zaciekawienie świeckiej kobiety życiem ortodoksyjnych Żydów wkrótce zamienia się w irracjonalną, pozarozumową fascynację tym światem. Osiedle bohaterka zaczyna postrzegać jako substytut pierwotnego porządku, oazę spokoju, cichą (idealną) wyspę w zgiełku i chaosie otaczającego ją miasta: „[...] удивлялась, как не похож остров на разлитое вокруг израильское море”⁷. Widniejący przy wejściu na

⁷ А. Файн, *Мессия для снежинки*, w: *тејџе, Хроникаи третьей автопады*, Еврейский Общинный Центр „Мигдаль”, Одесса 2004, s. 55.

osiedle plakat z wizerunkiem starego rabina w czarnym kapeluszu, siwą brodą i wyciągniętą dłonią, opatrzony napisem: „Царь-Мессия залечит все раны”⁸ rekapitułuje charakter miejsca, stanowiąc jednocześnie zaproszenie i obietnicę.

Osiedle, nazwane przez Saszę „wyspą”, staje się impulsem, pod wpływem którego z pamięci bohaterki wydobywa się jej pierwotne wspomnienie. Jest nim przedszkolna zabawa noworoczna, podczas której rudej Saszy o obco brzmiącym nazwisku Szumacher wyznaczono miejsce w jednolitym tłumie nic nie znaczących „śnieżynek”, co *a priori* określiło jej los i w jakimś sensie naznaczyło: „Кто и когда записал меня в снежинки, вечные статистики, безнадежный кордебалет? Кто внушил чувство ущербности, заставил играть по чужим правилам?”⁹. Wspomnienie to jednoznacznie typuje zdarzenie, które przyjmuje rolę sytuacji generatywnej, władnej powołać do życia wyobrażeniowy model rzeczywistości oczekiwanej. Kluczowe zdarzenie z dzieciństwa bohaterka, w przestrzeni na pół magicznej, na pół onirycznej, przeżywa na nowo i inaczej, co jej życiu nadaje alternatywny (wreszcie właściwy!) kierunek. Powraca scena przedszkolnego balu, tyle że teraz elementy kulturowo rosyjskie zastąpione są żydowskimi. Zamiast Nowego Roku dzieci świętują Chanukę, ruda Sasza — tym razem wyróżniona, a nie „naznaczona” — otwiera korowód dziewczynek przebranych za chanukowe świece. Obraz wieńczy deklaratywna (dość nawet patetyczna) konstatacja — wcześniej już częściowo cytowana: „Я здесь родилась и всегда жила в этой стране. Я была свечой, я была кусочком огня, рожим камнем стены”¹⁰. Generatywny potencjał pierwotnego wspomnienia umożliwia bohaterce powtórne przeżycie fundamentalnego dla jej własnej biografii zdarzenia w okolicznościach kulturowej translokacji, co przypieczętowanie jej narodową/religijną tożsamość. W tym kontekście kluczowego znaczenia nabiera symboliczna scena zamykająca opowiadanie. Rzecz dzieje się w teraźniejszości bohaterki, od chasydzkiego osiedla oddziela ją zamknięta na klucz furtka i pozostaje ją tylko otworzyć. „Вообрази ключ, — сказала она про себя, — и поворачивай, не переставая, пока не откроется”¹¹.

W kreowanym przez Fein świecie zakodowany jest silny imperatyw powrotu do judaizmu. Przeważnie — jak w *Mesjaszu dla śnieżyn-*

⁸ Tamże, s. 77.

⁹ Tamże, s. 76.

¹⁰ Tamże, s. 77.

¹¹ Tamże, s. 80.

ki — jest to długa, złożona i bolesna droga poszukiwań, bywa jednak, że metanoja nabiera charakteru mistycznego, jak w ujawniającym silne nacechowanie prozelityczne opowiadaniu *Колодец перевоплощений*¹².

Bohaterką opowiadania Fein czyni Gełę, świecką, trzydziestoletnią repatriantkę z Rosji. Jej zafascynowany Kabałą partner z ίσcie misjonarskim zapalem usiluje wprowadzac ją w rudymenty zycia srodowiska religijnego. Podsuwaną literaturę o charakterze agitacyjnym (Fein używa słowa „агитка”), która nawołuje do powrotu do religii i odsłania tajniki nowej dla Geli obyczajowości, ta niestety odbiera jako: „пошловатую бурду — компот с прокисшими тряпками”¹³. Główny ciężar prozelityczny utworu spoczywa jednak na scenie rozmowy Geli z narratorką opowiadania, kobietą ortodoksyjną, której zapal agitacyjny odnotowany jest wprost: „я впала в агитаторский ржж и забыла о блинах, подгорающих на сковородке”¹⁴. Dyskurs narratorki łączy konwencję bajki, rzeczowość i pragmatykę oraz wymiar mistyczny. Z jednej strony opowiada ona historię cudownej, dokonanej w mykwie, przemiany biednej kobiety w rusałkę, którą amerykański bogacz zabiera własnym samolotem do siebie do domu, aby ją tam odczarować, ona zaś z wdzięczności rodzi mu już osiemnaste dziecko. Z drugiej — mamy rzeczowy przekaz o użytkowych zaletach mykwy jako o miejscu, które daje wytchnienie od codziennych obowiązków i pozwala na poświęcenie czasu wyłącznie sobie:

в микву придешь, сядешь в ванночку... Дверь замкнешь на блестящий такой ключик... Ни один звук не проникает с улицы, и никто, никто тебя не трогает. Сидишь хоть час, хоть два, никто в дверь не колотится, не орет. А ты ногти себе обрезаешь и думаешь: как это законы Творения проявляются во всем, даже в самых пустяковых и дурацких вещах¹⁵.

I wreszcie opowieść narratorki koncentruje się na istocie rytuału, który stanowi zaczątek nowego życia, duchowe odrodzenie.

Присядешь — и колени плывут ко лбу, пятки отрываются от пола, и вся ты на минуту превращаешься в эмбрион, зародыш в чреве матери, а миква

¹² Utwory Anny Fein są zamieszczane głównie w Internecie. Pojawiają się równocześnie na wielu stronach, trudna jest więc do ustalenia data ich pierwszej publikacji — z tego też powodu tytuły nie są opatrzone datami.

¹³ А. Файн, *Колодец перевоплощений*, <https://www.sunround.com/club/journals/16fain.htm> (29.01.2021).

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

становится материнской утробой, вода — околоплодными водами. Тут-то ты и рождаешься заново. Ведь в тебе умерло самое твое главное, женское. В микве оно рождается снова, а вместе с ним — и ты вся, твоя душа, твое тело. [...]

Ноги оторвались от пола, колени и лоб поплыли навстречу друг другу, и она застыла в невесомости. Мир растаял в воде. [...] Она попыталась встать, цепляясь за водные потоки, выпрямилась и родилась снова [...]¹⁶.

Obraz cudu przemiany ewoluje od oglądu „fizjologicznego” (motyw dziecka w łonie matki) po wymiar mistyczny (cud narodzin tym razem o nie-ziemskiej proveniencji). Prozelityczną wymowę sceny wieńczy — celowo niewyszukany, co gwarantuje jego czytelność — symboliczny obraz. Bohaterka wychodzi z mykwy i wiedziona tajemną wewnętrzną siłą wspina się na wzgórze. Tam, stojąc przy starej budowli, synagodze lub jesziwie (oczywisty symbol), obserwuje światła Bnei Braku i Ramat Ganu (również przekaz jednoznaczny, miasta te bowiem zamieszkuje społeczność ortodoksyjna), za którymi w oddali rozciąga się morze, tu utożsamiane z nowym życiem.

Fein w konstrukcji swoich bohatererek odwołuje się do szczególnej formy pamięci, którą umownie nazywa się prapamięcią czy pamięcią etniczną, tj. przenoszoną z pokolenia na pokolenie pamięcią o żydowskich korzeniach, o prahistorii, o religii. Co za tym idzie zakłada, że w każdym przedstawicielu narodu żydowskiego prędzej czy później ujawni się imperatyw powrotu do wiary przodków, bowiem *a priori* jest na to skazany.

Łączenie identyfikacji narodowej z religijną najwyraźniej (wręcz propagandowo) wybrzmiewa w niewielkim szkicu *Память о Юле*. Tytułowa Julia prezentuje kolejną odsłonę biografii kobiet w prozie Fein: tożsamościowe odrodzenie w rezultacie świadomej decyzji, mające miejsce jeszcze w okresie przedrepatriacyjnym (a więc wcześniej niż w przypadku bohatererek przywołanych wyżej), umacnianie poczucia przynależności narodowej poprzez działania na rzecz krzewienia w Rosji kultury żydowskiej (szkoła dla dzieci rosyjskich Żydów), wyjazd z dwójką dzieci z Rosji do Polski w ramach wizy turystycznej i dalej specjalnym samolotem do Izraela, trudne początki w nowym kraju, imanie się każdej pracy, żeby tylko przetrwać. Chociaż po przyjeździe do Izraela zaproponowano Juli życie w środowisku świeckim, bez wahania wybiera religijne, wytrwale i konsekwentnie podążając raz obraną drogą, opartą na wierze, samoedukacji i samodoskonaleniu:

¹⁶ Tamże.

Юля не „вдарилась” в религию, как другие, не сорвалась в нее, как в реку с обрыва. Ее глубокая вера проявилась постепенно, как изображение на фотоснимке, проступило сквозь мистический взгляд на вещи, свойственный ей смолоду, сквозь оптимизм, ставший основой упования на Творца мира¹⁷.

Fein kreśli dalsze losy bohaterki — Jula wychodzi za mąż, rodzi jeszcze czworo dzieci, tworzy wielodzietną (wzorcową) religijną żydowską rodzinę. Z poświęceniem prowadzi ulpan¹⁸ dla „rosyjskich” dziewcząt, gdzie wprowadza je w tajniki judaizmu, dba o ich codzienne życie i stara się organizować przyszłość: „[...] приемыши еврейского народа. Россия отвергла их, а Израиль принял руками Юли и любил их Юлиным сердцем”¹⁹.

Aktywną działalność bohaterki przerywa śmierć w wypadku samochodowym. Nie bez przyczyny ostatnią jej lekturą Fein czyni parszę²⁰ *Chaje Sarah* poświęconą życiu Sary — żony Abrahama. Przypomnijmy — pojawia się ona w *Księdze Rodzaju* w opowieściach o losach patriarchy Izraela. Choć w tradycji żydowskiej rozmaicie ujmuje się rolę Sary, współcześnie utrwaliło się postrzeganie jej w kontekście najnowszej historii narodu żydowskiego i państwa Izrael jako „żony pioniera”. Sara wraz z mężem opuściła miasto i rodzinę, udała się w podróż w nieznane i wystawiała się na próby, jakie niesie życie na pustyni. Zgodnie z przekazem Abraham, gotowy na męczeństwo, przestrzegał Tory na długo przedtem, zanim została ona przekazana Mojżeszowi, zwalczał kult obcych bożków i pozyskiwał pogańskich mężczyzn jako konwertytów dla wiary w Boga. Sara natomiast z oddaniem krzewiła religię wśród kobiet. W erze przedchrześcijańskiej judaizm funkcjonował jako religia misyjna, rys ten zanikł dopiero po transformacji dokonanej przez rabinów w czasach narodzin chrześcijaństwa i zburzenia Świątyni Jerozolimskiej. Czyny Abrahama i Sary stanowiły więc przykład i zachętę do pozyskiwania spośród pogan nowych gorliwych wyznawców religii żydowskiej²¹. Przeprowadzenie

¹⁷ А. Файн, *Память о Юле*, http://www.sunround.com/club/22/147_fain.htm (30.01.2021).

¹⁸ Ulpan — szkoła, w której dorośli imigranci do Izraela intensywnie uczą się języka hebrajskiego.

¹⁹ А. Файн, *Память о Юле...* W twórczości Fein często pojawiają się odniesienia do antysemityzmu w Rosji lat 80., i to jest właśnie jeden z tych przypadków.

²⁰ Parsza jest tekstem interpretującym Torę. Liczba parsz (54) wynika z liczby tygodni, jakie mieści rok księżycowy. Chaje Sara też Chajej Sarah, Chaye Sarah lub Hayye Sarah — w tłumaczeniu z języka hebrajskiego oznacza „życie Sary”.

²¹ Zob. W. Chrostowski, *Matriarchinie Izraela w tradycji żydowskiej*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 2011, nr 4, s. 66–69.

paraleli między „pramatką” narodu żydowskiego i Julą wynosi bohaterkę do rangi „kultowej” krzewicielki wiary i tym samym wzmacnia prozelityczne przesłanie utworu. „Подобно праматери Сапе, она создавала новые души, приближая людей к единому”²² — czytamy w zakończeniu opowiadania.

T.S. Eliot stwierdza, że jeśli twórcy we własnej „produkcji literackiej” wyznaczają sobie zadanie krzewienia religii, a ich pisarstwo nosi znamiona „propagandowego” czy „agitacyjnego”, z powodzeniem można ich twórczość kwalifikować jako literaturę religijną²³. Wychodząc z tego założenia, pisarstwo Fein uznać należy za taką właśnie literaturę. Ta konstatacja wymaga jednak, jak się wydaje, dookreślenia.

Religijność zwyczajowo pojmuje się jako rodzaj wtajemniczenia, nierzadko bliskiego objawieniu, tymczasem Fein rzecz upraszcza, mówi o wierze bez wglębiania się w jej substancjalność, a kontakt z transcendencją sprowadza do wymiaru ludzkiego. W jej prozie religia nie jest tożsama z tajemnicą (w irracjonalne czy nawet mistyczne nacechowanie Fein wyposaża jedynie sam mechanizm duchowej przemiany), lecz raczej z zewnętrznym owej tajemnicy przejawem. Jest to styl (model) życia, wynikający z postrzegania świata i bycia-w-świecie zgodnie z samoidentyfikacją i tożsamościową deklaracją. Drogę pisarki do judaizmu wyznaczyło — jak sama twierdzi — zderzenie pędu do zakazanego, ale i nieosiągalnego w czasach sowieckich zachodniego stylu życia, opartego na konsumpcyjności, z życiem religijnym. W tym starciu hedonizm przegrał, tj. jak z właściwym sobie humorem zauważa sama Fein: „pejsy pokonały pepsi”²⁴.

Wiara dla autorki *Mesjasza dla śnieżynki* jest odkrywaniem esencjonalnego, naturalnego porządku otaczającego świata. „Jesteśmy wydani na pastwę chaosu, który mieszka w świecie i w naszym wnętrzu”²⁵ — powiada Przemysław Dakowicz. Pisarka jest przekonana, że życie religijne zwyczajnie ten chaos porządkuje²⁶. Bohaterka opowiadania *Нахальная квартирантка* po przyjeździe z Rosji powoli wrasta w kulturową i religijną rzeczywistość Izraela. Uczy się modlitw według Siduru, ubiera się zgodnie z nakazami religii, aż

²² А. Файн, *Память о Юле...*

²³ T.S. Eliot, *Literatura a religia*, przeł. J. Piasecka, w: H. Krzeczowski (opr.), *Nowa krytyka. Antologia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 94.

²⁴ M. Michalska-Suchanek, *Беседа с Анной Файн...*

²⁵ P. Dakowicz, *Obcowanie. Manifesty i eseje*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2014, s. 332.

²⁶ Zob. M. Michalska-Suchanek, *Беседа с Анной Файн...*

przychodzi moment, kiedy podejmuje ostateczną decyzję: „дала себе клятвенное обещание окончательно перейти к ортодоксальному иудаизму”²⁷. Czyni to w pełni świadomie, w jakimś sensie kierując się pragmatycznym podejściem do otaczającej rzeczywistości. Koszerny model życia zakłada filtrowanie myśli i bodźców płynących z pogrążonego w chaosie świata, więc tym samym – w przekonaniu bohaterki – ją przed tymże chaosem ochroni.

Tradycyjna identyfikacja religijności dzieła literackiego wynika z intencjonalnej interpretacji, opartej na rozpoznaniu w nim pierwiastków przejętych z religii i uznaniu ich za podstawowy budulec sensu utworu²⁸. Kluczowe jest przy tym zdefiniowanie tych pierwiastków, często znaczeniowo złożonych i nieprzejrzystych. Biorąc pod uwagę wieloaspektowość, wieloznaczność i stopniowalność religijności tekstu, zasadne wydaje się przyjęcie tezy Marii Jasińskiej-Wojtkowskiej, że „przestrzenie literatury nasycone są różnorodną religijnością”, i w następnej kolejności podążenie za jej postulatem rozciągnięcia „badawczego włoka”²⁹. Rozszerzone spektrum znaczeniowe pojęcia religijności literatury pozwala na postrzeganie go w ujęciu funkcjonalnym, to znaczy jako terminu systematyzującego, i, co ważne, określającego założoną przez autora utworu strategię odbioru tekstu. W przypadku prozy Fein nastawioną na odbiór światopoglądu religijnego.

Pierwiastki religijne w opowiadaniach autorki *Mesjasza dla śnieżynki* nie mają charakteru tradycyjnego, daleko im też do jednoznaczności. Pisarka posługuje się rodzajem „maski” czy inaczej „przesłoną mowy”³⁰, która pozwala na przekazanie odbiorcy tego, co nazwać można rozpoznaniem wiary, bez stosowania mowy wprost³¹. Sławomir i Teresa Cieślukowscy zabieg ten nazywają „techniką sugestii ekspresji pośredniej”³². Nie odwołuje się ona do idei numinotycznych, jej

²⁷ А. Файн, *Нахальная квартирантка*, http://www.sunround.com/club/22/22_175_fain.htm (30.01.2021).

²⁸ Zob. M. Jasińska-Wojtkowska, *Problemy identyfikacji religijności dzieła literackiego*, w: J. Gotfryd, M. Jasińska-Wojtkowska, S. Sawicki (red.), *Sacrum w literaturze*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1983, s. 53.

²⁹ Zob. tamże, s. 57.

³⁰ Zob. S. Cieślukowski, T. Cieślukowska, *Sacrum i maska czyli o wypowiedzianym niewypowiedzianym*, w: J. Gotfryd, M. Jasińska-Wojtkowska, S. Sawicki (red.), *Sacrum w literaturze...*, s. 73.

³¹ Zob. tamże.

³² Zob. tamże.

zadaniem jest skłonienie odbiorcy do namysłu nad możliwością innego niż dotąd funkcjonowania w świecie poprzez figuratywne przedstawienia, opisy codziennych przedmiotów, zwyczajnych zachowań, uczuć i emocji. Projektowany rezultat stosowania „maski” i jednocześnie naturalny probierz jej skuteczności stanowi „oddźwięk”. Termin nie jest równoznaczny z mechanizmem rozumienia, które ma charakter receptywny, więc w zasadzie bierny, przeciwnie — zakłada aktywność odbiorcy dzieła, polegającą na konstruowaniu semantycznej nadbudowy utworu. Rodzą się myśli, sensory, uczucia pobudzone przez tekst, lecz w nim nie zawarte, słowem wyzwala się — zaprojektowane przez nadawcę (autora) — emocjonalno-ideowe zaangażowanie odbiorcy, które uaktywnia postawę otwartości na alternatywny sposób bycia-w-świecie. Fein wnosi do świata przedstawionego treści, które nadają mu nowe znaczenia, redefiniują go i reinterpretują, w s k a z u j ą m o ż l i w o ś ć usytuowania siebie w nim na nowo.

Wydźwięk prozelityczny jest w dużej mierze pochodną funkcji poznawczej — w twórczości Fein niezwykle wyraźnej. Pisarka często sytuuje wydarzenia w Bnei Braku i Safedzie — miastach zamieszkałych prawie wyłącznie przez społeczność religijną. Z dbałością o detale przybliża tradycje żydowskie i podstawowe prawa judaizmu. Przywołane wyżej opowiadanie *Колодец перевоплощений* należy do utworów pisarki w tym aspekcie reprezentatywnych, zwłaszcza w części, w której w wypowiedź narratorki wplecione są precyzyjne (wręcz encyklopedyczne) informacje o rodzajach mykw, ich nazwach i kształtach. Funkcja poznawcza najpełniej ujawnia się jednak w kluczowej scenie opowiadania, kiedy bohaterka po raz pierwszy w życiu udaje się do mykwy. W opisie rytualnych czynności i samego miejsca pisarka posługuje się perspektywą osoby „z zewnątrz”, której brak wiedzy o znaczeniu czystości rytualnej, a przede wszystkim sceptycyzm, uzasadniają uszczegółowienie obrazu i jego eksplikację. Wymienione są zadania balanit (łaziebnej czuwającej nad poprawnością kąpieli rytualnej), a następnie kolejne wykonywane w mykwie czynności — od zwyczajowych pytań kierowanych przez balanit do kobiet odwiedzających mykwę, poprzez przygotowania do obrzędu (kąpiel, obcinanie paznokci etc.), po sam akt zanurzenia.

Fein nie pomija również innych fundamentalnych dla kultury żydowskiej tematów, jak choćby kaszrut, by wymienić np. opowiadanie *Остров мифического нуба* z celowo wyeksponowanym motywem koszerności czy Kabała, np. w opowiadaniu *Зеркало времени*. W ostatnim z wymienionych utworów historia niejakiego rebe Arie

staje się ponadto pretekstem do rozważań o miejscu i roli kobiet religijnych oraz o prawach żydowskich regulujących kontakty osób różnych płci.

Bohaterki Fein swoją „prozaicznością” odzwierciedlają ścieżki życiowe zwyczajnych żydowskich kobiet ortodoksyjnych oraz odsłaniają mechanizmy psychologiczne, społeczne i religijne, kształtujące dynamikę ich losu. Pisarka dotyka mikroświata domu, sfery życia osobistego, a także przyjmowanych przez kobiety ról społecznych z uwzględnieniem perspektywy historycznej, przestrzenno-geograficznej i związanej z tym specyfiki kultury, mentalności oraz tradycji. Proza Fein wprowadza świeckiego odbiorcę w codzienność typowej religijnej wielodzietnej rodziny z rozkrzyczanymi dziećmi, matką pochłoniętą domowymi obowiązkami i ojcem, oddającym się sprawom duchowym (np. *Програмистка и ее демон*). W opowiadaniu *Колодец перевоплощений* rozmowę bohaterek bezustannie przerywają rozbawione dzieci, które matka co rusz upomina:

Миква, Геля, — это... Мендель, оставь Шейлу в покое! — пока я собиралась с мыслями, дети ворвались на кухню, — Шейла, не реви. Менди, мать твою, то есть, меня, чтоб мы оба были здоровы! Иди в свою комнату и не показывайся, пока я тебя не прощу. Шейла, лейкопластырь и йод на молочной стороне кухни... На молочной, тебе говорю. Вот видишь, Геля, как меня дети дергают?³³

Wprowadzanie świeckiego odbiorcy (a to jest główny adresat twórczości Fein) w realia społeczności ortodoksyjnej nie da się odczytać inaczej niż jako nawoływanie do wsłuchania się w źródłową, pierwotną istotę własnego „ja”, którą pisarka bezwzględnie wiąże z judaizmem.

Sama Fein swoją prozę włącza w nurt post-ateistyczny, nadając terminowi własną interpretację. Post-ateista — konstatuje pisarka — w odróżnieniu od osoby religijnej (ortodoksyjnej) nie odcina się od przed-religijnej przeszłości, przeciwnie — traktuje ją pragmatycznie, tj. przetransponowuje do obecnego życia i wykorzystuje jako instrument poznawania oraz wartościowania otaczającego świata³⁴. W przypadku bohaterek Fein rzeczywiście mamy do czynienia z interesującą fuzją „starej” przedrepatriacyjnej mentalności i nowego spojrzenia na życie. Wizja teraźniejszego świata przepuszczona jest przez pryzmat

³³ А. Файн, *Колодец перевоплощений...*

³⁴ Zob. M. Michalska-Suchanek, *Анна Fein*, w: M. Michalska-Suchanek, A. Lenart (wyb. i opr.), *Z Rosji do Izraela...*, s. 87.

świadomości repatriantki, która wyrastała w rosyjskiej kulturze, przesiąkała rosyjską (sowiecką) mentalnością. Jednocześnie wiedza o przeszłości jest starannie i konsekwentnie selekcyonowana, indywidualizowana i subiektywizowana, zgodnie z aktualnym postrzeganiem rzeczywistości i jej wartościowaniem³⁵. John Tosh mówi w tym kontekście o pragmatyce działania pamięci³⁶. Z jednej strony przeszłość weryfikują zdobywane latami doświadczenia i aktualne priorytety, z drugiej jednak nie bez znaczenia pozostają — mające źródło w przeszłości i przez to mocno zakorzenione — nawyki, które rewidują terażniejszą postawę wobec świata. Pozostając w granicach wzorów zachowań ustalonych przez kulturę żydowską, Fein swoim bohaterkom pozwala na pewną swobodę zachowań indywidualnych (dotyczy to również samej pisarki). Ta szczególna jednia ateistycznych doświadczeń z przeszłości i żydowskich tradycji oraz religii skutkuje u Fein szczególnym rodzajem feminizmu (choć w przypadku kobiety religijnej brzmi to jak oksymoron). Jego istota tkwi w obronie (właściwie ochronie) kobiety, która żyje w społeczności ściśle regulowanej przez system zakazów i nakazów, przed bezwolnym poddawaniem się manipulacji ze strony własnego środowiska. Dzieje się to poprzez próbę nakłonienia jej do przyjęcia świadomej postawy wobec otaczającego świata, sprowadzającej się — w dużym uproszczeniu — do przekonania, że modlitwa, która nie jest podparta skutecznymi działaniami, nie stanie się antidotum na wszelkie życiowe problemy. Feminizm Fein zatem, przy jednoczesnym uprawianiu propagandy wiary, przyjmuje na siebie zadanie agitowania na rzecz świadomej drogi wewnątrz religii, drogi opartej na krytycyzmie, zdrowym rozsądku i trzeźwości ocen. Ze względu na wierność halasze nurt ortodoksyjny jest najbardziej ze wszystkich denominacji żydowskich odporny na zmiany. Typowa dla Fein postępową narratorka/bohaterka-feministka, jako kobieta wywodząca się z środowiska religijnego, zdaje sobie sprawę z praw świata, w którym żyje, ale jest również świadoma, że status kobiet w ortodoksji ulega zmianie, a literatura w tym procesie może i powinna odegrać znaczącą rolę.

³⁵ Zob. B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 29.

³⁶ Zob. J.A. Jerochina, *Pamięć i wiedza o przeszłości jako formy bytowania świadomości historycznej*, przeł. A. Stryjakowska, „Sensus Historiae” 2013, nr 2, vol. XI, s. 64, <http://www.sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/viewFile/139/136> (15.01.2020).

Mimo że Fein reprezentuje środowisko ortodoksyjne, stanowisko, które zajmuje wobec świata, o jakim opowiada, należy określić jako trzeźwe i dalekie od fanatycznego. Typowe dla jej pisarstwa sarkazm, autoironia, komizm, a nawet czarny humor ugruntowują zdrowy dystans wobec siebie i świata ortodoksji. W kilkakrotnie wspomnianym tu opowiadaniu *Колодец перевоплощений* pojawia się taki oto *passus* (wypowiedź narratorki o swojej świeckiej interlokutorce):

мне казалось, что Бней-Брак в ее представлении — клоака, где голодные дети рвут куски хлеба друг у друга изо рта, где вши ползают под париками замужних женщин, стены домов воняют помоями, льющимися прямо на головы прохожим, а из окна глядит смазливое личико еврейки, украшенное потемневшими бусами. А миква, уж конечно, — грязная лужа, вокруг которой копошатся старухи, трогающие холодными пальцами робкую плоть молодых женщин³⁷.

Ten ironiczny obraz odzwierciedla pejoratywne, stereotypowe postrzeganie ortodoksów przez rosyjskojęzyczne izraelskie środowisko świeckie³⁸. Co jednak istotne, utwór kończy się nawróceniem bohaterki, której myśli rejestruje narratorka, ostatecznie tym mocniej wybrzmiewa więc idea dla Fein programowa, wiążąca narodową identyfikację z religijną, tj. niezależnie od tego jak daleko — zdaje się mówić pisarka — Żydzi odeszli od religii przodków, i tak „skazani są” na powrót do niej.

Prozelityczne nacechowanie twórczości Fein w niemałym stopniu wynika również z charakteru więzi łączących pisarkę z rzeczywistością przedstawioną. Mamy tu do czynienia z typem literatury, której fikcjonalność wyznaczają biograficzno-egzystencjalne uwarunkowania autorki. Izraelski rosyjskojęzyczny odbiorca, który przeszedł podobną drogę z Rosji do kraju ojców, bez wątpienia ma podstawy do tego, aby identyfikować tożsamość pisarki i tworzonych przez nią postaci. Tym samym — i tu przyjmijmy rozumowanie Philippe’a Lejeune — zakreślona zostaje przestrzeń autobiograficzna tekstu, a z odbiorcą zawarty tzw. pakt fantazmatyczny, na mocy którego odsyłany jest on do fantazmatów, niosących kluczowe informacje o twórcy tekstu. A to w rezultacie sprawia, że przyjmuje z góry narzucony mu sposób lektury³⁹.

³⁷ А. Файн, *Колодец перевоплощений...*

³⁸ Zob. pr. Е. Римон, *Русский антисемитизм в Израиле*, „Мастерская — журнал-газета истории, традиции, культуры”, 25.08.2020, <http://club.berkovich-zametki.com/?p=57373> (30.01.2021).

³⁹ Zob. P. Lejeune, *Pakt autobiograficzny*, przeł. А. W. Labuda, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1975, nr 5 (23), s. 46.

Do opowiadanych historii — zwłaszcza tych o charakterze retrospektywnym — pisarka włącza obrazy z własnego życia. Podobnie jak czyni to bohaterka *Mesjasza dla śnieżki*, Fein rozplątuje nić własnych wspomnień, aby za ich pomocą odsłaniać tajemnice losów tworzonych postaci. Całościowe spojrzenie na prozę Fein pozwala na zrekonstruowanie chronologii istotnych faktów z jej biografii, gdyż ich zbieżność z życiorysami narratorek-bohatek jest bezsprzeczna. Zazwyczaj — podobnie jak ona — są repatriantkami z Moskwy, niejednokrotnie anglistkami (np. *Mesjasz dla śnieżynki*), w opowiadaniu *Нахальная квартирантка* narratorka jest lingwistką, absolwentką tej samej, wymienionej z nazwy, uczelni co Fein. Przed wyjazdem do Izraela, jeszcze w Moskwie — jak sama pisarka — nauczały języka hebrajskiego (np. narratorka opowiadania *Память о Юле*)⁴⁰. W Izraelu bohaterki Fein przeważnie mieszkają, jak ona, w religijnym Bnei Braku (np. *Тихая женщина с улицы Бешт* lub *Долив после отстоя*), a ich mężowie, podobnie jak jej mąż, zajmują się Kabałą (m.in. *Зеркало времени*). Bohaterka *Острова мифического пива* publikuje swoje utwory w tel-awiwskim czasopiśmie, niewymienionym co prawda z nazwy, ale nietrudno się domyślić, że chodzi o znane rosyjskojęzyczne izraelskie czasopismo literackie „Артикль”, chętnie zamieszczające utwory Fein. Zwłaszcza, że w opowiadaniu wymienieni są z nazwiska jego główni redaktorzy (i jednocześnie pisarze) Jakov Shechter i nieżyjący już Michaił Judson. Ponadto w ostatnim z wymienionych utworów narratorka staje się odbiciem postaci pisarki: „И тут я увидела себя со стороны. Тетка, похожая на стареющего пирата, с головой, по-пиратски обмотанной шарфом и в пестрых греческих бусах из Линдоса [...]”⁴¹. Ten karykaturalny obrazek stanowi kwintesencję niebanalnego wyglądu i dość ekscentrycznej osobowości samej Fein⁴².

Kształtowanie narratorki/bohaterki w rolach bezpośrednio lub pośrednio odsyłających do rzeczywistej autorki buduje wrażenie pozaliterackiego autentyczności. Literatura staje się w ten sposób zapisem

⁴⁰ Nauki języka hebrajskiego zakazano na mocy dekretu Narkomprosa w 1919 roku, i mimo gorbaczowowskiej pierestrojki lekcje wciąż prowadzono nieoficjalnie, w prywatnych mieszkaniach.

⁴¹ А. Файн, *Остров мифического пива*, https://promegalit.ru/public/19392_anna_fajn_ostrov_mificheskogo_piva_travelog_iz_serii_pivnye_rasskazy.html (10.01.2021).

⁴² Pisarka — bardzo aktywna w mediach społecznościowych — często zamieszcza swoje zdjęcia, które odzwierciedlają jej zamiłowanie do wymyślnych wiązań chusty na głowie i wyszukanej biżuterii.

przestrzeni autorskiej, świat przedstawiony ukazany z konkretnej autorskiej perspektywy wychodzi poza swoją recepcję jako przedmiotu funkcjonującego wyłącznie w literackich odniesieniach i porządkach. W przypadku autorskiej podmiotowej obecności w tekście, odbiorca tworzy wizerunek nadawcy, buduje hipotezę jego przestrzeni życiowej i ją identyfikuje, rozpoznaje obowiązujący w niej system wartości. Ponadto określa pozycję, jaką nadawca w tej przestrzeni zajmuje, a także postulaty i zastrzeżenia, jakie wobec niej zgłasza⁴³. Kolejny krok stanowi konfrontacja dwóch oglądów świata — cudzego (właśnie oto rozpoznawanego) i własnego. W zderzeniu tych przestrzeni (dwóch podmiotowych światów) ujawnia się identyczność lub konflikt punktów widzenia, a w rezultacie dokonywany jest akt afirmacji lub negacji⁴⁴. Lektura tekstu odsłania zatem pewną potencjalność, m o ż l i w o ś ć, jest rozpoznawaniem i doświadczaniem siebie wobec osoby twórcy, którego wizje świata można odrzucić, albo zawłaszczyć. Jest to moment, w którym — jak w *Mesjaszu dla śnieżynki* — mamy do czynienia z sytuacją generatywną, wskazującą nowy (alternatywny) sposób bycia-w-świecie. Religijność literatury jest rodzajem świadectwa — im bardziej więc ukonkretniony jest podmiot owego wyznawstwa i zbliżony do osoby autora, tym silniej literatura ta staje się religijna w najściślejszym znaczeniu⁴⁵.

Rekapitulując, proza Fein wyraźnie sytuuje się w prozelitycznym nurcie, który głosi powrót do korzeni żydowskiej kultury i tradycyjnej duchowości oraz odradzanie się żydowskiej samoświadomości. Tożsamość narodową pisarka programowo łączy z identyfikacją religijną (z judaizmem). Prozelityczny charakter twórczości Fein ujawnia się nie tylko w narracji o duchowej przemianie bohaterki, ale jest także w dużej mierze pochodną funkcji poznawczej i autobiografizmu tej prozy.

Religijność pisarstwa autorki *Mesjasza dla śnieżynki* potraktowana została jako czynnik funkcjonalny (systematyzujący), wskazujący na założoną strategię odbioru tekstów, nastawioną na odbiór światopoglądu religijnego.

⁴³ Zob. S. Chwin, S. Rosiek, *Bez autorytetu*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1981, s. 108.

⁴⁴ Zob. tamże, s. 109.

⁴⁵ Zob. M. Jasińska-Wojtkowska, *Problemy identyfikacji religijności dzieła literackiego...*, s. 60. W przypadku, gdy między ogólną wymową religijną tekstu a rzeczywistością postawą pisarza jako człowieka zachowany jest duży dystans, religijność utworu utożsamia się ze stylizacją. Zob. tamże, s. 60–61.

REFERENCES

- Chrostowski, Waldemar. "Matriarchinie Izraela w tradycji żydowskiej." *Biblica et Patristica Thoruniensia* 2011, no. 4: 63–94.
- Chwin, Stefan. Rosiek, Stanisław. *Bez autorytetu*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1981.
- Cieślukowski, Sławomir, and Cieślukowska Teresa. "Sacrum i maska czyli o wypowiedaniu niewypowiedzianego." *Sacrum w literaturze*. Gotfryd, Jan. Jasińska-Wojtkowska, Maria. Sawicki, Stefan (Eds.) Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1983. 65–82.
- Dakowicz, Przemysław. *Obcowanie. Manifesty i eseje*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2014.
- Eliot T.S. "Literatura a religia." Transl. Piasecka, Joanna. *Nowa krytyka. Antologia*. Krzeczowski, Henryk (Ed.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2014. 90–105.
- Fein, Anna. "Messiya dlya snezhynki." Fein, Anna. *Hroniki tret'ey avtopady*. Odesa: Evrejskij Obsinnyj Centr Migdal', 2004. 47–80 [Файн, Анна. "Мессия для снежинки." Файн, Анна. *Хроники третьей автопады*. Одесса: Еврейский Общинный Центр Мигдаль, 2004. 47–80].
- Fein, Anna. "Mesjasz dla śnieżynki." Transl. Michalska-Suchanek, Mirosława. *Z Rosji do Izraela 2*. Michalska-Suchanek, Mirosława. Lenart, Agnieszka (eds.). Katowice: Śląsk and Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, 2020. 89–111.
- Fein, Anna. "Trietiakowska psycholeria." Transl. Michalska-Suchanek, Mirosława. *Z Rosji do Izraela 2*. Michalska-Suchanek, Mirosława. Lenart, Agnieszka (eds.). Katowice: Śląsk and Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, 2020. 112–118.
- Fein Anna. "Niebiański Safed." Transl. Mrózek, Alicja. *Iudaica Russica* 2020, no. 2(5): 181–184.
- Fein, Anna. *Kolodec perevoplošeni*. <<https://www.sunround.com/club/journals/16fain.htm>> [Файн Анна. *Колодец перевоплощений*]. <<https://www.sunround.com/club/journals/16fain.htm>>].
- Fein, Anna. *Nakhal'naya kvartirantka*. <http://www.sunround.com/club/22/22_175_fain.htm> [Файн Анна. *Нахальная квартирантка*]. <http://www.sunround.com/club/22/22_175_fain.htm>].
- Fein, Anna. *Ostrov mificheskogo piva*. <https://promegalit.ru/public/19392_anna_fajn_ostrov_mificheskogo_piva_travelog_iz_serii_pivnye_rassказы.html> [Файн Анна. *Остров мифического пива*. <https://promegalit.ru/public/19392_anna_fajn_ostrov_mificheskogo_piva_travelog_iz_serii_pivnye_rassказы.html>].
- Fein, Anna. *Pamyat' o Yule*. <http://www.sunround.com/club/22/147_fain.htm> [Файн, Анна. *Память о Юле*. <http://www.sunround.com/club/22/147_fain.htm>].
- Jasińska-Wojtkowska, Maria. "Problemy identyfikacji religijności dzieła literackiego." *Sacrum w literaturze*. Gotfryd, Jan. Jasińska-Wojtkowska, Maria. Sawicki, Stefan (eds). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1983. 53–64.
- Jerochina, Jelena A. "Pamięć i wiedza o przeszłości jako formy bytowania świadomości historycznej." Transl. Strykowska, Anna. *Sensus Historiae* 2013, no.

PROZELITYCZNY WYMIAR...

2. Vol. XI: 63–70. <<http://www.sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/viewFile/139/136>>.
- Lejeune, Philippe. “Pakt autobiograficzny.” Transl. Labuda, Aleksander Wit. *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 1975, no. 5(23): 31–49.
- Lenart, Agnieszka. “Kultura literacka rosyjskojęzycznego Izraela. Spory wokół ‘narodowości’ literatury.” *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty* 2014, z. 1–2 (20–21): 80–90.
- Michalska-Suchanek, Mirosława. “Beseda s Annoy Fein.” *Iudaica Russica* 2020, no. 2(5): 173–180 [Michalska-Suchanek Mirosława. “Беседа с Анной Файн.” *Iudaica Russica* 2020, no. 2(5): 173–180].
- Michalska-Suchanek, Mirosława. “Anna Fein.” *Z Rosji do Izraela 2*. Michalska-Suchanek, Mirosława. Lenart, Agnieszka (eds.). Katowice: Śląsk. Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, 2020, 85–88.
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2006.
- Tarasiuk, Renata. *Aspiracje polityczne społeczności rosyjskiej w Izraelu*. <Tarasiuk.R_Aspiracje_polityczne_spolcznosci.pdf (uph.edu.pl)>.
- Rimon, Elena. “Russkij antisemitizm v Izraile.” *Masterskaya – zhurnal-gazeta istorii, tradicii, kul'tury*. 25.08.2020. <<http://club.berkovich-zametki.com/?p=57373>>. [Римон, Елена. “Русский антисемитизм в Израиле.” *Мастерская – журнал-газета истории, традиции, культуры*. 25.08.2020. <<http://club.berkovich-zametki.com/?p=57373>>].

JOANNA OLECHNO-WASILUK

Uniwersytet Warmińsko Mazurski, Olsztyn

 ORCID <http://orcid.org/0000-0002-7500-5151>

RAMA INTERPRETACYJNA W DEFINICJI LEKSYKOGRAFICZNEJ

AN INTERPRETATIVE FRAME IN A LEXICOGRAPHIC DEFINITION

The paper is focused on analyzing a lexicographic definition in the Russian ideographic dictionary *The world of man and the man in the surrounding world*. Having in mind characteristics of a cognitive definition, the author undertakes an analysis of selected entries and investigates applying interpretative frames in the presented dictionary. The analyzed entries are juxtaposed with reactions to particular words-stimuli from the *Russian Dictionary of Associations*, and it is compared how an interpretative frame introduces order and organization into the knowledge on a given linguistic unit, that is the knowledge on a given fragment of the world surrounding the Russian people.

Keywords: interpretative frame, scripts, cognitive definition, lexicographic definition, Russian lexicography

We współczesnej leksykografii rosyjskiej obserwuje się odejście od nurtu lingwocentrycznego (lingwistykocentrycznego) i zwrot w kierunku podejścia antropocentrycznego¹. Nowe stanowisko charakteryzuje się większą encyklopedycznością słowników lingwistycznych, w których zamieszczana jest informacja „ekstralingwistyczna” („pozajęzykowa”), niezbędna do odzwierciedlenia tła asocjacyjnego jednostki językowej koniecznego do pełnego jej zrozumienia. Definicje leksykograficzne zawierają informacje, które są znane przeciętnemu użytkownikowi języka: „описывают не то, что следует знать, а то, что реально знает практически любой социализированный представитель [...] национально-лингво-культурного со-

¹ Zob. В. В. Морковкин, *Антропоцентрический versus: лингвоцентрический подход к лексикографированию*, w: *Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре*, Москва 1988, s. 131–136.

общества [...]”². Galina Sklariewskaja podkreśla, że słowniki antropocentryczne opisują żywy język: „они описывают не абстрактную систему, а живой язык, данный в реальном употреблении и ориентированный на языковое сознание современников”³.

O konieczności antropocentrycznego podejścia w objaśnianiu znaczenia mówiła pod koniec lat 90. minionego wieku Anna Wierzbicka. Badaczka rozumiała znaczenie słowa „jako coś, co ludzie myślą lub mają na myśli, gdy danego słowa używają”⁴. Ryszard Tokarski szuka w znaczeniu słów odniesień do kultury i wizji świata danego społeczeństwa. Do definicji znaczenia Wierzbickiej dodaje: „to coś, co ludzie mogą myśleć lub mogą mieć na myśli”⁵. Według Tokarskiego znaczenie to „pewien mentalny obraz obiektu, czynności, zdarzenia, cechy, itp. skorelowany na mocy konwencji językowej z danym słowem. Obraz ten warunkowany jest kulturowo, tzn. jest efektem przyjmowanych w danej społeczności językowej potrzeb poznawczych, pragnień i oczekiwań, postaw emocjonalnych i wartościujących [...]”⁶. Badacz mówi o otwartej definicji leksykograficznej, która „nie zamyka wszystkich możliwych interpretacji słowa w ostro określonych i nieprzekraczalnych granicach”⁷. Definicję odpowiadającą zapotrzebowaniom antropocentryzmu stworzył Jerzy Bartmiński i nazwał ją definicją kognitywną, która „uwzględnia zestaw wszystkich cech obiektu [...], jego nazwy w kulturze i w języku, zmierza do zbudowania językowego ‘portretu’ przedmiotu”⁸. Definicja ta przyjmuje za cel pełny opis typowego przedmiotu, budowany z punktu widzenia „naiwnego użytkownika języka”⁹, co jest typowe dla podejścia antropocentrycznego. W leksykografii — na co zwracał uwagę Bart-

² С. И. Брилева, Н. П. Вольская, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных, *Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь*, Вып. первый, «Гнозис», Москва 2004, s. 9.

³ Г. Н. Скляревская, *Антропоцентрическая лексикография: идеи и практика*, w: *Лексикография. Язык. Речь: сб. ст. памяти Анны Липовской*, [b/w], Соффия 2013, s. 95–104.

⁴ A. Wierzbicka, *Język — umysł — kultura*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 414.

⁵ R. Tokarski, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, s. 220.

⁶ Tamże, s. 185.

⁷ R. Tokarski, *Czy semantyka jest dyscypliną autonomiczną*, „Linguistica Copernicana” 2013, nr 2 (10), s. 205.

⁸ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 87.

⁹ J. Bartmiński, *Lubelska etnolingwistyka*, „Analecta” Rok XI, z. 1–2, 2002, s. 23.

miński — nie ma sztywnej granicy między dwoma rodzajami wiedzy, tj. językową i pozajęzykową. W opinii badacza w przekazaniu elementów należących do tych dwóch przenikających się zasobów informacji pomocna jest definicja kognitywna. Za główny cel przyjmuje ona „zdanie sprawy” ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie, i dającej się poznać poprzez język i użycie języka, wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania¹⁰. Bartmiński dodaje, że „to leksykograf powinien ustalić, jakie właściwości przedmiotu zostają w języku utrwalone, jakich aspektów przedmiotu dotyczą, jak te aspekty są wypełniane konkretnymi charakterystykami oraz jakie czynniki kulturowe wpływają na powstanie takiej właśnie struktury wyobrażenia przedmiotu”¹¹. Wśród tych czynników uczony wyróżnia: wiedzę o świecie, typ racjonalności, system wartości, ale przede wszystkim podmiotowy punkt widzenia przedmiotu. Ujęcie przedmiotu w ten szczególnie sposób Bartmiński określa mianem profilu.

Nie ulega wątpliwości, że w leksykografii podejście antropocentryczne przejawia się w tworzeniu nowych struktur definicji leksykograficznych i w poszukiwaniach optymalnej treści, która, według autorów, powinna być w nich zawarta. W wielu słownikach struktura definicji znacznie odbiega od tradycyjnej, znanej ze słowników objaśniających.

W artykule niniejszym analizie poddana zostanie definicja leksykograficzna¹² rosyjskiego słownika ideograficznego *Мир человека и человек в окружающем его мире (80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека, далее Мир человека и человек в окружающем его мире...* (2011, red. Natalja Szwidowa). Celem analizy jest zbadanie, jakie lingwistyczne założenia stały się podstawą teoretyczną do zbudowania nowej struktury definicji leksykograficznej. Ponieważ na podstawie wstępnego rozpoznania zauważamy podobieństwo struktury definicji do ramy interpretacyjnej, zbadamy, czy struktura artykułów hasłowych słownika opiera się na jej założeniach.

Koncepcja ramy interpretacyjnej sytuuje się w nurcie wczesnych kognitywnych badań nad semantyką języka i została zaproponowana

¹⁰ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata ...*, s. 42.

¹¹ Tamże, s. 89.

¹² Terminu „definicja leksykograficzna” używać będziemy za J. Bartmińskim i R. Tokarskim i rozumieć będziemy go jako opis znaczenia w słowniku.

przez Charlesa Fillmore'a, by „inaczej spojrzeć na język i możliwości jego opisu semantycznego”¹³.

Idea ramy (ang. *frame*, pierwotnie schemat szablonowy) wywodzi się z psychologii poznawczej¹⁴ i stała się obiektem badań w naukach kognitywnych, związanych przede wszystkim ze studiami nad badaniami formy i funkcji ludzkiej pamięci. Na podstawie tych badań powstały trzy główne teorie naukowe: Teoria Systemu Schematów Marwina Minskiego w dziedzinie sztucznej inteligencji (1975), Lingwistyczna Teoria Ram Semantycznych Charlesa J. Fillmore'a (1973) oraz psychologiczna Teoria Perspektywy Daniela Kahnemana i Amosa Twierskiego (1984).

W lingwistyce mówi się o ramie między innymi w odniesieniu do roli wiedzy encyklopedycznej w procesie komunikacji. Fillmore, autor lingwistycznej teorii ram semantycznych, wykazywał pragmatyczne podejście do znaczenia słowa. Badacz przekonywał, że najważniejsze jest to, co należy wiedzieć, aby móc użyć danego słowa lub też rozumieć je, gdy używają je inni¹⁵.

Rama interpretacyjna to według Fillmore'a swoiste dla danego języka środki leksykalne i gramatyczne (kategorie leksykalne i gramatyczne) z przypisanymi im sensami, używane w odniesieniu do konkretnego zdarzenia, rzeczy czy jej właściwości. Ramę może tworzyć konkretne wypowiedzenie, ale „również [...] pojedyncze słowo jako element systemu leksykalnego. Rama to system pojęć powiązanych ze sobą w taki sposób, że rozumienie jednego z nich wiąże się z rozumieniem całości struktury, do której dany składnik pojęciowy należy [...]”¹⁶.

Marwin Minskij – amerykański naukowiec zajmujący się naukami kognitywnymi, badacz sztucznej inteligencji, autor publikacji przetłumaczonej na język rosyjski *Фреймы для представления знаний* (1979) – traktuje ramę jako sposób organizacji informacji przechowywanej w pamięci. Minskij przekonuje, że człowiek interpretuje

¹³ R. Tokarski, *Światy za słowami...*, s. 207.

¹⁴ Na podstawie przeprowadzonych eksperymentów, w których badani powtarzali przedstawione im bajki, pochodzące z różnych kręgów kulturowych, stwierdzono, że każdy człowiek posiada w pamięci podświadomy wzór (schemat) typowej dla swojej kultury budowy i sposobu opowiadania historii. [...] dopasowuje on ją do kulturowo uwarunkowanego pamięciowego szablonu, często uwypuklając inne niż zasłyszane w niej elementy, zmieniając zakończenie lub przenosząc punkt kulminacyjny na inny moment [Pluwak 2009, 50].

¹⁵ Tamże.

¹⁶ R. Tokarski, *Światy za słowami...*, s. 208.

i poznaje otaczający go świat zawsze zgodnie z określonym schematem. By zrozumieć dany schemat, Minskij proponuje zastosowanie ramy pojmowanej jako zestaw pytań, które należy zadać, by w danej sytuacji się odnaleźć: „Aby zrozumieć działanie, o którym mowa lub, które dana osoba ma okazję obserwować, należy szukać odpowiedzi na takie pytania, jak: Jaki jest powód tego działania? Jaki jest cel działania? Jakie są konsekwencje tego działania? Na kogo (lub co) wpływa ta akcja? W jaki sposób jest to zrobione?”¹⁷. Naukowcy podkreślają, że ilość zadawanych pytań może być różna, m.in. w zależności od sposobu mówienia danej osoby, jej stylu wypowiedzi.

Z pojęciem ramy interpretacyjnej związane jest pojęcie scenariusza, nazywanego przez Fillmore’a również sceną lub tłem motywacyjnym. Scenariusz to modele ludzkich doświadczeń i działań, obrazy przedmiotów, instytucji, relacji między nimi. Między ramą i scenariuszem istnieje obustronna zależność: rama uaktywnia scenariusz a scenariusz aktualizuje ramy w konkretnych tekstach.

Aby wyjaśnić zrozumienie sytuacji przedstawionej przez scenariusz uczeni Roger Schank i Robert Abelson, zaproponowali identyfikację scenariusza z najbardziej charakterystycznymi pytaniami zwykle związanymi z konkretną sytuacją. Uzyskanie odpowiedzi na te pytania pozwala zrozumieć daną scenę. Zasadniczo scenariusz ramowy w tym przypadku jest zbiorem pytań, które należy zadać w związku z pewną hipotetyczną sytuacją i sposobami odpowiedzi na nie¹⁸. Taki schemat Nikołaj Böldyriew również nazywa scenariuszem i rozumie go jako „ogół powtarzających się danych o różnych stereotypowych sytuacjach”¹⁹. Podobnie w tej kwestii wypowiadał się Jerzy Bartmiński: „zdania składające się na definicję słownikową zawsze odpowiadają na jakieś pytania, od rodzaju tych pytań zależy objaśnienie hasła”²⁰.

W oparciu o koncepcję ramy Fillmore’a i Minskiego oraz scenariusza Schanka i Abelsona w niniejszych rozważaniach ramę inter-

¹⁷ О.С. Полатовская, *Фрейм-сценарий как тип концептов*, „Вестник ИГЛУ” 2013, s. 161–166, <https://cyberleninka.ru/article/v/freyim-stsenarij-kak-tip-kontseptov> (16.09.2018).

¹⁸ Р. Шенк, Р. Абельсон, *Скрипты, планы и знание*, w: *Труды 4 международной конференции по искусству, интеллекту*, т. 6, «Кибернетика» АН СССР, Москва 1975, s. 208–220.

¹⁹ Н. Н. Болдырев, *Концепты и категории, их формирование и вербализация*, w: *Когнитивная семантика. Концептуализация и категоризация*, Тамбов 2000, <https://www.twirpx.com/file/926805/> (01.08.2018), s. 37.

²⁰ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata...*, s. 42.

pretacyjną rozumieć będziemy jako zestaw pytań, które należy zadać, by daną sytuację (schemat) zrozumieć. „Kiedy opisujemy sytuację mówimy naszemu rozmówcy nie tylko, kto komu co zrobił, ale także kiedy, gdzie, jak i dlaczego to zrobił”²¹. Jerzy Bartmiński nazywa takie pytania pytaniami „zwykłego, prostego człowieka”²².

Zmiana metod definiowania w stronę definicji kognitywnej (Bartmiński), otwartej (Tokarski) spowodowała znaczne wydłużenie definicji. Jednak, jak podkreśla Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, „specyfika definicji kognitywnej nie polega na jej większej długości [...], lecz przede wszystkim na przyjęciu innej, antropocentrycznej perspektywy oglądu świata”²³. Wydłużenie definicji spowodowało również konieczność jej wewnętrznego uporządkowania. Anna Wierzbicka, na przykład, zaproponowała schematy definicyjne²⁴.

W rosyjskim słowniku *Мир человека и человек в окружающем его мире (80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека* w celu uporządkowania definicji autorzy zastosowali zaimki: rzeczowne (kto, co), przymiotne (który, jaki), przysłowne (skąd, dokąd, gdzie, jak, kiedy). Stworzyli i wykorzystali konkretny schemat — 19 pytań z użyciem zaimków.

Wykorzystanie zaimków w strukturze definicji autorzy słownika tłumaczą tym, że deiktyczna (wskazująca) funkcja wyrazów zaimkowych jest ściśle powiązana z elementami sytuacji komunikacyjnej, co potwierdza przytoczoną wcześniej myśl, że opisując określoną sytuację, odpowiadamy na pytania: co, gdzie, kiedy, jak, dlaczego itd. Pytania te, zgodnie z terminowaniem „zestaw pytań, które należy zadać, by daną sytuację zrozumieć”, tworzą ramę interpretacyjną.

W omawianym słowniku hasło podzielone jest na 19 stref, każda z nich zaczyna się pytaniem typu: кто, что, какой, чей, как, сколько, насколько, который (среди подобного), где, куда, зачем, почему itd. Po zaimku pytającym następuje odpowiedź a w dalszej części przytaczane są przysłowia i powiedzenia oraz fragmenty utworów

²¹ С. В. Буренкова, *Фрейм как способ моделирования фрагментов поля в идеографической лексикографии (на материале лексико-семантической группы «Неуклюжесть»)*, „Вопросы когнитивной лингвистики” 2009, nr 2 (019), s. 75.

²² J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata...*, s. 27.

²³ S. Niebrzegowska-Bartmińska, *O różnych wariantach definicji leksykograficznej — od taksonomii do kognitywizmu*, „Etnolingwistyka” 2018 (30), s. 272. 259–284.

²⁴ A. Wierzbicka, *Język — umysł — kultura*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 254–256.

literackich obrazujące użycie opisywanej jednostki językowej. Materiałami źródłowymi analizowanego słownika są inne słowniki, np. *Культурология. Краткий тематический словарь* (2002), *Энциклопедический словарь: А-Я* (2002), *Этимологический словарь русского языка* (1973) oraz Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego.

Pierwsza strefa hasła w badanym słowniku zaczyna się od pytań **кто, что** (pytania o przedmiot lub osobę, służące określeniu hasła), np. лето — самое теплое время года, следующее за весной и предшествующее осени; время расцвета природы; кошка — домашнее животное семейства кошачьих, легко привыкающее к дому, охотник на домашних грызунов, самка такого животного [...], хищное млекопитающее [...]. Następne pytanie to **какой** (pytanie o atrybuty, cechy szczególne): лето — жаркое, знойное лето. Сухое, засушливое лето. Лето красное. Золотое лето. Дождливое, мокрое, прохладное лето. Урожайное, неурожайное лето. Летние грозы. Летние сорта яблок. Жаркое летнее солнце. Летний дождь. [...] Летние месяцы (июнь, июль, август); кошка — сукотная (беременная). Дикая, домашняя кошка. Дикий лесной кот. Дикая степная кошка. Породистые кошки. Пушистая кошечка. Белая, черная, серая [...]. Dalej pada pytanie o cechy typowe — **каков**: «Каково лето, таково сено»; Кошка умна, хитра. Кошка независима, горда, смела. Кошка осторожна, наблюдательна. [...]; Кошка независима, горда, смела. Кошка осторожна, наблюдательна. [...]. Kolejne pytanie to pytanie o przynależność do czegoś lub kogoś, o właściciela czegoś lub kogoś, o posiadacza jakiejś cechy — **чей**: Наше северное лето короткое. Ваше южное лето жаркое. Бабье лето. «Лето Господне» (произведение И. Шмелёва); кошка: Моя (твоя, его ...). Ничья кошка. Это наша общая кошка. Мамина кошка. Бабушкин кот. [...]. **Как** — to pytanie o sposób, stan, okoliczności: Лето пролетело незаметно. Солнце пригревает по-летнему. На улице тепло как летом. Одеться по-летнему легко, как летом, как в летнее время [...]; Мяукать, мурлыкать по-кошачьи, как кошка. [...]. **Сколько** — pytanie o ilość, częstotliwość, wielkość: Мы подружались за одно лето. Два (три) лета жил в деревне. Ни одного лета не жил в городе. Сколько лет, сколько зим! [...]; Известно около 120 пород домашних кошек и сотни их окрасов. Родилось пятеро котят. У нас в доме две кошки [...]. **Насколько** — pytanie o miarę, stopień, jakość; porównanie miar: Нынешнее лето холоднее прошлогоднего. Это лето гораздо теплее

прошлого. На дворе совсем лето. [...]; Кошка менее дружелюбна, чем собака. Кошка — загадочнее всех домашних животных. Сиамская кошка скорее зверёк, чем домашнее животное. Привязанность к человеку у кошек сильнее, чем привычка к месту [...]. **Который** — pytanie o to, który z kolei: «Каким летом пошёл, таким не воротишься» (Даль); У каждой кошки свой характер. Каждая кошка особенна и интересна по-своему [...]. **Где** — pytanie o położenie, lokalizację, miejsce: Лето в городе. Провести лето в деревне. Здесь «Для каждой местности (широты) своё лето; у нас, в средней полосе, считают за лето: июнь, июль, август» (Даль). Обожествление кошки в Древнем Египте. Культ кошки на берегах Нила. Кошка дремлет на подоконнике на солнышке. Котята играют у печки. Кошки любят сидеть на плече хозяина [...]. **Куда** — pytanie o kierunek, ruch: В наши северные края лето ещё не пришло. [...]. Потерявшись, кошка обычно находит дорогу, приходит к своему дому [...]. **Когда** — pytanie o czas wydarzenia, sytuacji: За весной приходит лето. Позднее лето. К лету. Летом живем на даче. На лето уезжаем в деревню. Летние олимпийски игры. Летние каникулы [...]. Кошка живет рядом с человеком около пяти тысяч лет. Кошка скоро становится хозяйкой дома, занимая те места, которые ей понравились. Ночами кошка подкарауливает мышь [...]. **Зачем** — pytanie o cel, przeznaczenie: Одежда для лета. Летний домик. Накопить денег на отдых; Назначением домашней кошки было ловить мышей, не давать им разводиться в доме. Кошка и охотник и друг [...]. **Почему** — pytanie o przyczynę lub cel: Лето закончилось: пора уезжать с дачи. Из-за засушливого лета нет ни грибов, ни ягод; От бродячих кошек, от кошачьего мяуканья по ночам нет покоя. Невозможно спать: всю ночь под окнами «кошачий концерт» [...]²⁵.

Przytoczone przykłady potwierdzają, że definicje w omawianym słowniku zawierają elementy charakterystyczne dla wiedzy potocznej, czyli to, co kojarzy się przeciętnemu użytkownikowi języka rosyjskiego, na przykład z latem: ciepło, upał, żar z nieba, susza, wakacje, lato, które minęło. Powtarzają się takie cechy lata jak: gorące, ładne, upalne, suche, deszczowe, które przynależą do potocznej wiedzy o lecie. Zauważyć należy, że niektóre z tych opisów znajdziemy w rosyjskim

²⁵ Wybrane elementy artykułu hasłowego лето oraz кошка. Inne elementy definicji, które nie zostały uwzględnione w niniejszej analizie to: от — до (во времени); от — до (в пространстве); необходимость, должность, желаемость; действие, состояние, отнесенность; быть.

słowniku asocjacyjnym *Русский ассоциативный словарь. От стимула к реакции* (dalej *Русский ассоциативный словарь...*). W jego definicjach również znajdujemy odpowiedzi na pytania (zadane przez jego twórców), na przykład: лето (какое?): жаркое 19; красное 10; теплое 7. Inne reakcje na słowo-bodziec lato to: жара 6; зима 4; осень, прошло, солнце 3; знойное, море, пляж, скоро, тепло, фрукты, холодное 2 [...]. Przytoczenie w niniejszych rozważaniach asocjacji ze wspomnianego opracowania jest w naszej opinii zasadne, gdyż „pozwalają one przeniknąć w [...] pamięć rodzimych użytkowników języka rosyjskiego i uzyskać odpowiedź na pytanie: „Jak myślą Rosjanie”²⁶.

W słowniku *Мир человека и человек в окружающем его мире...* za pomocą ramy interpretacyjnej (pytań) zrekonstruowano wiedzę o pewnym fragmencie otaczającego świata Rosjan. W słowniku tym informacja o hasle podana jest w sposób logiczny, w słowniku asocjacyjnym skojarzenia pojawiają się w sposób frekwencyjny. Reasumując, definicje w obu słownikach różnią się jedynie budową. Uwagę zwraca fakt, że odpowiedzi na zadane pytania ze słownika ideograficznego są tożsame z reakcjami na słowa-bodźce ze słownika asocjacyjnego. Dla porównania w słowniku *Русский ассоциативный словарь* odnotowano następujące reakcje na słowo-bodziec kotka: черная 11; собака 9; мышка 7; Мурка, серая, сиамская 5; мягкая, пушистая 4; дикая, домашняя, дохлая 2; [...]. Potwierdza to wcześniejszy wniosek, że definicje leksykograficzne w obu słownikach różnią się, ale ostatecznie odkrywają to samo. Definicja w słowniku *Мир человека и человек в окружающем его мире...* wpisuje się więc w metodologię definicji kognitywnej — powtarza skojarzenia, czyli wiedzę naiwnego użytkownika (logicznie opracowaną).

Powyższa analiza pozwala stwierdzić, że struktura definicji leksykograficznej w słowniku *Мир человека и человек в окружающем его мире...* jest oparta na koncepcji ramy interpretacyjnej, chociaż w przedmowie do słownika autorzy nie powołują się na to pojęcie. Tworząc definicję zastosowali oni koncepcję stawiania pytań do hasła, podobnie jak Minskij w swoich założeniach o ramie interpretacyjnej. Zabieg wykorzystany przez autorów słownika pozwolił na stworzenie wspólnego schematu definicji leksykograficznej oraz na przekazanie wiedzy na temat opisywanej jednostki językowej w sposób uporządkowany i jednolity.

²⁶ Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, *Русский ассоциативный словарь. От стимула к реакции*, РАН, АСТ, Астрель, Москва 2002, s. 3 (przeł. J.O.-W.).

REFERENCES

- Bartmiński, Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Bartmiński, Jerzy. "Lubelska etnolingwistyka." *Analecta* 2002, Rok XI, z. 1–2. 21–22.
- Boldyrev, Nikolay. "Kontsepty i kategorii, ikh formirovaniye i vebalizatsiya." *Kognitivnaya semantika. Kontseptualizatsiya i kategorizatsiya*. 1 Aug. 2018 <<https://www.twirpx.com/file/926805/>> [Болдырев, Николай. "Концепты и категории, их формирование и вебализация". *Когнитивная семантика. Концептуализация и категоризация*. 1 Aug. 2018 <<https://www.twirpx.com/file/926805/>>].
- Burenkova, Svetlana. "Freym kak sposob modelirovaniya fragmentov polya v ideograficheskoy leksikografii (na materiale leksiko-semanticheskoy gruppy «Neuklyuzhest'»)." *Voprosy kognitivnoy lingvistiki* 2009, № 2 (019): 73–81 [Бурenkova, Светлана. "Фрейм как способ моделирования фрагментов поля в идеографической лексикографии (на материале лексико-семантической группы «Неуклюжесть»)". *Вопросы когнитивной лингвистики* 2009, № 2 (019): 73–81].
- Dubichinskiy, Vladimir. *Leksikografiya russkogo yazyka*. Moskva: Nauka, Flinta, 2009 [Дубичинский, Владимир. Лексикография русского языка. Москва: Наука, Фланта, 2009].
- Karaulov, Yuriy. Cherkasova, Galina. Ufimtseva, Natal'ya. Sorokin, Yuriy. Tarasov, Yevgeniy. *Russkiy assotsiativnyy slovar'*. V 2 t. *Ot stimula k reaktsii*. Moskva: AST, Astrel', 2002 [Караулов, Юрий. Черкасова, Галина. Уфимцева, Наталья. Сорокин, Юрий. Тарасов, Евгений. *Русский ассоциативный словарь*. В 2 т. *От стимула к реакции*. Москва: АСТ, Астрель, 2002].
- Krysin, Leonid. "O 'Tolkovom slovare russkoy razgovornoj rechi'." *Slovo i yazyk. Sbornik statey k 80-letiyu akad. Yu.D. Apresyana*. Moskva: Izdatel'stvo «Yazyki slavyanskikh kul'tur», 2011 [Крысин, Леонид. "О 'Толковом словаре русской разговорной речи'." *Слово и язык. Сборник статей к 80-летию акад. Ю.Д. Апресяна*. Москва: Издательство «Языки славянских культур», 2011.
- Minskiy, Marvin. *Freymy dlya predstavleniya znaniy*. Moskva: Izdatel'stvo Energiya, 1979 [Минский, Марвин. *Фреймы для представления знаний*. Москва: Издательство Энергия, 1979. 18 July 2018 <https://royallib.com/read/minskiy_marvin/freymi_dlya_predstavleniya_znaniy.html#0>].
- Morkovkin, Valeriy. "Antropotsentricheskij versus: lingvotsentricheskij podkhod k leksikografirovaniyu." *Natsional'naya spetsifika yazyka i yeye otrazheniye v normativnom slovare*. Moskva, 1988 [Морковкин, Валерий. "Антропоцентрический versus: лингвоцентрический подход к лексикографированию." *Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре*. Москва, 1988].
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. "O różnych wariantach definicji leksykograficznej — od taksonomii do kognitywizmu." *Etnolingwistyka* 2018, no. 30: 259–284.
- Pluwak, Agnieszka. "Geneza i ewolucja pojęcia framing w naukach społecznych." *Global Media Journal* 2009, № 1(5): 49–79.
- Shenk, Roger. Abel'son, Robert. "Skripty, plany i znaniye." *Trudy 4 mezhdunarodnoy konferentsii poiskusstvu, intellektu*, t. 6. Moskva: «Kibernetika» AN SSSR,

- 1975 [Шенк, Роджер, Абельсон, Роберт. “Скрипты, планы и знание.” *Труды 4 международной конференции по искусству, интеллекту*, т. 6. Москва: «Кибернетика» АН СССР, 1975].
- Shvedova, Nataliya (ed.). *Russkiy ideograficheskiy slovar': Mir cheloveka i chelovek v okruzhayushchem yego mire (80 kontseptov, odnosyashchikhsya k dukhovnoy, mental'noy i material'noy sferam zhizni cheloveka)*. Moskva: Institut russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova, 2011 [Шведова, Наталия. Ed. *Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире (80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека)*. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 2011].
- Sklyarevskaya, Galina. “Antropotsentricheskaya leksikografiya: idei i praktika.” *Leksikografiya. Yazyk. Rech': sb. st. pamyati Anny Lipovskoy*. Sofiya, 2013 [Склярская, Галина. “Антропоцентрическая лексикография: идеи и практика.” *Лексикография. Язык. Речь: сб. ст. памяти Анны Липовской*. София, 2013].
- Tokarski, Ryszard. *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014.
- Tokarski, Ryszard. “Czy semantyka jest dyscypliną autonomiczną” *Linguistica Copernicana* 2013, no. 2 (10). 201–216.
- Wierzbicka, Anna. *Język — umysł — kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.

IRYNA ANAPAVA

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

 ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4403-3739>

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ЭКСПРЕССИИ В МЕДИАТЕКСТЕ НА СПОРТИВНУЮ ТЕМУ

LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL MEANS OF CREATING EXPRESSION IN THE MEDIA TEXT ON A SPORTS THEME

The article is devoted to the analysis of media texts expressive means sportswriter at the lexical level (stylistically colored vocabulary, case law, paths, paradigmatic connections, deviations from the norms, etc.). The author shows the quantitative characteristics of the identified means of expression and the dependence of their use on the text.

Keywords: expression, media text, means of imagery, stylistically coloured vocabulary

ВВЕДЕНИЕ

Газетный стиль занимает особое место среди других стилей благодаря тому, что средства печати отображают современное состояние языка. Газета является средством информации и убеждения. Своеобразие информационно-содержательной функции, выполняемой публицистическим стилем, заключается в том, что, во-первых, информация в этой сфере общественных отношений адресуется не узкому кругу специалистов, как, например, в сфере науки, а широким массам, всем носителям языка; во-вторых, здесь необходима быстрота передачи информации, что не является необходимым, например, в официально-деловом стиле (публицистика, как правило, посвящена «злобе дня»). Функция сообщения лишь передает какую-либо информацию, а воздействия — влияет на ее восприятие. В этом стиле автор не только передает факты, но и выражает свое к ним отношение.

Поскольку «публицистика берет на себя — в точном смысле этого слова — ответственность за нормальное функционирование общественного мнения»¹, таким образом, она определяет адекватную социальную активность людей. Публицистический стиль характерен не только для печатных изданий, но и для выступлений. Таким образом, круг интересов публицистики неограничен, сюда входят: политика, экономика, наука, спорт и другие сферы современной жизни и сознания.

Экспрессивность в газете может создаваться на разных уровнях: фонетическом, словообразовательном, лексическом, морфологическом и синтаксическом.

Данная статья посвящена анализу экспрессивных средств на лексическом и фразеологическом уровнях, т.к. другие — требуют более широкого описания.

Объектом исследования являются средства выражения экспрессии в публицистических текстах спортивной тематики, предметом — особенности использования указанных средств.

Цель статьи — определить своеобразие использования экспрессивных средств в публицистических текстах на спортивную тему.

Для достижения поставленной цели необходимо решить ряд следующих задач:

- 1) установить, что понимается под термином «экспрессия»;
- 2) выявить основные средства экспрессивности, применяемые авторами в медиатексте;
- 3) дать количественную характеристику выявленным средствам;
- 4) определить роль (функцию) этих средств в публицистическом тексте;
- 5) показать зависимость использования средств экспрессии от жанровой принадлежности текста.

Исследование посвящено материалам спортивной тематики, так как анализ экспрессивных средств в публикациях на данную тему позволит более подробно описать проблематику.

В данной работе были использованы методы выборки и количественного подсчета.

Источником извлечения фактического материала служила газета «СБ. Беларусь сегодня: администрация президента РБ»

¹ М.В. Луканина, *Газетный текст через призму теории коммуникаций*, «Вестник Московского университета» 2003, т. 19, № 2, с. 125.

периода 2011–2012 гг. Общее количество фактического материала составляет 200 случаев употребления.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ЭКСПРЕССИЯ»

Существует множество определений понятия «экспрессия». Различные авторы дают определения иногда прямо противоположные.

Например, в *Большом словаре иностранных слов*: «экспрессия [рэ], экспрессии, мн. нет, ж. [латин. expressio — выражение] (книжн.). То, что придает выразительность чему-нибудь, что делает что-нибудь выразительным»², т.е. имеется в виду, что экспрессия является «орудием» выразительности, лишь его составной частью. Дмитрий Николаевич Ушаков солидарен с авторами данного словаря³.

В *Словаре русского языка* Анастасии Петровны Евгеньевой под экспрессией понимают «[от лат. expressio — выражение] выразительность, сила и яркость выражения, проявления (каких-либо чувств, переживаний и т.п.)»⁴.

О разнообразном понимании рассматриваемого термина свидетельствуют и данные словарей синонимов.

Например, в *Словаре синонимов* Тришина Владимира Никифоровича «экспрессия — сущ., кол-во синонимов (14): выпуклость, выразительность, живописность, живость, картинность, колоритность, красноречивость, красочность, образность, рельефность, сила, сочность, экспрессивность, яркость»⁵.

Рассмотрев эти синонимы, можно сказать, что чаще употребляемыми синонимами являются выпуклость и выразительность. Также часто используются живописность и живость. Наиболее же редко употребляемыми являются экспрессивность и яркость, т.к. они, видимо, менее соотносимы с понятием «экспрессия».

Научные труды лингвистов также свидетельствуют о противоречиях понимания анализируемого термина.

² А. Н. Булыко (ред.), *Большой словарь иноязычных слов*, МАРТИН, Москва 2004, с. 677.

³ Д. Н. Ушаков (ред.), *Толковый словарь Ушакова*, Государственное издание иностранных и национальных словарей, Москва 1940, с. 1408.

⁴ А. П. Евгеньева (ред.), *Словарь русского языка*, Русский язык, Москва 1988, с. 752.

⁵ В. Н. Тришин (ред.), *Словарь синонимов*, ASIS, 2010, с. 811.

Шарль Балли «экспрессивное» приравнял к «аффективному», как выражение отношения говорящего. Языковед первым доказал, что аффективный фактор является обязательным компонентом любого высказывания и различие в языке интеллектуального и аффективного имеет решающее значение⁶.

Мысль о том, что аффективное является неременным сопроводителем логической стороны сообщения, высказывал и Жан Вандриес. Он считал «экспрессивность» неотъемлемой частью любого высказывания⁷.

В свою очередь Вилем Матезиус, член Пражского лингвистического кружка, утверждал:

высказывание, с одной стороны, охватывает те явления действительности, которые настолько привлекли наше внимание, что мы хотим о них что-то сказать, с другой стороны — выражает наше отношение к этой деятельности [...]»⁸,

т.е. наши высказывания содержат как информационную, так и эмоциональную часть.

Роман Осипович Якобсон в объяснении экспрессивного солидарен с Шарлем Балли:

Так называемая эмотивная, или экспрессивная функция имеет своей целью прямое выражение отношения говорящего к тому, о чём он говорит⁹.

Таким образом, при сближении аффективного и эмоционального образуется целый ряд сложно соотнесённых между собой понятий: аффективное, экспрессивное, эмоциональное, оценочное, образное, стилистически окрашенное и т. п. Виктор Кондратьевич Харченко делает вполне обоснованное наблюдение, что внести ясность в этот вопрос чрезвычайно трудно¹⁰.

В своё время Евдокия Михайловна Галкина-Федорук провела разграничение экспрессивного и эмоционального, доказав,

⁶ Ш. Балли, *Французская стилистика*, Либроком, Москва 2009, с. 29.

⁷ Ж. Вандриес, *Язык: лингвистическое введение в историю*, пер. Ж. Вандриес, примеч. П.С. Кузнецова, ред. и предисл. Р.О. Шор, Гос. соц.-экон. изд-во, Москва 1937, с. 101.

⁸ В. Матезиус, *Язык и стиль*, пер. Г.Я. Романовой, *Пражский лингвистический кружок*, Прогресс, Москва 1967, с. 447.

⁹ Р.О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика*, Е.Я. Басина, М.Я. Полякова (ред.), *Структурализм: «за» и «против»*, Прогресс, Москва 1975, с. 198.

¹⁰ В.К. Харченко, *Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова*, «Русский язык в школе» 1976, № 3, с. 70.

что экспрессия возможна без эмоции. Она утверждала: «Выражение эмоции в языке всегда экспрессивно, но экспрессия в языке не всегда эмоциональна»¹¹, — и сделала вполне обоснованный вывод, что понятие экспрессивного шире понятия эмоционального.

Таким образом, можно утверждать, что самым главным различием эмоционального и экспрессивного является произвольность, непреднамеренность эмоций, так как они связаны с чувствами. А задача экспрессии — преднамеренное использование говорящим (пишущим) определенных языковых средств с целью воздействия на адресата.

Так, изучив мнения различных научных деятелей, можем сделать вывод, что ученые до сих пор не могут прийти к единому мнению в понятии «экспрессия». Наиболее частотным пониманием является: экспрессия — отношение говорящего к тому, о чем он сообщает.

В настоящей работе под «экспрессией» понимается «яркое, глубокое выражение или проявление какого-либо чувства, настроения, переживания»¹².

ХАРАКТЕРИСТИКА ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ДЛЯ СОЗДАНИЯ РЕЧЕВОЙ ЭКСПРЕССИИ

В современных исследованиях по функциональной стилистике делаются попытки описания средств экспрессивности на всех языковых уровнях.

В литературе представлены следующие уровни:

- 1) словообразовательный;
- 2) лексический;
- 3) синтаксический;
- 4) сочетание данных уровней в одном слове и др.

Средства лексического уровня являются объектом рассмотрения в работах таких ученых, как Лилии Валентиновны Чернец, Дариуша Фарона, Рустама Раиловича Хабирова, Александры Стефановны Макаровой и др.

¹¹ Е. М. Галкина-Федорук, *Об экспрессивности и эмоциональности*, А. И. Ефимова (ред.), *Сборник статей по языкознанию*, Наука, Москва 1958, с. 121.

¹² Т. Ф. Ефремова, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Русский язык, Москва 2000, с. 698.

Чернец описывает иронию как стилистический прием. Ирония характерна для публицистического стиля, она состоит в том, когда с видом насмешливым или шуточным говорят противоположное тому, что думают.

Термин «ирония» имеет и другое, более широкое, значение — это эстетическая категория, переходная форма от юмора к сатире, «насмешка, основанная на чувстве превосходства, говорящего над тем, к кому он обращается, в ней в известной мере скрыт обидный оттенок»¹³. Ирония выражает негативное отношение к предмету и является средством выражения экспрессии в публицистике.

Стоит отметить, что в публицистике особое место занимают тексты на спортивную тему, где часто можно встретить экспрессивную лексику.

Фарон писал об использовании просторечной лексики, которая проявляется в свободном диалоге между комментатором и публикой о том, что происходит на стадионе¹⁴.

Современные языковеды посвятили свои работы также особенностям высказываний самих спортсменов. Стефан Вертлевски, в свою очередь, обратил внимание на синонимический ряд как средство создания экспрессии¹⁵.

«При помощи фразеологизмов журналисты точно и лаконично характеризуют действия субъектов спортивной деятельности, ситуации и самих спортсменов»¹⁶ — отмечает Хабиров.

Макарова обратила внимание на использование в газетных текстах крылатых выражений-галлицизмов, которые «привлекают внимание читающей аудитории»¹⁷. Автор сравнивает данные выражения в современной российской и французской публицистике.

¹³ Л. В. Чернец, *Ирония как стилистический прием*, «Русская словесность» 2001, № 5, с. 69.

¹⁴ D. Faron, *Nowe tendencje w komentarzu sportowym*, «Security, Economy and Law» 2015, № 4, с. 86–95.

¹⁵ S. Wiertelwski, *Wiele słów, niewiele znaczeń? Synonimia i homonimia/polisemia w socjolekcie rowerowym*, «Język, Komunikacja, Informacja» 2016, т. 11, с. 75.

¹⁶ Р. Р. Хабиров, *Коммуникативно-прагматический аспект исследования медиатекста (на материале спортивных текстов Республики Башкортостан)*, Уфа 2016, с. 118.

¹⁷ А. С. Макарова, *Особенности функционирования крылатых выражений-галлицизмов в современной французской и российской публицистике*, Москва 2016, с. 105.

Экспрессивная газетная речь активно воздействует на сознание читателя. Она не просто акцентирует его внимание на определенных (нужных журналисту) моментах, но и повышает мыслительную деятельность читателей при восприятии целого текста (или его части), формирует образное представление речемыслительного акта, обеспечивает «накопление смыслов», расширяет содержание, усиливает сказанное.

АНАЛИЗ ФАКТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ СТИЛИСТИЧЕСКИ ОКРАШЕННОЙ ЛЕКСИКИ

Стилистически окрашенные единицы (средства, ресурсы) языка — это единицы, обладающие стилистической окраской, выявляемой на фоне нейтральных единиц. Под стилистической окраской языковой единицы понимают дополнительные (коннотативные) к ее основному (номинативному, предметно-логическому и грамматическому) значению эмоционально-оценочные, экспрессивные и функциональные свойства. Эти свойства ограничивают употребление единиц языка определенными сферами, стилями, жанрами и условиями общения (ситуацией) и тем самым несут стилистическую информацию¹⁸.

Выделяется два вида стилистической окраски:

1. Функционально-стилистическая (стилевая) окраска окрашивает само слово как языковую единицу. Она обусловлена частым использованием той или иной единицы языка в определенном его стиле. Как следствие этого процесса, фраза получает окраску, отпечаток данной сферы или стиля, в которой она используется, т.е. слово несет на себе окраску деловой, официальной, научной, публицистической и т. п. речи¹⁹.

2. Эмоционально-оценочная (стилистическая) — производится «окраска» данных объектов, выражается отношение к ним, даётся им оценка и др. Эта окраска характерна языковой единице, которая не отделена от ее значения. Она может выра-

¹⁸ Т. Г. Винокур, *О содержании некоторых стилистических понятий*, В. Д. Левин (ред.), *Стилистические исследования*, Наука, Москва 1972, с. 16.

¹⁹ М. Н. Кожина, Л. Р. Дускаева, В. А. Салимовский, *Стилистика русского языка*, Флинта: Наука, Москва 2008, с. 28.

жаться в каждой сфере её использования, как в сочетании с другими словами, так и самостоятельно²⁰.

В использованном материале для передачи мыслей журналисты прибегают к следующим стилистически окрашенным средствам:

1. Книжным (единицы чаще употребляются в речи автора, их функция — подчеркнуть, придать значение тому или иному явлению):

Жизнь дарит нам прекрасные моменты, награждая встречами с людьми, которые дают уникальную возможность перенять у них прожитый опыт, вкусить и, пережевав, усвоить питательными свойствами мудрость сказанных слов, попытаться понять и нащупать нужную дорогу, стать сильнее²¹.

2. Разговорным. Употребление таких слов характерно как для речи автора, так и для речи персонажа, но чаще — в первом случае. Функция их употребления — передача определённого отношения к:

а) собеседнику:

Я [Александр Устинов] говорю: «Дружище, не хочу вспоминать»²².
Характер для борца — самая важная составляющая, и сегодня этот кряжистый коротышка на коне и улыбается счастливой улыбкой призёра мирового первенства во все свои 32²³.

б) объекту описания:

Кличко его [Дэвида Хэя] три года отлавливал...²⁴.
Приехал Кинг к Ленноксу и огромный золотой перстень на стол перед ним положил. «Подарок», — говорит, а по ходу дела предложил какой-то сомнительный бой организовать²⁵.

3. Просторечным (чаще употребляются в основном тексте (речи персонажа). Их функция, как и в случаях с разговорными средствами, связана с отношением говорящего к собеседнику, в данном случае, неодобрительное):

²⁰ Там же, с. 32.

²¹ *СБ. Беларусь сегодня: администрация президента РБ*, Минск, 2011, 19. 10.

²² Там же, 2011, 11. 11.

²³ Там же, 2011, 14. 09.

²⁴ Там же, 2011, 11. 11.

²⁵ Там же.

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА...

А с этим аферюгой Доном Кингом ты знаком?²⁶

А то, что он аферюга, — это сто процентов...²⁷.

Когда выходят на ринг два молодца и с хорошей амплитудой друг друга молотят так, что кровью первые ряды забрызгивают...²⁸.

В анализируемом материале представлены как слова с положительной, так и отрицательной эмоционально-оценочной окраской. Чаще всего такие единицы встречаются в речи автора, за исключением бранных слов, что связано с резко-негативным отношением персонажа к (кому)чему-либо.

Среди положительных оттенков отмечены:

а) торжественный, возвышенный:

Континентальная хоккейная лига обнародовала новый календарь этого сезона²⁹.

Дома Герасименя была принята с почестями³⁰.

б) одобрительный:

У нашей национальной сборной период неудач. Белорусские болельщики снова остались без топ-турнира». Много причин. Одна из них — не хватило такого дядьки, как Саша Глеб. Большой мастер. Полезен не только на поле, но и за его пределами. В нужный момент может успокоить, подбодрить. А без этого никуда — сборная у нас сейчас молодая³¹.

в) ласкательный:

Ну и дома, конечно, когда батя стол накроет, от его «давай, сынок, домашней по три стопочки» никуда не денешься³².

г) шутливый:

Эта медаль стала для него началом большого пути, помимо удовлетворения собственных амбиций и веры в свои силы, она принесла борцу ещё и материальные блага — квартиру в Борисове, где сегодня прописался новоиспечённый серебряный призёр чемпионата мира и наша олимпийская надежда³³.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, 2011, 14. 09.

³⁰ Там же, 2011, 01. 12.

³¹ Там же, 2011, 19. 10.

³² Там же, 2011, 11. 11.

³³ Там же, 2011, 14. 09.

Среди отрицательных оттенков можно выделить:

а) неодобрительный:

Как вы относитесь к тому, что в «Динамо» столь сильная текучка кадров?³⁴ Дебютный сезон «Динамо» в престижной лиге запомнился больше даже не результатами, а поразительной чехардой на тренерском мостике³⁵. Возвращаясь из Афин, я понимал, что вся эта шумиха вокруг ненадолго³⁶.

б) иронический:

Тимофей хоть и не сумел долезть до малого финала, однако нужно было видеть, чего это ему стоило³⁷.

в) фамильярный, пренебрежительный:

Переезд в Минск стал для него шансом, за который Элбек уцепился зубами³⁸.

Над чем работать, он знает, а обидные слова, которые были брошены в лицо. Дейниченко после окончания дня тренерским штабом, настоящего мужика должны лишь подстегнуть³⁹.

г) бранный:

Как даст по мордам!⁴⁰

Я сам его просил: «Бафалиевич, врежьте мне, не могу проснуться»⁴¹.

Стилистически окрашенная лексика преобладает в речи персонажа.

РЕАЛИЗАЦИЯ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ ПАРАДИГМАТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Парадигматические связи — это системные отношения в группах слов, объединяемых общностью признаков⁴². В исследованном

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, 2011, 16. 12.

³⁷ Там же, 2011, 14. 09.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, 2011, 15. 09.

⁴¹ Там же.

⁴² С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (ред.), *Словарь русского языка...*, с. 623.

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА...

материале они представлены антонимами, которыми являются пары слов, связанные с противоположностью значений, и синонимами, которые имеют сходство значений.

В материалах на спортивную тему авторы используют антонимы для создания более выразительного контраста признаков, которые способствуют раскрытию противоречивой сущности действий и состояний:

Маленький футбол с большими амбициями⁴³.
Черно–белый мяч на расовой почве⁴⁴.

Встречаются также и контекстуальные антонимы, например:

В Турции — сухо, в Москве — тревожно⁴⁵.

Синонимы, находящиеся в определенном контексте, выполняют функцию уточнения, они связаны с желанием говорящего или пишущего более чётко передать мысль:

Такое впечатление у всех складывается, — смеется он [Александр Устинов], — что если большой, то неизменно добрый⁴⁶.
Минск и спорт — близнецы-братья⁴⁷.

Антонимы и синонимы преобладают в заголовках.

ОТСТУПЛЕНИЯ ОТ НОРМ КАК СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ЭКСПРЕССИИ

Не всегда отступление от нормы — ошибка (стилистическая, синтаксическая и т.д.). В ряде случаев именно оно является средством создания выразительности.

В экспрессивной речи к оценке лексической сочетаемости нельзя подходить с обычной меркой, здесь законы «притяжения» слов друг к другу особые. Именно нарушения привычных связей слов, придающие им новые оттенки значения, являются экспрессивными.

⁴³ Там же, 2011, 15. 12.

⁴⁴ Там же, 2011, 22. 12.

⁴⁵ Там же, 2012, 02. 03.

⁴⁶ Там же, 2011, 11. 11.

⁴⁷ Там же, 2012, 06. 01.

Нарушение лексической сочетаемости может стать действенным средством создания иронического звучания речи: БАТЭ –

«Милан»: разговор без памперсов⁴⁸.

Три снайпера с клюшками⁴⁹.

Подобная несочетаемость делает броскими заголовки. В исследованном материале данный приём используется наиболее часто:

Шайбы для размышления⁵⁰.

«Динамо» проигрывает характеру⁵¹.

Вратарь у воды⁵².

Публицисты чаще используют данное средство для создания экспрессии в заголовках.

ПРЕЦЕДЕНТНАЯ ЕДИНИЦА КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ ЭКСПРЕССИИ

Прецедентная (от лат. *praecedens* (*praecedentis*) — предшествующий) единица — это единица, хорошо известная данной языковой личности и ее «широкому окружению, включая предшественников и современников»⁵³.

Употребление этого средства зафиксировано только в заголовках, видимо, для того, чтобы заинтересовать читателя «броскими» и знакомыми для него названиями.

Авторы исследованных публикаций ссылаются на следующие источники:

1. Исторический персонаж:

Тамерлан из Борисова⁵⁴.

Тропой Кутузова⁵⁵.

⁴⁸ Там же, 2011, 03. 11.

⁴⁹ Там же, 2012, 04. 01.

⁵⁰ Там же, 2011, 14. 09.

⁵¹ Там же, 2012, 03. 03.

⁵² Там же, 2011, 08. 10.

⁵³ Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин (ред.), *Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)*, ИКАР, Москва 2009, с. 86.

⁵⁴ Там же, 2011, 14. 09.

⁵⁵ Там же, 2011, 19. 10.

2. Песня:

Мирному не хочется покоя⁵⁶.
На лед выходят настоящие мужчины⁵⁷.
За милых дам⁵⁸.

3. Художественные произведения:

Если мяч приручили, то теперь за него в ответе⁵⁹ (Фраза Антуана де Сент-Экзюпери в сказке *Маленький принц*: «Ты навсегда в ответе за всех, кого приручил»).

Бить или не быть⁶⁰ (Монолог Гамлета из одноименной трагедии: «Быть или не быть?»).

4. Высказывания знаменитых людей:

Надежды «Юность» питают⁶¹ (Ломоносовское выражение «Надежды юношей питают»).

Прийти, увидеть, победить⁶² (Слова Юлия Цезаря «Пришел. Увидел. Победил»).

5. Фильм:

Весна на гандбольной улице⁶³.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА ЭКСПРЕССИИ

Авторы публикаций также обращаются к фразеологическому богатству родного языка как к неисчерпаемому источнику речевой экспрессии.

Присущая фразеологизмам образность оживляет повествование, нередко придает ему шутливую, ироническую окраску:

Как бы к 8 декабря нам не достали кота в мешке⁶⁴.

⁵⁶ Там же, 2012, 10. 02.

⁵⁷ Там же, 2012, 04. 01.

⁵⁸ Там же, 2012, 01. 02.

⁵⁹ Там же, 2012, 17. 01.

⁶⁰ Там же, 2012, 20. 01.

⁶¹ Там же, 2012, 08. 09.

⁶² Там же, 2012, 09. 02.

⁶³ Там же, 2012, 21. 02.

⁶⁴ Там же, 2011, 11. 11.

Что ж, будем считать, что это поражение как нельзя кстати⁶⁵.

В исследованном материале встречается:

1) нейтральная фразеология:

Тренер Назаров вышел из себя⁶⁶.

2) стилистически окрашенные устойчивые обороты, что придаёт авторской речи атмосферу непринуждённой беседы условного рассказчика с читателем, воссоздают картину живого общения:

1. Книжные выражения:

Мне повезло закладывать фундамент будущих побед⁶⁷.

Шайба как оружие массового поражения⁶⁸.

2. Разговорные:

А совмещать и гнаться сразу за двумя зайцами — это большой риск⁶⁹.

Там все так же уделяют внимание каждой мелочи, с футболистов сдувают пылинки и нет в команде игрока, оклад которого был бы меньше, чем миллион⁷⁰.

3. Просторечные:

Он за пять минут тебя в такое состояние введёт, так тряхнет, что глаза на лоб вылезают, так заряжаешься!⁷¹.

Возможности применения фразеологизмов значительно шире, чем простое воспроизведение их в речи. Фразеологические богатства языка оживают под пером талантливых писателей, публицистов и становятся источником новых художественных образов, шуток, неожиданных каламбуров. Художники могут обращаться с фразеологизмами как с «сырьем», которое подлежит «творческой обработке»⁷².

⁶⁵ Там же, 2011, 14. 09.

⁶⁶ Там же, 2011, 09. 11.

⁶⁷ Там же, 2011, 19. 10.

⁶⁸ Там же, 2012, 18. 02.

⁶⁹ Там же, 2011, 19. 10.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же, 2011, 15. 09.

⁷² И. Б. Голуб, *Стилистика русского языка*, Айрис-Пресс, Москва 2010, с. 26.

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА...

В результате фразеологического новаторства публицистов возникают оригинальные словесные образы, в основе которых «обыгранные» устойчивые выражения. Творческая обработка фразеологизмов придает им новую экспрессивную окраску, усиливая их выразительность. Чаще всего писатели преобразуют фразеологизмы, которые имеют высокую степень устойчивости лексического состава и выполняют в речи экспрессивную функцию. При этом измененные фразеологизмы сохраняют художественные достоинства общенародных — образность, афористичность, ритмико-мелодическую упорядоченность⁷³:

Хотел [Дон Кинг] взять его [Владимира Кличко] под свое крыло⁷⁴.

В данном случае произошла словообразовательная замена компонента (Брать (взять) под крылышко).

Изменение состава фразеологизма может стать средством усиления экспрессивной окраски речи:

Хватит ходить на цыпочках⁷⁵.

Привычка побеждать стала второй натурой⁷⁶.

Однако в проанализированных публикациях встречаются и фразеологизмы без трансформации:

В конце марта 2008 года руководство КХЛ официально дало «добро» на участие в чемпионате белорусского клуба⁷⁷.

Второй сезон в КХЛ для «Динамо» получился как две капли воды похож на первый⁷⁸.

Использование данного приёма преобладает в жанре интервью, в речи персонажа.

ТРОПЫ КАК СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ЭКСПРЕССИИ

Особую роль в создании яркой речи играют тропы (гр. tropos — поворот, оборот, образ) — слова, употребленные в переносном значении с целью создания образа⁷⁹.

⁷³ Там же, с. 24.

⁷⁴ *СБ. Беларусь сегодня...*, 2011, 11. 11.

⁷⁵ Там же, 2011, 19. 10.

⁷⁶ Там же, 2012, 21. 02.

⁷⁷ Там же, 2011, 14. 09.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (ред.), *Словарь русского языка...*, с. 512.

Тропы придают наглядность изображению тех или иных предметов, явлений. Например:

Молодая кровь нашего спорта кипит надеждами⁸⁰.
Азаренко блестяще начала теннисный сезон⁸¹.

Выступая как тропы, обыкновенные слова могут приобрести большую выразительную силу, например:

Жесткий бой с собой⁸².
Теннис в сослагательном наклонении⁸³.

В исследованном материале широко представлена метафора. Традиционное определение метафоры связано с этимологическим объяснением самого термина: метафора (гр. *metaphora* — перенос) — это перенос название с одного предмета на другой на основании сходства⁸⁴, например:

Хорошее настроение можно догнать на лыжах⁸⁵.
Чемпионы вырастают из коньков⁸⁶.
Футбол с оттенком грусти⁸⁷.

Среди проанализированных примеров встречается также олицетворение, т.е. наделение неодушевленных предметов признаками и свойствами человека⁸⁸:

У Гаража с веслом любовь⁸⁹.

Не остаются без внимания авторов и сравнения — сопоставление одного предмета с другим с целью художественного описания первого⁹⁰. Сравнения широко используют публицисты как средство яркой речевой экспрессии:

⁸⁰ *СБ. Беларусь сегодня...*, 2011, 15. 12.

⁸¹ Там же, 2012, 14. 01.

⁸² Там же, 2011, 05. 10.

⁸³ Там же, 2012, 07. 02.

⁸⁴ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (ред.), *Словарь русского языка...*, с. 425.

⁸⁵ *СБ. Беларусь сегодня...*, 2012, 02. 03.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Там же, 2011, 11. 11.

⁸⁸ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (ред.), *Словарь русского языка...*, с. 364.

⁸⁹ *СБ. Беларусь сегодня...*, 2012, 02. 03.

⁹⁰ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (ред.), *Словарь русского языка...*, с. 398.

Год промчался, как миг⁹¹.

Минск-Арена» стала театром для танцев на льду⁹².

Чаще всего эти средства экспрессии встречаются при создании заголовка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ фактического материала позволяет сделать следующие выводы:

В публицистических текстах на спортивную тему, опубликованных в газете «СБ. Беларусь сегодня», авторы прибегают к разнообразным приёмам создания экспрессии.

1. Из них отдаётся предпочтение образным средствам — тропам. Их количество составляет 22% от общего числа случаев употребления. При этом названные средства представлены следующим образом: метафора — 47,7%, метонимия — 13,6%; олицетворение — 11,4% и сравнение — 27,3%.

2. Второе место по использованию занимает стилистически окрашенная лексика (19,5%), из которой преобладает разговорная лексика, её количество составляет 12,8%.

3. Авторы прибегают также и к такому приёму, как аллюзия — 17%. Более часто ссылаются на художественные произведения — 31,1%, затем на песню — 19,4%, реже — на исторический персонаж — 16,5%, фильм — 16,5%, высказывания знаменитых людей — 16,5%.

4. Активны среди средств создания экспрессии и фразеологизмы — 15%. Преобладает использование нейтральной фразеологии — 36,7% и трансформированных фразеологизмов с лексической заменой компонента — 20%, но также встречаются и стилистически окрашенные фразеологизмы — 30% и обороты без трансформации — 13,3%.

5. Заметно реже используются отступления от норм — 14,5%.

6. В публицистической речи употребление этих средств связано с созданием выразительности, оценочности и привлечения внимания.

7. Выявленные средства используются как в заголовках, так и в основной части публикации:

⁹¹ СБ. Беларусь сегодня..., 2011, 23. 12.

⁹² Там же, 2012, 28. 02.

1) в заголовках преобладают аллюзия — 38,5%, тропы — 22,1% и отступления от норм — 19,2%. Их роль заключается в привлечении внимания читателей.

2) в основном тексте отдаётся предпочтение тропам — 22,5 % и стилистически окрашенной лексике — 19,5%, менее употребительны фразеологизмам — 15%, отступления от норм — 14,5% и антонимы, синонимы — 12%:

а) в жанре статьи на первый план выходят стилистически окрашенная лексика — 50%, затем — использование фразеологизмов — 20% и целенаправленное нарушение норм — 13%;

б) в жанре интервью также преобладает стилистически окрашенная лексика — 50%, реже используются фразеологизмы — 35%.

REFERENCES

- Azimov, El'khan, Shchukin, Anatoliy (Ed.), *Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam)*. Moskva: IKAR, 2009 [Азимов, Эльхан, Щукин, Анатолий (ред.), *Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)*. Москва: ИКАР, 2009].
- Balli, Sharl'. *Frantsuzskaya stilistika*. Moskva: Librokom, 2009 [Балли, Шарль. *Французская стилистика*. Москва: Либроком, 2009].
- Bulyko, Aleksandr (Ed.). *Bol'shoy slovar' inoyazychnykh slov*. Moskva: MARTIN, 2004 [Булыко, Александр (Ред.). *Большой словарь иноязычных слов*. Москва: МАРТИН, 2004].
- Chernets, Liliya. "Ironiya kak stilisticheskiy priyem." *Russkayaslovesnost'* 2001, no. 5: 69 [Чернец, Лилия. "Ирония как стилистический прием." *Русская словесность* 2001, no. 5: 69–72].
- Faron, Dariusz. "Nowe tendencje w komentarzu sportowym." *Security, Economy and Law* 2015, no. 4: 86–95.
- Galkina-Fedoruk, Yevdokiya. "Ob ekspressivnosti i emotsional'nosti." A. I. Yefimova (Ed.), *Sbornik statey po yazykoznaniiyu*. Moskva: Nauka, 1958: 103–124 [Галкина-Федорук, Евдокия. "Об экспрессивности и эмоциональности." А.И. Ефимова (Ред.). *Сборник статей по языкознанию*. Москва: Наука, 1958: 103–124].
- Golub, Irina. *Stilistika russkogo yazyka*. Moskva: Ayris-Press, 2010 [Голуб, Ирина. *Стилистика русского языка*. Москва: Айрис-Пресс, 2010].
- Khabirov, Rustam. *Kommunikativno-pragmaticheskiy aspekt issledovaniya mediateksta (na materiale sportivnykh tekstov Respubliki Bashkortostan)*. Ufa, 2016 [Хабиров, Рустам. *Коммуникативно-прагматический аспект исследования медиатекста (на материале спортивных текстов Республики Башкортостан)*. Уфа, 2016].
- Kharchenko, Vera. "Razgranicheniye otsenochnosti, obraznosti,ekspressii i emotsional'nosti v semantike slova." *Russkiy yazyk v shkole* 1976, no. 3: 66–71. [Хар-

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА...

- ченко, Вера. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова." *Русский язык в школе* 1976, no. 3: 66–71].
- Kozhina, Margarita, Duskeyeva, Liliya, Salimovskiy, Vladimir. *Stilistika russkogo yazyka*. Moskva: Nauka, 2008 [Кожина, Маргарита, Дускаева, Лилия, Салимовский, Владимир. *Стилистика русского языка*. Москва: Наука, 2008].
- Lukanina, Mariya. "Gazetnyy tekst cherez prizmu teorii kommunikatsiy." *Vestnik Moskovskogo universiteta* 2003, t. 19, no. 2: 123–133 [Луканина, Мария. "Газетный текст через призму теории коммуникаций." *Вестник Московского университета* 2003, т. 19, no. 2: 123–133].
- Makarova, Aleksandra. *Osobennosti funktsionirovaniya krylatykh vyrazheniy-gallitsizmov v sovremennoy frantsuzskoy i rossiyskoy publitsistike*. Moskva 2016 [Макарова, Александра. *Особенности функционирования крылатых выражений-галлицизмов в современной французской и российской публицистике*. Москва 2016].
- Matezius, Vilem. "Yazyk i stil". G. Ya. Romanova. Transl., N. A. Kondrashov. Ed. *Prazhskiy lingvisticheskiy kruzhok*. Moskva: Progress, 1967: 444–524 [Матезиус, Вилем. "Язык и стиль." Г. Я. Романова (пер.), Н. А. Кондрашов (сост.-ред.), *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967: 444–524].
- SB. Belarus' segodnya: administratsiya prezidenta RB*. Minsk, 2011 [СБ. Беларусь сегодня: администрация президента РБ. Минск 2011].
- SB. Belarus' segodnya: administratsiya prezidenta RB*. Minsk, 2012 [СБ. Беларусь сегодня: администрация президента РБ. Минск, 2012].
- Trishin, Vitaliy. Ed. *Slovar' sinonimov*. ASIS, 2010 [Тришин, Виталий. Ред. *Словарь синонимов*. ASIS, 2010].
- Ushakov, Dmitriy. Ed. *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarey, 1940 [Ушаков, Дмитрий. Ред. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940].
- Vandriyes, Zhozef. *Yazyk: lingvisticheskoye vvedeniye v istoriyu*. Transl. Zh. Vandriyes, primech. P. S. Kuznetsova, R. O. Shor. Ed. i pref. Moskva: Gos. sots.-ekon. izd-vo, 1937 [Вандриес, Жозеф. *Язык: лингвистическое введение в историю*. Пер. Ж. Вандриес, примеч. П. С. Кузнецова; Р. О. Шор. Ред. и предисл. Москва: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937].
- Vinokur, Tat'yana. *O sodержanii nekotorykh stilisticheskikh ponyatiy*. V. D. Levin. Ed. *Stilisticheskiye issledovaniya*. Moskva: Nauka, 1972 [Винокур, Татьяна. *О содержании некоторых стилистических понятий*. В. Д. Левин. Ред. *Стилистические исследования*. Москва: Наука, 1972].
- Wiertelwski, Stefan. "Wiele słów, niewiele znaczeń? Synonimia i homonimia/polisemia w socjolekcie rowerowym." *Język, Komunikacja, Informacja* 2016, t. 11: 73–85.
- Yakobson, Roman. *Lingvistika i poetika*. Ye. Ya. Basina, M. Ya. Polyakova. Eds. *Strukturalizm: "za" i "protiv"*. Moskva: Progress, 1975: 193–230 [Якобсон, Роман. *Лингвистика и поэтика*. Е. Я. Басина, М. Я. Полякова. Ред. *Структурализм: "за" и "против"*. Москва: Прогресс, 1975: 193–230].
- Yefremova, Tat'yana. *Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyy*. Moskva: Russkiy yazyk, 2000 [Ефремова, Татьяна. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Москва: Русский язык, 2000].
- Yevgen'yeva, Anastasiya. Ed. *Slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Russkiy yazyk, 1988 [Евгеньева, Анастасия. Ред. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1988].

DOROTA GŁUSZAK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5781-947X>

O TECHNIKACH TŁUMACZENIA NAZW OBCYCH W XVII-WIECZNEJ PUBLICYSTYCE ROSYJSKIEJ

ON THE TECHNIQUES OF FOREIGN NAMES TRANSLATION IN RUSSIAN OPINION JOURNALISM OF THE 17TH CENTURY

The following paper presents techniques that arise in translating nouns of foreign origin in Russian opinion journalism. Translational texts published under the common name of *Vesti-Kuranty* served as the source. The material for analysis was extracted from all available editions of the manuscripts produced in 1600–1670. The article aims to present selected techniques used by 17th century translators that were meant to serve as prompts for understanding words unknown in Russian at that time and demonstrate different translation solutions aimed at introducing foreign phrases and values.

Keywords: techniques of translating, foreign names, opinion journalism of the 17th century, *Vesti-Kuranty*

Rola kontaktów z innymi językami w historii każdego języka naturalnego na dowolnym etapie jego istnienia jest oczywista. Zapożyczenia są nieodłącznym elementem, który dopełnia i rozbudowuje system języka ojczystego. Problemy kontaktów językowych muszą zatem pozostawać w centrum zainteresowań lingwistów¹. Właśnie proces zapożyczenia należy uznać za jeden z najważniejszych wśród tych, które wzbogacają zasób leksykalny języka². Każde zapożyczenie w procesie ewolucji języka możemy rozpatrywać jako nowe zjawisko, gdyż każde w którymś momencie pojawia się w nowym dla niego systemie.

Mając to na uwadze, stawiam sobie za cel przedstawienie technik tłumaczenia w przekładach nazw pochodzenia obcego i niektórych

¹ Рог. Е. Э. Биржакова, Л. А. Войнова, Л. Л. Кутина, *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*, Наука, Ленинград 1972, s. 5.

² Рог. И. И. Огиенко, *Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык*, URSS, Москва 2009, s. 10.

stosowanych przez tłumaczy zabiegów, które służą wyjaśnieniu terminu obcego, przybliżeniu znaczenia wyrazu dotychczas nieznanego w języku-biorcy. Na początkowym etapie występowania zapożyczeń w nowym otoczeniu językowym da się bowiem zaobserwować stopniowa asymilacja, dostosowanie do systemu języka rosyjskiego na poziomie fonetycznym i morfologicznym, rozszerzenie bądź zawężenie znaczenia, które słowo posiadało w języku źródłowym. Badanie leksyki oparte na materiale XVII-wiecznych tekstów należących do gatunku publicystyki rosyjskiej pozwoli, jak się wydaje, prześledzić proces inkorporowania jednostek leksykalnych do nowego otoczenia językowego oraz zaprezentować ich adaptację.

Materiał językowy będący przedmiotem analizy został wyekscerpowany z tekstów wiadomości tłumaczonych na język rosyjski. Przekładem zajmowali się diacy pracujący w ówczesnym Urzędzie Spraw Zagranicznych³, a teksty przygotowywane były dla cara i jego najbliższego otoczenia – bojarów, o czym świadczą następujące formuły umieszczane przy głównym tekście dokumentów: *великому государю чтено и боярам, великому государю чтена*⁴. Pierwotnie więc odbiorcą przekładu była ścisła elita rosyjska. O wydaniu periodycznym wiadomości zagranicznych dla coraz szerszych kręgów można mówić dopiero od XVIII wieku⁵. Podobne marginalia świadczą jednak o tym, że teksty już stulecie wcześniej znajdowały się w obiegu i służyły jako źródło informacji⁶.

Do analizy wykorzystano wydania rękopisów z lat 1600–1670, które odpowiadają wymogom tekstów do prowadzenia badań lingwistycznych. Dotychczas opublikowano następujące pozycje:

1. *Вести-Куранты 1600–1639 гг.*, С. И. Котков (ред.), издание подготовили: Н. И. Тарабасова, В. Г. Демьянов, А. И. Сумкина, Наука, Москва 1972.

2. *Вести-Куранты 1642–1644 гг.*, С. И. Котков (ред.), изд. подгот.: Н. И. Тарабасова, В. Г. Демьянов, А. И. Сумкина, Наука, Москва 1976.

³ Tłumaczenie terminu *Посольский приказ* wg A. Markunas, Z. Nimron, A. Purisman, *Русско-польский учебный словарь исторических терминов. Rosyjsko-polski dydaktyczny słownik terminów historycznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2000, s. 92.

⁴ Por. С. М. Шамин, *Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг.* [wstęp], s. 33–34.

⁵ Zob. А. И. Сумкина, Н. И. Тарабасова, *Вести-Куранты 1600–1639 гг.* [wstęp], s. 4.

⁶ Zob. В. Г. Демьянов, *Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.* [wstęp], s. 6.

3. *Вести-Куранты 1645–1646, 1648 гг.*, С.И. Котков (ред.), изд. подгот.: Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов, Наука, Москва 1980.

4. *Вести-Куранты 1648–1650 гг.*, С.И. Котков (ред.), изд. подгот.: В.Г. Демьянов, Р.В. Бахтурина, Наука, Москва 1983.

5. *Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.*, В.П. Вомперский (ред.), изд. подгот.: В.Г. Демьянов, Наука, Москва 1996.

6. *Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг.*, А.М. Молдован, И. Майер (ред.), изд. подгот.: В.Г. Демьянов, Рукописные памятники Древней Руси, Москва 2009.

Zebraane teksty, wydane pod nazwą *Vesti-Kuranty*, stanowią źródło informacji o sytuacji społeczno-ekonomicznej i politycznej w Europie, są tłumaczeniami umów międzynarodowych i korespondencji, dokumentów handlowych dostarczonych przez kupców zagranicznych, zawierają opisy działań wojennych i konfliktów zbrojnych, w które obfitowała badana epoka. Poza nielicznymi wyjątkami teksty zaczynają się od słów: *перевод с...*, tj. przekład z... Przytoczmy przykłady: *Перевод с аглинсково вестовова писма V-K⁷ I*, s. 26; *Перевод с вестового писма V-K I*, s. 86; *Перевод с вестовой печатной тетради V-K II*, s. 11; *Перевод с писменных немецких вестей V-K III*, s. 108; *Перевод з дву вестовых печатных листов V-K III*, s. 102; *Перевод с посылной грамотки V-K III*, s. 253 itp. Znaczące jest, że słowo *kuranty* jako nazwę gazety zagranicznej po raz pierwszy odnotowano pod rokiem 1649: *в переводе с курантов сентября въ К дн написано I договорных статей V-K IV*, s. 162. Wyraz zaczyna się powtarzać w tekstach datowanych po roku 1651: *Перевод з галанских печатных курантов V-K V*, s. 28; *Перевод с немецких курантовъ V-K V*, s. 118 (i sześć innych poświadczeń), a w tekstach pochodzących z lat 1656–1670 pojawia się już regularnie w formułach początkowych. W przykładach z V-K VI: *Перевод с галанских печатных курантовъ*, s. 178; *Перевод с цесарских печатных курантовъ*, s. 172; *Перевод с полских курантов*, s. 180; *Перевод с немецких печатных и писменных курантовъ*, s. 167 (plus 173 użycia w pozostałych tekstach wiadomości).

Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, że niekiedy wiadomości powstawały na podstawie spisywania informacji przekazywanych

⁷ Tu i dalej w tekście *Vesti-Kuranty*. Cyfra rzymska od I do VI oznacza numer tomu.

w formie ustnej⁸, nie można ich wobec tego uznać za dokładne przekłady tekstów obcojęzycznych.

Obiektem badań są zapożyczenia leksykalne – rzeczowniki, których formy pozwolą przedstawić początkowe etapy funkcjonowania wyrazów w tekstach rosyjskich, i trudności, z którymi wiąże się przenikanie nowych słów do języka. Rozwiązania stosowane w celu objaśnienia wyrazów pochodzenia obcego, które odnajdujemy w zabytkach piśmiennictwa, są dziełem tłumaczy-redaktorów rosyjskich, tak zwanych *курантельщиков*, pracujących nad stroną formalną i techniczną tekstów, a także ich zawartością leksykalną. Nad przekładem i zapisem wiadomości mogło pracować jednocześnie wielu redaktorów, tłumaczy, korektorów i składaczy⁹. Słowa, które zdaniem osób pracujących nad przygotowaniem tekstu wymagały wyjaśnień, niekiedy otrzymywały stosowny przypis na marginesie, wyróżniony graficznie specjalnym nawiasem. Na przykład we fragmencie: *а аглинскоу караван на море вскорѣ ж поидетъ под началомъ князя Роберта*, przy imieniu własnym czytamy: *Робертъ аглинского короля брат*¹⁰. W innym tekście przy wyrazie *республики* dodano komentarz: *как агличаны или галанцы Ръчь Посполитая*¹¹. Odnaleźć można i objaśnienia toponimów, na przykład przy nazwie geograficznej *Мадрил* na marginesie zanotowano: *[ш]¹²панского [к]ороля владѣнье*¹³.

W *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* pod redakcją Andrzeja Markowskiego według kryterium stopnia przyswojenia wyodrębniono następujące grupy zapożyczeń:

1. Cytaty (wtręty), czyli wyrazy i zwroty, którymi użytkownicy języka polskiego posługują się (w mowie i piśmie) w oryginalnej, obcej postaci (łącznie z akcentem).
2. Zapożyczenia częściowo przyswojone, czyli wyrazy obce mające uproszczoną wymowę i pisownię, adaptowane do polskiego systemu językowego, ale mimo to nieodmienne z powodu nietypowej budowy fleksyjnej.
3. Zapożyczenia całkowite, czyli wyrazy i wyrażenia przejęte z języków obcych, ale przystosowane do systemu języka polskiego pod względem pisowni, wymowy i odmiany¹⁴.

⁸ Zob. Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов, *Вести-Куранты 1645–1646, 1648 гг.* [wstęp], s. 5.

⁹ Zob. А.И. Сумкина, Н.И. Тарабасова, *Вести-Куранты 1600–1639 гг.* [wstęp], s. 8.

¹⁰ Tamże, s. 9.

¹¹ V-K V, s. 142.

¹² Litera odtworzona przez redaktorów tomu.

¹³ V-K V, s. 7.

¹⁴ A. Markowski (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, PWN, Warszawa 2004, s. 1693–1694.

Według Kazimierza Lucińskiego wyrazów-cytatów nie można właściwie zaliczyć do zasobu słownictwa języka przyjmującego (są to m.in. nazwy instytucji i urzędów, zwroty grzecznościowe, tytuły i stanowiska, nazwy jednostek miar i wag), gdyż te słowa nie mają desygnatów w nowym środowisku językowym¹⁵. Zaprezentowana analiza obejmuje również terminy należące do tej grupy, ponieważ stanowią one niezwykle wartościowy materiał służący do prześledzenia adaptacji jednostek w języku rosyjskim. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że nie można nazwać wspomnianych jednostek *stricte* wyrazami-cytatami, gdyż zapis słów pochodzenia obcego zawsze wiązał się w tekstach rosyjskich z koniecznością zastosowania graficznego ze względu na odmienność alfabetu. W związku z tym w analizowanych tekstach słowa podlegają „obróbce językowej” i są zapisywane za pomocą transkrypcji bądź transliteracji.

Odnosząc się do badań Iwana Ohijenki, możemy posłużyć się dokonaniem przez badacza podziałem zapożyczeń, uwzględniającym stopień ich asymilacji. Wyróżnia on trzy grupy¹⁶. Pierwsza obejmuje wyrazy zapożyczone przez język bardzo wcześnie, które zostały w pełni przyswojone i w których nie jest odczuwalne pochodzenie obce (jako przykłady lingwista podaje: *буква, бутылка, вишня, лошадь, морковь, пушка, сапог* i wiele innych). Od wyrazów tych można tworzyć derywaty, pełnią one rolę podstawy słowotwórczej w języku rosyjskim. Do grupy drugiej językoznawca zalicza słowa *чисто иностранные*, tj. wyrazy pochodzenia obcego używane w języku często, które asymilowały się z rodzimymi. Wybrane przykłady: *доктор, аптека, солдат, школа* i inne. Grupę trzecią stanowią tzw. barbaryzmy — wyrazy, które można zastąpić ich rosyjskimi odpowiednikami, charakterystyczne dla języka nauki, zdecydowanie obce językowi potocznemu. To właśnie wyrazy ostatniego wskazanego typu wymagają wyjaśnienia i uściślenia w celu umożliwienia ich właściwego odbioru.

Zdaniem Władimira Demjanowa przy badaniu leksyki pochodzenia obcego w historycznym procesie rozwoju języka bardziej adekwatne jest posługiwanie się terminem *иноязычная лексика* niż *заимствованная лексика*. Różnicę w obu pojęciach można łatwo uchwycić: leksyka zapożyczona oznacza taką, która została zaadaptowana do systemu języka-biorcy, podczas gdy pierwszy termin wska-

¹⁵ K. Luciński, *Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2000, s. 23–24.

¹⁶ И. И. Огиенко, *Иноземные элементы...*, s. 10–11.

zuje na niezakończony proces adaptacji¹⁷. W związku z tym w artykule będzie mowa o „wyrazach pochodzenia obcego”, „nazwach obcych”, a nie o „wyrazach zapożyczonych”.

W toku analizy diachronicznej warto przywołać zaproponowaną przez Olgę Lesicką zasadę procesualności, która polega na „uwzględnianiu faz procesu zapożyczania”, co daje możliwość prześledzenia poszczególnych etapów przystosowania się nowo zapożyczonych wyrazów „od pierwszych przypadków pojawiania się zapożyczenia w tekstach (w postaci zapożyczeń-cytatów, następnie transliteracji, z definicją lub przypisem), poprzez etap stabilizacji jego formy fonetycznej, gramatycznej i ortograficznej”¹⁸. Choć badaczka zajmuje się zapożyczeniami funkcjonującymi we współczesnym języku rosyjskim, niewątpliwie te same zjawiska i kolejne etapy adaptacji dają się zaobserwować przy analizie wyrazów zapożyczonych dawno.

Dzięki szczegółowemu badaniu nazw obcych występujących w tekstach powstałych na początku XVII wieku możemy zaprezentować trudności w asymilacji wyrazów do nowego systemu, wskazać warianty poszczególnych leksemów ilustrujące wahania charakterystyczne dla „zachowywania się” wyrazów na początkowych etapach ich występowania w języku-biorcy. Niżej zostaną przytoczone przykłady świadczące z jednej strony o nieznanym znaczeniu wyrazu (kiedy termin występuje wraz z synonimem czy też hiperonimem znanym użytkownikom języka; zostaje opatrzony definicją bądź ekwiwalentem rosyjskim, np. w przypadku jednostek pieniężnych, miar i wag), z drugiej strony o dostosowywaniu się do wymowy rosyjskiej (warianty fonetyczne) i do systemu odmiany — o czym świadczyć będą warianty końcówek fleksyjnych. Analiza obejmuje 18 wyrazów pochodzenia obcego.

Słowo **балет** pojawia się w analizowanych tekstach trzykrotnie: pod rokiem 1649. W kontekście: *был его дражайшеество посол на веселье имянуетца балет и на том балете был корол самъ с королевою а тот балет был до другоу утра до S з чсу V-K IV*, s. 159, przy pierwszym użyciu widzimy krótkie objaśnienie wyrazu (*веселье имянуетца балет*), który, jak się wydaje, mógł być niezrozumiały dla ówczesnego odbiorcy.

¹⁷ Рог. В. Г. Демьянов, *Иноязычная лексика в истории русского языка XI–XVII веков. Проблемы морфологической адаптации*, Наука, Москва 2001, s. 8.

¹⁸ O. Lesicka, *Anglojęzyczne zapożyczenia terminologiczne w rosyjskich czasopiśmiech ekonomicznych przełomu XX i XXI wieku*, WUW, Warszawa 2015, s. 80–81.

Przybliżenie terminu poprzez dodanie wyrazu synonimicznego do zapożyczeń nowych¹⁹ widzimy też w następujących przykładach: *королевские карабли именуютца фрегаты билися* V-K III, s. 65; *чают что ирляндские карабли фрегаты с ними билися* V-K IV, s. 198 oraz *стоит великою карабль галион наготове* V-K III, s. 73. W tym przypadku jako wyraz znany i rozumiany przez użytkowników języka rosyjskiego został dodany hiperonim. Warto zaznaczyć, że leksem *корабль* nie jest rdzennie rosyjski²⁰, został natomiast zapożyczony na tyle dawno, że jego obcość została zatarła. Wyraz *галионъ (галеонъ)* znajduje poświadczenie w słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku ze wskazaniem na najwcześniejsze notowanie w 1628 roku²¹. Jeśli chodzi o leksem *фрегат*, czas wejścia do języka rosyjskiego tej nazwy okrętu datowany jest przez etymologów na okres panowania Piotra I, czyli przełom XVII i XVIII wieku²².

Na podstawie odnalezionych form wyrazu *граната* możemy prześledzić żywy proces adaptacji na poziomie morfologii – widoczne są wahania w rodzaju rzeczownika. Spójrzmy na przykłady: *вельл к валу того замка приложит гранату и от силы тое гранаты валу всорвало* V-K I, s. 179; *самаа болюаа граната* V-K V, s. 37; *много всякаго снаряду и гранат и ядер посылают* V-K V, s. 129, co potwierdza rodzaj żeński pożyczki; jedno użycie w rodzaju męskim: *неприятели гранатомъ руку пробилу* V-K VI, s. 381 oraz trzykrotnie odnotowane formy liczby mnogiej w VI tomie V-K: *гранаты кидаютъ*, s. 411; *пускали гранаты*, s. 101; *гранатами стреляют*, s. 299, na podstawie których nie jesteśmy w stanie wskazać na rodzaj gramatyczny. Natomiast w kontekście:

¹⁹ Nowych w kontekście badanej epoki historycznej.

²⁰ O greckim pochodzeniu wyrazu *корабль* pisze M. Vasmer, zob. *Этимологический словарь русского языка*, Прогресс, Москва 1986, t. II, s. 321.

²¹ Р.И. Аванесов и др. (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Наука, Москва 1975, t. 4, s. 9.

²² M. Vasmer: „*фрегат* – уже в 1694 г., у Петра I, наряду с фрегата (у Петра I, 1713 г.). Первое – через голл. *fregat* – то же, а форма на -а – через нем. *Fregatte* – то же (с XVII в.) или прямо из франц. *fre gate* ‘фрегат’”, ЭСРЯ, t. IV, s. 207. W słowniku Mariny Klimowej jako czas zapożyczenia wyrazu wskazano XVII–XVIII w., M. В. Климова (сост.), *Большой этимологический словарь русского языка*, ДСК, Москва 2013, s. 835. Inne dostępne słowniki etymologiczne języka rosyjskiego wskazujące przy jednostkach datę zapożyczenia tego leksemu nie notują, zob. też: D. Głuszak, *Czas zapożyczenia wyrazów do języka rosyjskiego – weryfikacja danych zawartych w rosyjskich słownikach etymologicznych*, „*Slavia Orientalis*” 2019, vol. LXVIII, nr 4, s. 779–787.

росыпные ядра имянуюцца гранаты V-K IV, s. 168, tłumacz dodał objaśnienie terminu.

W przypadku jednostek pieniężnych widoczne są próby przybliżenia wartości walut obcych. Prześledźmy sposoby użycia wyrazów w kontekstach. Angielska jednostka monetarna *pound sterling* występująca w tekstach jako **фунтъ стерлингъ**, ale i *фунтъ стерлисъ* (*штерлисъ*), czy też *пунтъ стерлигъ*, *пунтъ стерлина*, *пунтъ стерлинов/стярлигов*²³, otrzymuje w tekstach stosowne objaśnienia — wartość podaną w rodzimej (lub zapożyczonej, ale znanej) walucie: *С фунтов денег а всякою фунтъ стерлингъ по Д евимка любскихъ* V-K II, s. 44 oraz *по В пунтъ стярлигов на всякою год а пунтъ стерлигъ по В рубли* V-K IV, s. 127; *казны по VI пундъ стерлинов а пундъ стерлинъ по два рубля* V-K IV, s. 97.

Analogicznie wygląda wyjaśnianie i innych nazw należących do systemu monetarnego. Przyjrzyjmy się leksemowi **крона**²⁴. Na podstawie następujących sposobów użycia widzimy przeliczenie waluty na nominal rosyjski — *алтын*: *дано им по В крона* [nad wersem napisano:] *крон по дватцати алтын* V-K IV, s. 151; *имати по пятидесять кронов а крон по дватцати алтын* V-K IV, s. 81; *С кронов а крон по К алтынъ* V-K IV, s. 201; *товары ценят на Ф кроновъ а крон по К алтын* V-K IV, s. 109 oraz *пятьсот пятьдесят тысячъ корон денегъ а в короне по К ти алтынъ* V-K III, s. 183. W tym ostatnim przykładzie mamy przeliczenie wartości plus hiperonim — *деньги*. Podobnie: *Р крон денег по VI крон на мцъ* V-K V, s. 21; *послал I крон вранцузскихъ денегъ в городъ Алтъверпенъ* V-K V, s. 78; *тль[м] де[н]гам Н м кронам* V-K V, s. 81. Poza przytoczonymi przykładami wyraz (w różnych wariantach fonetycznych i z widocznymi wahaniem w rodzaju gramatycznym) pojawia się siedmiokrotnie, jednak już bez wyjaśnień, np. *корол испанскоу послалъ к цисарю двѣсто тысячъ кроновъ* V-K I, s. 33; *карабль Сибелла с товаром ценою болши Л кронов* V-K V, s. 31 lub *онъ велъл ньсколко тысячъ короновъ бѣднымъ людемъ роздать* V-K V, s. 97.

Kolejny leksem — **марка**²⁵ — odnotowany tylko w jednym użyciu ze zmianą rodzaju gramatycznego: *велълъ карету дѣлат въ*

²³ Jednostkom pieniężnym w tekstach *Vesti-Kurantów* poświęciłam osobny artykuł, zob. D. Głuszak, *Поговорим о деньгах (нерусские названия денежных единиц в Курантах XVII века)*, „Zeszyty Сурыло-Methodiańskie” 2017, nr 6, s. 86–95.

²⁴ W znaczeniu ‘название монеты’, por. M. Vasmer, ЭСРЯ, t. II, s. 381.

²⁵ W znaczeniu jednostki pieniężnej, zob. Д. Н. Ушаков, *Толковый словарь русского языка*, Терра, Москва 1996, t. II, s. 146.

ВС...²⁶ любских а маркъ любскои по Е алтын V-K II, s. 40, również otrzymał przelicznik na wartość rodzimą.

Niemiecki *Gulden* występujący jako **гулден**, *гулдин* i *юлдин* dwukrotnie został przeliczony na nominał rodzimy: *на год по М милионов гулдинов а гулдинъ по В гривны V-K IV*, s. 132; *ржи покупають по КИ юлдину*²⁷; *дают по К Г юлдинов на мѣць а юлдин по полуполтине V-K IV*, s. 124, w trzech tekstach pojawia się „samodzielnie”: *сто тысячи гулдинов римских [...] сто ж тысячь гулдинов римских [...] сто тысячь гулдиновъ римских V-K IV*, s. 103; *[не]нку чор[ной] смолы купили въ HS гюлде[нов] V-K V*, s. 92; *бочку чорной смолы купили въ HS гюлденов V-K V*, s. 95. Z kolei w tekstach z tomu VI tłumacz stosujący przelicznik: *дано в заплату ихъ смѣлости Н гулденов или Г рублевъ за всякои карабль такъ ж иныхъ воевод какъ выше будетъ возмет Л гулденовъ или S рублев. за всякои карабль иныхъ началниковъ К гулденовъ или Д рублев, за иные карабли у среднихъ капитановъ на котором М пушекъ і выше Г гунденов или В рублев за всякои воинскои карабль меншеі стат и S гулденов или АС рублев*, s. 114. Widzimy zatem tendencję do dodawania odpowiednika rosyjskiego do wartości obcej.

Podobnie jest w przypadku leksemu **флорин**: *денег двѣсте тысячи ѿлоринов а ѿлорин по поужемка V-K IV*, s. 80; *болши на десять тысяч ѿлоренов. а ѿлорен по полуполтине V-K IV*, s. 148; *девятнатцат тысячь ѿлоринов. а ѿлорин по полуполтине V-K IV*, s. 150. Sześciokrotnie odnotowano jednostkę bez dodatkowego wyjaśnienia.

Jednostki miary i wagi pochodzenia obcego, podobnie jak jednostki monetarne, otrzymują przelicznik rosyjski. Zilustrujemy to na przykładzie niderlandzkiego **ласт**: *РН ластов* [na marginesie dopisano:] *ласть по РК пудов V-K V*, s. 75, francuskiego **квинтал**: *К квинталов серебра а в квинталъ по Р ѿунтов V-K I*, s. 180 oraz nieznanych na gruncie rosyjskim jednostek wagi **пиколь**²⁸ i **кати**²⁹. We fragmencie tekstu pod rokiem 1650 czytamy: *въсомъ НѠѢS никол* [pod wersem dopisano:] *никол по Г пуда руских V-K IV*, s. 210 i dalej: *М пушекъ желъзныхъ в грузу мѣсто а в николе въсу сто дватцат ѿунтов V-K IV*, s. 211. W wykazie towarów

²⁶ Dalej utracone 5–6 liter.

²⁷ Zamiast *гюлдину*? — D.G.

²⁸ V-K IV: „в соотв. с голл. *pikol* из индонез. *pikul* ‘пикуль (мера веса)’?”, s. 210.

²⁹ V-K IV: „в соотв. с голл. *kattie* из индонез. *kati* ‘кати (мера веса)’?”, s. 210.

przywiezionych na statkach z Batavii³⁰ przy pierwszym pojawieniu się nazwy widzimy: *θITΠA* *пикол индѣиског полотна* [na marginesie wzmianka:] *во всяком пиколе РК ѳунтовѣ галанских V-K VI*, s. 236. Dalej długa lista już bez wyjaśnień: *ITθ* *пикол различных полотен имяютца гинганзѣ*, *ДΨ* *пикол беленых полотен имянютца мавруз*, *ЗК* *пикол беленых полотен имянютца саламповрус*, *θCΠ* *пикол беленых паркалов*, *ГХН* *пикол различных бятилес*, *СХН* *пикол платен индѣиских*, *ГCΠ* *пикол полотна парусного*, *ЦН* *пикол различных одеял*, *Ц* *пикол хивонисов*, *АХ* *пикол различных хицѣ*, *А* *пикол индѣиские карицы V-K VI*, s. 236–237 (+ 23 użycia).

Podobnie w przypadku drugiej nazwy — *кати* — tłumacz przy pierwszym użyciu jednostki rozszyfrowuje wartość na brzegu dokumentu: *КУΠθ* *кати японские канѳары* [na marginesie uwaga:] *во всякой катий ѳунтѣ Г чети галанских V-K VI*, s. 237, dalej bez przypisów: *РКД* *кати маз V-K VI*, s. 237; *Г* *миллиона* и *УѢЕѢЛЛГ* *кати бѣлог и чорног перцу V-K VI*, s. 238. Nie można wykluczyć jednak, że notatka z objaśnieniem należy do innej osoby lub powstała w innym czasie³¹.

Trudności wiążą się również z przekładem nazw materiałów, nieznanych dotychczas w Rosji. W jednym fragmencie spotykamy nazwę tkaniny *гингансѣ*³² (*ВФМА* *косякѣ бѣленых гингансѣ V-K IV*, s. 211), w różniejszym tekście leksem zapisany jako *гинганз* otrzymuje objaśnienie: *ITθ* *пикол различных полотен имянютца гинганзѣ V-K VI*, s. 236.

Nazwa *миткаль*, raz figurująca w tekście: *θΨМ* *косяков гвинѣиских суровыхѣ и бѣленых миткалеи V-K IV*, s. 211, została napisana nad zakreślonym *полотенѣ*, można więc przypuszczać, że tłumacz-korektor albo uznał nazwę pochodzenia obcego za dostatecznie zrozumiałą, albo uznał ekwiwalent rosyjski za nieodpowiedni na określenie tego terminu.

³⁰ Łacińska nazwa Holandii.

³¹ Jak zauważa autor wstępu do V tomu V-K, tłumaczenia gazet zagranicznych musiały podlegać wielokrotnemu przepisywaniu, gdyż niekiedy widoczne są mylnie skopiiowane fragmenty tych samych tekstów z różną numeracją lub niemalże identyczne teksty różniące się jedynie szczegółami ortograficznymi, zob. В. Г. Демьянов, *Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.* [wstęp], s. 9.

³² V-K IV: „так в ркп. в соотв. с голл. *gingang* (из индонез. *gendgang* ‘полосатая ткань’)”, s. 211.

W przekładzie wiadomości angielskich z Londynu (1649 r.) figuruje wyraz **ребелри**³³, który otrzymuje pewne objaśnienie: *Пишутъ что здѣс новая смута оказываецца потому что ребелри то есть задор зачинщики в розных мѣстех съезжаютца* V-K IV, s. 96. Na podstawie kontekstu możemy zatem przypuszczać, że chodzi o angielski termin *levellers* w znaczeniu ‘*левеллеры, уравнители*’³⁴, czyli o nazwę nadaną członkom siedemnastowiecznego angielskiego ruchu politycznego³⁵. Wyraz pojawia się na łamach V-K w jeszcze jednym wariantcie (**лефеляры**), jednak nie został już opatrzony dodatkową informacją (*лефеляры опят слухъ есть и просятъ крѣпко новаго парламенту* V-K V, s. 78).

Z kolei inne leksemy pochodzenia obcego zostały niekiedy wykreślone w ostatniej redakcji. Przedstawimy przykłady. Francuski tytuł *madame* ros. **мадам** (lub, jak podaje Max Vasmer, dawne **мадама**)³⁶ jako *hapaks legomenon* widoczny jest w kontekście: *мадамаъ дѣ Лонгвеллон Коевилле* V-K V, s. 145. Najwidoczniej pod wpływem odczuwalnej obcości wyraz został skreślony, jednak możemy mówić o pierwszym znanym poświadczeniu go w tekście napisanym w języku rosyjskim, ponieważ pojawia się już pod 1658 rokiem. Zdaniem Maksa Vasmera wyraz zapożyczono w epoce panowania Piotra I³⁷, słownik języka rosyjskiego XI–XVII wieku tego leksemu nie notuje³⁸, słownik języka rosyjskiego XVIII wieku jako pierwszą datę zapożyczenia podaje 1705 rok³⁹.

W przekładzie z niemieckich *Kurantów* z 2 grudnia 1659 – 30 stycznia 1660 roku⁴⁰ wprowadzono poprawki: nad zakreślonym

³³ Zdaniem Władimira Demjanowa, daną postać wyrazu należy rozpatrywać jako kontaminację niemieckiego *Rebell*, w liczbie mnogiej *Rebellen* z angielskim *leveller*, zob. В. Г. Демьянов, *Фонетико-морфологическая адаптация иноязычной лексики в русском языке XVII века*, Наука, Москва 1990, s. 119.

³⁴ Л. П. Крысин, *Современный словарь иностранных слов*, АСТ-ПРЕСС КНИГА, Москва 2012: „Левеллеры, англ. *leveller* — букв. уравнитель. Радикально-демократическая мелкобуржуазная группировка в Англии в период буржуазной революции 17 в. [...]”, s. 178.

³⁵ Zob. Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/lewellerzy;3932020.html> (17.02.2021).

³⁶ M. Vasmer, ЭСРЯ, т. II, s. 556.

³⁷ Tamże.

³⁸ Р. И. Аванесов и др. (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Наука, Москва 1975.

³⁹ Ю. С. Сорокин (гл. ред.), *Словарь русского языка XVIII в.*, Наука, Санкт-Петербург 2001, т. 12, s. 33.

⁴⁰ Tekst nr 43, V-K V, s. 137–146.

монсир napisano *господинъ*, nad zakreślonym **принци** — князь. Pokazuje to konkurencję słów nowych i już znanych (rodzimych lub zapożyczonych znacznie wcześniej).

Ingerencja osoby przygotowującej tekst widoczna jest też w przypadku trzykrotnie poświadczonego słowa **поединок**⁴¹, która poskutkowała usunięciem leksemu: *арцухъ Беаууртъскоу с арцухомъ Неморскимъ сварилис [dalej wykreślone: и на поединок] и с пистолеи друг по друге стреляли V-K V, s. 84. W innym kontekście: граф Пенсъ. началноу маюръ Клаус ван Алефельдъ в Фленсбурхе ходили на поединокъ пѣши толкѡ Алефельду по шѣ немног осаплено и не учинили промеж собою ничево і хотѣли внов съхатца на конях с пистолми V-K III, s. 63 (ostatni wers, być może, stanowi uściślenie pojęcia) oraz już bez komentarzu: Любомирского два сна от двух графов убиты на поединку V-K VI, s. 297.*

Podsumowując, możemy wymienić następujące rozwiązania stosowane przez siedemnastowiecznych kopistów w celu przybliżenia odbiorcom terminu obcego: po pierwsze, wyjaśnianie znaczenia wyrazu poprzez dodanie synonimu bądź hiperonimu (na przykład: *урлянские карабли врегаты с ними билися, стоит великою карабль галион наготове, пятьсот пятдесят тысяч корон денегъ*). Należy dodać, że w tekstach V-K szerokie poświadczenie znajdują egzotyzy — liczne wyrazy odnoszące się do obcych realiów pojawiają się w tekstach również bez opisu i wyrazów blisko-znacznych.

Po drugie, odnotowuje się objaśnienia nazw obcojęzycznych poprzez dodanie opisu, krótkiej definicji (w konstrukcji: wyraz + *то есть* + związek wyrazowy lub w konstrukcji: związek wyrazowy + *именуется* + wyraz), na przykład: *ребелри то есть задор зачинцики, росытныя ядра имянютца гранаты*. Transkrypcja lub transliteracja z objaśnieniem jako technika stosowana przez tłumaczy jest nadal rozpowszechniona w przekładzie rzeczowników na język rosyjski, szczególnie jeśli mowa o ich użyciu w tekstach publicystycznych.

⁴¹ U Maksa Vasmera czytamy: „Займств. из польск. *pojedynek* ‘дуэль’”, ЭСРЯ, т. III, s. 302. Przy czym warto zwrócić szczególną uwagę na następujące odniesienie Vasmera do Wiktora Winogradowa: „Согласно Виноградову, «слово поединок укрепилося в русском языке не ранее самого конца XVII в. [...] под влиянием польск. *pojedynek* — то же»”, а в odnalezionych przykładach pierwsze użycie znalazło miejsce pod rokiem 1646 (V-K III, tekst nr 17, s. 55).

Po trzecie, należy wskazać na precyzowanie wartości – ten sposób tłumaczenia polega na przeliczaniu jednostek pieniężnych na waluty znane na gruncie rosyjskim (na przykład: *С ѳунтов денег а всякоу ѳунтъ стерлингъ по Д ѳѳимка любскихъ, по В пунтъ стярлигов на всякоу год а пунтъ стерлигъ по В рубли, денег двѳсте тысячи ѳлоринов а ѳлорин по поуѳѳимка, В крона [z dopiskiem:] крон по дватцати алтын*) lub dodawanie ekwiwalentów w postaci znanych jednostek miary i wagi (na przykład: *РН ластов [na marginesie:] ластъ по РК пудов, К квинталов серебра а в квинталъ по Р ѳунтов, въсомъ Нѳѳѳ пикол [pod wersem:] пикол по Г пуда руских*). Dzisiaj moglibyśmy w podobnych przypadkach mówić o tłumaczeniu z przypisami (co jest obecnie zabiegiem raczej niezbyt częstym), natomiast w materiałach publicystycznych XVII wieku wszystkie dodatkowe uwagi włączano do tekstu lub umieszczano na marginesach dość swobodnie.

W tekstach V-K odnotowano również używanie ekwiwalentów kulturowych (zastąpienie jednostki obcej wyrazem znanym): *господинъ* zamiast *монсир*, *князь* zamiast *принц*. Obecne są próby stosowania odpowiednika o znaczeniu bardziej ogólnym, jednak w tekście ostatecznie wykreślone, podobnie jak w przypadku usuniętych z tłumaczeń wyrazów niezrozumiałych lub zdecydowanie obcych językowi rosyjskiemu.

REFERENCES

- Birzhakova, Yelena, and Voynova, Lidiya, and Kutina, Lidiya. *Ocherki po istoricheskoy leksikologii russkogo yazyka XVIII veka. Yazykovyye kontakty i zaïmstvovaniya*. Leningrad: Nauka, 1972 [Биржакова, Елена. Войнова, Лидия. Кутина, Лидия. *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*. Ленинград: Наука, 1972].
- Dem'yanov, Vladimir. *Fonetiko-morfologicheskaya adaptatsiya inoyazychnoy leksiki v russkom yazyke XVII veka*. Moskva: Nauka, 1990 [Демьянов, Владимир. *Фонетико-морфологическая адаптация иноязычной лексики в русском языке XVII века*. Москва: Наука, 1990].
- Dem'yanov, Vladimir. *Inoyazychnaya leksika v istorii russkogo yazyka XI–XVII vekov. Problemy morfologicheskoy adaptatsii*. Moskva: Nauka, 2001 [Демьянов, Владимир. *Иноязычная лексика в истории русского языка XI–XVII веков. Проблемы морфологической адаптации*. Москва: Наука, 2001].
- Encyklopedia PWN, <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/lewellerzy;3932020.html>> (17.02.2021).

- Głuszak, Dorota. "Czas zapożyczenia wyrazów do języka rosyjskiego — weryfikacja danych zawartych w rosyjskich słownikach etymologicznych." *Slavia Orientalis* 2019, vol. LXVIII, no. 4: 779–787.
- Głuszak, Dorota. "Pogovorim o den'gakh (nerusskiye nazvaniya denezhnykh yedinit v Kurantakh XVII veka)." *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie* 2017, no. 6: 86–95 [Głuszak, Dorota. "Поговорим о деньгах (нерусские названия денежных единиц в Курантах XVII века)." *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie* 2017, no. 6: 86–95].
- Klimova, Marina. Ed. *Bol'shoy etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. Moskva: DSK, 2013 [Климова, Марина (сост.). *Большой этимологический словарь русского языка*. Москва: ДСК, 2013].
- Krysin, Leonid. *Sovremennyy slovar' inostrannykh slov*. Moskva: AST-PRESS KNIGA, 2012 [Крысин, Леонид. *Современный словарь иностранных слов*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2012].
- Lesicka, Olga. *Anglojęzyczne zapożyczenia terminologiczne w rosyjskich czasopiśmiech ekonomicznych przelomu XX i XXI wieku*. Warszawa: WUW, 2015.
- Luciński, Kazimierz. *Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, 2000.
- Markunas, Antoni, and Nimron, Zeev, and Purisman, Arkady. *Русско-польский учебный словарь исторических терминов. Rosyjsko-polski dydaktyczny słownik terminów historycznych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2000.
- Ogiyenko, Ivan. *Inozemnyye elementy v russkom yazyke. Istoriya proniknoveniya zaимstvovannykh slov v russkiy yazyk*. Moskva: URSS, 2009 [Огиенко, Иван. *Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык*. Москва: URSS, 2009].
- Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv.* Avanesov, Ruben et al. Eds. Moskva: Nauka, 1975 [*Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Аванесов, Рубен и др. (ред.). Москва: Наука, 1975].
- Slovar' russkogo yazyka XVIII v.* Sorokin, Yuriy. Ed. Sankt-Peterburg: Nauka, 2001 [*Словарь русского языка XVIII в.* Сорокин, Юрий (гл. ред.). Санкт-Петербург: Наука, 2001].
- Ushakov, Dmitriy. *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Terra, 1996 [Ушаков, Дмитрий. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Терра, 1996].
- Vasmer, Max. *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Progress, 1986 [Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогресс, 1986].
- Vesti-Kuranty 1600–1639 gg.* Kotkov, Sergey. Ed. Izdaniye podgotovili: Tarabasova, Nina, and Dem'yanov, Vladimir, and Sumkina, Antonina. Moskva: Nauka, 1972 [*Вести-Куранты 1600–1639 гг.*, Котков, Сергей. Ред. Издание подготовили: Тарабасова, Нина, Демьянов, Владимир, Сумкина, Антонина. Москва: Наука, 1972].
- Vesti-Kuranty 1642–1644 gg.* Kotkov, Sergey. Ed. Izd. podgot.: Tarabasova, Nina, and Dem'yanov, Vladimir, and Sumkina, Antonina. Moskva: Nauka, 1976 [*Вести-Куранты 1642–1644 гг.* Котков, Сергей. Ред. Изд. подгот.: Тарабасова, Нина, Демьянов, Владимир, Сумкина, Антонина. Москва: Наука, 1976].
- Vesti-Kuranty 1645–1646, 1648 gg.* Kotkov, Sergey. Ed. Izd. podgot.: Tarabasova, Nina, and Dem'yanov, Vladimir. Moskva: Nauka, 1980 [*Вести-Куранты*

- 1645–1646, 1648 гг. Котков, Сергей. Ред. Изд. подгот.: Тарабасова, Нина. Демьянов, Владимир. Москва: Наука, 1980].
- Vesti-Kuranty 1648–1650 gg.* Kotkov, Sergey. Ed. Izd. podgot.: Dem'yanov, Vladimir, and Bakhturina, R. Moskva: Nauka, 1983 [*Вести-Куранты 1648–1650 гг.* Котков, Сергей. Ред. Изд. подгот.: Демьянов, Владимир. Бахтурина, Р. Москва: Наука, 1983].
- Vesti-Kuranty 1651–1652 gg., 1654–1656 gg., 1658–1660 gg.* Vomperskiy, Valentin. Ed. Izd. podgot.: Dem'yanov, Vladimir. Moskva: Nauka, 1996 [*Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.* Вомперский, Валентин. Ред. Изд. подгот.: Демьянов, Владимир. Москва: Наука, 1996].
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660–1662 gg., 1664–1670 gg.* Moldovan, Aleksandr, and Maayer, Ingrid. Ed. Izd. podgot.: Dem'yanov, Vladimir. Moskva: Rukopisnyye-pamyatniki Drevney Rusi, 2009 [*Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг.* Молдован, Александр. Майер, Ингрид. Ред. Изд. подгот.: Демьянов, Владимир. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009].
- Wielki słownik poprawnej polszczyzny.* Markowski, Andrzej. Ed. Warszawa: PWN, 2004.

MONIKA WROŃSKA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7000-9391>

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОДУСНЫХ РАМОК В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (ЛЮДМИЛА ПЕТРУШЕВСКАЯ *НОМЕР ОДИН, ИЛИ В САДАХ ДРУГИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ*)

THE INTERPLAY OF MODUS FRAME IN RUSSIAN LANGUAGE IN LYUDMILA PETRUSHEVSKAYA'S NOVEL *NUMBER ONE, OR IN THE GARDENS OF OTHER POSSIBILITIES*

The article is devoted to semantical and structural characteristics of the interplay of modus frame in Russian language in Lyudmila Petrushevskaya's novel *Number One, or In the Gardens of Other Possibilities*. The subject of analysis was the positions of the modus frames against each other in a sentence. The type of subject of modus frames was also highlighted. Theoretical issues, the crucial ones for the relevant issue, were characterized briefly; such as: modus, dictum, and a modus frame.

Keywords: modus frame, modus, dictum, Ludmila Petrushevskaya

Теория подразделения высказывания на *модус* и *диктум*, предложенная швейцарским лингвистом Шарлем Балли¹, существенно повлияла на понимание модальности в языке. Новым предметом изучения в семантической организации предложения стала взаимосвязь объективного значения, отражающего действительность (диктум), и субъективного, в котором преломляется отношение к ней мыслящего субъекта (модус). При этом следует отметить, что поскольку модус часто имеет имплицитный характер, он изучен в меньшей степени, чем диктум².

Наряду с тем, что концепция Балли послужила фундаментом для многих работ, посвященных вопросу двухуровневой

¹ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Издательство иностранной литературы, Москва 1995.

² О. Н. Копытов, *Модус на пространстве текста: монография*, Издательство ХГИИК, Хабаровск 2012, с. 7–8.

конструкции предложения, подход к этой теме отличается разнообразием. В связи с этим лингвисты пользуются разными терминами, с помощью которых обозначают объективный и субъективный смыслы предложения. Кроме терминов *модус* и *диктум*, востребованы такие противопоставления, как: *модусная рамка* и *диктум*³ (Галина Александровна Золотова), *модус, пропозициональное отношение (установка)* и *пропозиция*⁴ (Нина Давидовна Арутюнова) и др.

В настоящей статье проанализируем специфику взаимодействия модусных рамок в русском языке в пределах отдельных предложений. Постараемся проследить, какую позицию они занимают по отношению друг к другу, как позиционируется диктум в данной обстановке и какова специфика субъекта модусной рамки. Рассматриваемый нами эксплицитный, словесно выраженный модус, мы обозначим в работе термином *модусная рамка*. Материалом для исследования послужит роман Людмилы Петрушевской *Номер Один, или В садах других возможностей*.

Прежде чем приступить к анализу, кратко охарактеризуем понятия *модус*, *диктум* и *модусная рамка*.

Согласно Ш. Балли, модус, как главная часть предложения, состоит из модального глагола (средство выражения модальности) и модального субъекта. Глагол, будучи источником модальности, выполняет связующую функцию, так как соединяет диктумное содержание с субъектом. В большинстве случаев модальным субъектом является говорящий, но вместе с тем говорящий субъект не всегда равнозначен субъекту мыслящему. Субъект модуса может выступать как в форме множественного числа или внешнего субъекта в единственном числе, так и быть неопределенным. Ученый подчеркивает, что сообщаемая мысль не всегда отвечает собственной мысли говорящего. Означаемое может расходиться с мнением того, кто сообщает, и тем самым не соответствовать действительности.

Смыслы, присутствующие в предложении, взаимосвязаны и определяют друг друга. Наличие диктума провоцирует высказывание, является основой для модуса, а модус дополняет дик-

³ Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва 2004, с. 75.

⁴ Н. Д. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Языки русской культуры, Москва 1999, с. 411–413.

тум и наоборот. Шарль Балли обращает также внимание на роль в предложении соединительного слова *что*, которое связывает модус и диктум и с помощью которого диктум превращается в объектное дополнение модуса⁵. Как утверждает Галина Золотова, диктум может выступать как самостоятельная часть, которая не требует модуса и представляет объективный фрагмент действительности. В свою очередь, модус, существующий только в сочетании с диктумной частью, составляет рамку для объективного сообщения. Он представляет картину, на фоне которой происходит сообщение, интерпретирует его, а также отражает отношение субъекта речи к диктуму⁶.

На вербализованный модус, т.е. модусную рамку, обращает внимание Надежда Онипенко. Она выделяет пять типов модусных рамок, по принципу коммуникативных регистров: перцептивную, ментальную, волюнтаривную, реактивную, речевую. Учитывая также субъект сознания, она разграничивает *Я*-модусную рамку и *Он*-модусную рамку. *Я*-модусная рамка выступает в том случае, если говорящий субъект совпадает с субъектом сознания. Этот тип модусной рамки наблюдается в двух случаях. Первый: когда непосредственно указывается на принадлежность определенного мнения говорящему (например: *Я считаю...*, *Мне кажется...*, *Возможно...*). Второй случай возможен в формах как 1-го лица, так и 3-го лица, если точка зрения субъекта сознания представляется совместной для говорящего и субъекта сознания. Н.К. Онипенко также учитывает момент расхождения субъекта сознания и субъекта говорящего. В случае *Он*-модусной рамки субъектом высказывания является не субъект речи, а другой субъект, поскольку говорящий выражает чужое мнение. Однако *Он*-модусная рамка может передавать не только чужое мнение, но также и чужое слово. Среди *Он*-модусных рамок выделяется еще один тип, субъект которого может быть представлен в виде неопределенного и множественного субъекта и, как правило, частью которого не является сам говорящий⁷.

Анализ модусных рамок в романе Л. Петрушевской *Номер Один, или В садах других возможностей* позволил выявить целый ряд весьма интересных особенностей. Как нам пред-

⁵ Ш. Балли, *Общая лингвистика...*, с. 43–47.

⁶ Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика...*, с. 75.

⁷ Там же, с. 279–292.

ставляется, большинство модусных рамок, выступающих в исследуемом материале, не являются классическими, «чистыми» модусными рамками. Они часто выступают в окружении немаловажных лексических и синтаксических структур, которые приносят в их значение добавочные смыслы. Кроме того, нередко синтаксическая структура модусных рамок отличается от классического строя модусной рамки с предикатом, соединенным с диктумной частью предложения соединительным словом (чаще всего подчинительным союзом). Обнаруживаются также разные случаи взаимодействия модусных рамок в пределах одного предложения, на чем мы остановимся более подробно⁸.

Итак, взаимодействие модусных рамок в предложении проявляется в подчинении одной модусной рамки другой и, соответственно, в ее переходе в позицию диктума:

Я тогда **подумал, что, возможно**, ночью этот бич, когда Кухарев вышел, на него напал, Кух его убил (на шее как бы улыбка как от ножа), и смылся от страха, что наделал (с. 41)⁹.

Здесь замечаем последовательность двух модусных рамок разного типа: ментальной (*Я подумал, что*) и реактивной, выраженной вводным словом в значении вероятности (*возможно*). В этом сочетании модусных рамок главную роль играет ментальная модусная рамка, в диктумную часть которой входит реактивная модусная рамка. Субъект говорящий и субъект сознания в обеих модусных рамках совпадают в одном лице, поэтому они относятся к типу *Я*-модусная рамка.

Подобным образом ситуация выглядит в следующем примере, однако здесь реактивная модусная рамка занимает доминирующую позицию:

Как же я забыл, что они всегда работают не одни! (с. 87)

Реактивная модусная рамка (*Как же*) выражает огорчение говорящего субъекта по поводу того, что произошло. За этой модусной рамкой следует еще одна — ментальная модусная рамка (*я забыл, что*), которая подчиняется реактивной модусной рамке и становится в такой ситуации частью ее диктума.

⁸ В дальнейшей части работы модусные рамки в предложениях будут выделены жирным шрифтом.

⁹ Л. Петрушевская, *Номер Один, или В садах других возможностей*, Издательство «Эксмо», Москва 2006. Все цитаты из книги с сохранением авторских знаков препинания приводятся по этому изданию.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОДУСНЫХ РАМОК...

Приведем предложение, в пределах которого взаимодействуют три модусные рамки:

Вдруг **вспомнил**, **как** поспорили с Ящем, **сказал** ему, **что** должен много Чуносому после карт (кто это, но от одного имени мороз по коже и тоска, какая тоска, страх), и **сказал** Ящику, **чтобы** он уходил, ничего не получишь, и как только отвернулся, получил вот это! (с. 185)

В этом случае две речевые модусные рамки (*сказал, что* и *сказал, чтобы*) подчиняются ментальной (*вспомнил, как*), становясь для нее диктумной частью предложения. Средством соединения ментальной модусной рамки с диктумом является здесь не подчинительный союз *что / чтобы*, а союзное слово *как*.

Наряду с этим отмечается наличие модусных рамок, диктум которых присоединен без участия союза, ср.:

Но **я уже помню**, вчера **объявил** Аняте **что** ухожу, у меня переговоры с людьми, которые дадут деньги, может быть, переговоры на всю ночь (с. 143).

В приведенном примере можем выделить две модусные рамки: ментальную, которая оформлена без помощи союзов (*я помню*), и речевую (*объявил, что*), которая соединена с диктумом подчинительным союзом *что*. Наречие *уже*, входящее в состав ментальной модусной рамки, придает ей оттенок реакции. Здесь можно говорить о ментально-реактивной модусной рамке, диктумом которой является речевая модусная рамка вместе со своим диктумным дополнением.

Особый интерес представляют конструкции, в которых одна модусная рамка формально входит в состав другой. Рассмотрим отдельные примеры:

Но тут **он понял** (**с облегчением**), **что** это еще не его остановка, хорошо что толпа, а то бы выскочил как бызы не там (с. 85).

В ментальную модусную рамку (*он понял, что*) этого предложения входит реактивная модусная рамка (*с облегчением*). Ментальная рамка имеет свой диктум, который располагается после подчинительного союза *что*. В свою очередь, диктумом реактивной модусной рамки становится сама ментальная модусная рамка. Субъект обеих модусных рамок совпадает в одном лице, однако в каждой из них он обладает иным характером:

в ментальной модусной рамке это субъект соображающий, мыслящий, а в реактивной — субъект эмоционального состояния. В данном случае говорящий переключает свою точку зрения на сознание героя, мысли и чувства которого представляются говорящим прямо, как будто его собственные. В связи с этим можно говорить о *Я*-модусной рамке в форме 3-го лица.

В нижеприведенном примере, частица *же*, формально входящая в состав волюнтативной модусной рамки (*Я не хочу, чтобы*), подчеркивает эмоциональное отношение говорящего к содержанию диктума. Она является формой убеждения говорящим собеседника или самого себя в истинности желания, то есть средством выражения реактивного модуса. Таким образом, прослеживается включение волюнтативной модусной рамки в реактивную, которая является доминирующей:

Я же не хочу, чтобы она умирала! (с. 305)

При анализе модусных рамок в поле зрения попадает также следующая конструкция:

И ребенок знает. Что надо всем **помогать** (с. 27).

Здесь замечаем последовательность двух модусных рамок: ментальной (с глаголом знания) и волюнтативной (с глаголом необходимости) в структуре внутрисинтаксической модальности. Волюнтативная модусная рамка переходит в позицию диктума ментальной модусной рамки. При этом используется прием парцелляции, то есть оформления высказывания как отдельных неполных отрезков предложений, которые объединены одним сложным смыслом. Средством, нарушающим грамматическую полноту предложения, становится интонация конца предложения. Графическим показателем такой интонации, разрывающей грамматически неделимое высказывание, является точка. Парцелляция проходит внутри ментальной модусной рамки (*х знает, что...*).

В этом отрывке обращает на себя внимание также первое слово — *и*. Этот союз тоже входит в состав ментальной модусной рамки, поскольку он меняет оттенок модуса в сторону большего обобщения. Без этого добавления выражение *ребенок знает* остается более нейтральным сочетанием, чем в сопровождении союза *и*. В своей союзной функции он связывает смысл данного

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОДУСНЫХ РАМОК...

высказывания с предтекстом и одновременно придает предложению значение уверенности в необходимости обладать каким-то общепринятым знанием.

Взаимодействие модусных рамок проявляется также на одном уровне, в котором модусные рамки не подчиняются друг другу, ср.:

Он там завозился, замычал что-то. Говори, говори, **я не понимаю и не понимал, что** ты трындишь (с. 135).

Но вы не видели? **Я** прямо-таки **чувствую, знаю, что** она где-то здесь (с. 289).

Вышеуказанные отрывки содержат двойные модусные рамки, составляющими которых являются две рамки ментального типа. В первом примере — это выражение *я не понимаю и не понимал, что*, во втором — *Я чувствую, знаю, что*. Как особый тип последовательности модусных рамок они функционируют на одном семантическом уровне — ни одна из них не подчиняется другой и не становится ее диктумом. Этим обусловлена одна диктумная часть, которая относится и к первой, и ко второй модусной рамке. Отметим, что субъект сознания в обеих модусных рамках — как в первом примере, так и во втором — остается одним и тем же (*Я*-модусная рамка в форме 1-го лица).

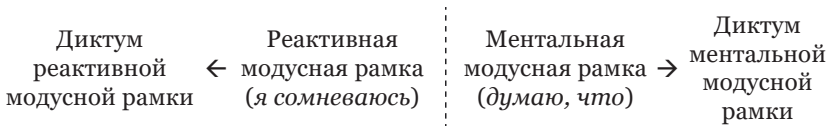
В приведенном ниже предложении, кроме ментальной модусной рамки — *я вас видел* (глагол *видеть* здесь употребляется в ментальном значении, что вытекает из более широкого контекста), замечаем также рамку реактивного типа. Она реализуется в частице *да*, которая здесь означает подтверждение убеждения говорящего в правильности определенных знаний. Несмотря на то, что в предложении выступают две модусные рамки, ни одна из них по отношению к другой не становится ее диктумом. Таким образом, выражение *вы человек Вахи* является совместным диктумом для обеих модусных рамок:

Да, вы человек Вахи, **я вас видел** (с. 260).

Среди интересующих нас конструкций появляются также такие, в которых каждая из независимых модусных рамок имеет свой собственный диктум, ср.:

Кух этого вообще не знал и мне начал врать что напоил Никулая и сам отпал на время а около связанного Никулая оставил включенную камеру но **я сомневаюсь думаю что** он потерял сознание от пения Никулая и потом вообще не мог понять где потолок где пол где дверь (с. 162).

В этом сложноподчиненном предложении выступают две модусные рамки: реактивная (*я сомневаюсь*) и ментальная (*думаю что*). В данном случае рамки тоже не подчиняются друг другу, поскольку каждая из них имеет свой диктум. Это обуславливает членение предложения на две части, условная граница между которыми проходит между модусными рамками. Реактивной модусной рамке предшествует принадлежащий ей диктум, и она выступает в конце первой части одного предложения. Ментальная модусная рамка находится в начале другой, присоединенной бессоюзной связью части, и за ней следует ее диктумная часть. Графически это можно представить следующим образом:

В заключение проанализируем еще два предложения, которые интересны с точки зрения разнообразия соотношений модусных рамок:

И ты еще ведь не в курсе, повторяю, когда я его увольнял что он мне наговорил про тебя, и что ребенок твой больной только прикрытие для тебя, чтобы тебя не увольняли, а на самом деле это его ребенок (с. 30).

Этот пример убедительно показывает, что в пределах одного предложения можно встретить несколько модусных рамок. При этом следует обратить внимание на то, кто является субъектом модусной рамки, и как субъекты распределяются на протяжении высказывания. Здесь находим три модусные рамки:

И ты еще ведь **не в курсе**, повторяю, когда я его увольнял **что** [...].

Ментальная модусная рамка выступает в форме фразеологического выражения *быть в курсе*, соединенного с диктумной частью предложения подчинительным союзом *что*. Данная модусная рамка определяет сознание не субъекта речи, а другого субъекта, что проецирует тип *Он*-модусной рамки. Две ее части (главная часть и подчинительный союз) разделены следующей рамкой:

И ты еще ведь не в курсе, **повторяю**, когда я его увольнял **что** он [...].

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОДУСНЫХ РАМОК...

Вторая модусная рамка *повторяю, что* является речевой модусной рамкой, так как включает глагол со значением речевой деятельности. Поскольку в этой модусной рамке говорящий субъект совпадает с воспринимающим субъектом, данный тип представляет собой *Я*-модусную рамку. Хотя рамки следуют одна за другой, ни одна из них не подчиняется очередной, а общая для обеих рамок диктумная часть располагается после подчинительного союза *что*, общего для обеих рамок.

И ты еще ведь не в курсе, повторяю, когда я его увольнял что **он** мне **наговорил** про тебя, и **что** ребенок твой [...].

Речевая модусная рамка *он наговорил, что* входит в состав диктума предыдущих модусных рамок, однако имеет также свою собственную диктумную часть. Кроме авторизации, т.е. указания на автора сообщения, в ней выражена еще особенность этого речевого действия: интенциональность, в данном случае — навредить кому-то, говоря что-то о нем. В рассматриваемой рамке субъектом сознания является не говорящий, а другой субъект, и поэтому ее можно считать *Он*-модусной рамкой.

Последний пример включает четыре модусные рамки: одну реактивного типа и три ментального:

Может быть, для Хаваев это сенсация, а **мы-то с тобой знаем**, и **Шапиро в курсе, что** любой такое запишет у первого попавшего пьяного на углу при киоске (с. 70).

Реактивная модусная рамка (*Может быть*), выражающая возможность чего-либо, представляет собой *Я*-модусную рамку, поскольку субъект говорящий высказывает свое мнение. Диктумной частью реактивной рамки выступает ментальная модусная рамка (*для Хаваев*), которая обозначается синтаксемой *для* и авторизатором в родительном падеже. Субъект данной ментальной модусной рамки представлен в виде обобщенного субъекта: географического наименования. Однако, как нам представляется, на поверхности высказывания он является лишь знаком, символом того конкретного субъекта, который находится в мыслях говорящего и который знаком адресату высказывания. Затем следуют две очередные ментальные модусные рамки: *мы-то с тобой знаем* и *Шапиро в курсе, что*. Они независимы и не подчиняются друг другу, но при этом имеют общее диктумное дополнение, которое располагается после подчинительного союза *что*.

Вторая из названных нами модусных рамок (*мы-то с тобой знаем*) принадлежит типу Я-модусной рамки, так как частью выступающего во множественном числе субъекта является говорящий. В этой рамке субъект обозначен личным местоимением в именительном падеже (*мы-то*) + с + личным местоимением в творительном падеже (*тобой*). В свою очередь, с помощью постфикса *-то* подчеркивается и выдвигается на первый план субъект высказывания. Субъектом же следующей ментальной рамки (*Шапиро в курсе, что*) выступает не говорящий, а другое лицо, поэтому данная рамка относится к типу Он-модусной.

В настоящей статье мы пытались показать последовательность модусных рамок и их взаимодействие в пределах одного предложения в художественном тексте. Проведенное исследование позволяет говорить о наличии разных типов их соотношений. Мы обнаружили, что возможно взаимодействие как одинаковых модусных рамок, так и отличающихся по своему типу. Следует также отметить, что в случае взаимодействия модусные рамки могут либо существовать в предложении на одном уровне и не подчиняться друг другу, либо, что встречается чаще, становиться диктумом по отношению к другим. Кроме того, встречаются предложения, совмещающие в себе две или большее их число. В случае последовательности модусных рамок может выступать общая диктумная или отдельные диктумные части высказывания для каждой из них. Особый интерес, по нашему мнению, представляет то, как в пределах высказывания, содержащего не менее двух модусных рамок, может переключаться субъект сознания, в результате чего субъекты модусных рамок могут быть разными. Как нам представляется, форма исследуемого нами художественного текста непосредственно соотносится со спецификой выступающих в нем модусных рамок. Роман Людмилы Петрушевской *Номер Один, или В садах других возможностей* — это мистический триллер, который полон невероятных событий, происходящих на грани сна и реальности, удерживающий читателя в тревожном ожидании. Необыкновенность романа отражается также и на уровне диалогичности речи. Диалоги, представляющие собой стилизацию живой разговорной речи, а также загадочный сюжет в значительной степени влияют на специфику модусных рамок.

Появляющиеся в тексте модусные рамки позволяют создать картину хаоса, который проявляется как во внутреннем мире пер-

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОДУСНЫХ РАМОК...

сонажей, так и внешне. Всеобщее зло поселяется в человеческие души, а также проявляет себя наружу. Посредством модусных рамок характеризуется психическое состояние героев. Некоторые из рамок построены с сохранением правил русского языка. Однако это происходит не всегда, что, как представляется, имеет значение для восприятия текста. Читатель как будто получает возможность проникнуть в состояние героя. Усложненное таким образом чтение является приемом, который приближает читателя к персонажу, позволяет поставить себя на его место. Определенное графическое оформление модусных рамок кажется не случайностью, а заранее обдуманном автором произведения намерением. Важную роль в романе играет «метемпсихоз», т.е. переселение душ в другие тела, реинкарнация. Посредством модусных рамок автор обозначает некое раздвоение личностей. Модусные рамки, использующие, главным образом, глаголы ментального типа, часто отсылают к прошлой жизни души человека. Мир, который представлен Петрушевской, жуткий, отвратительный, источающий угрозу и зло. Деграция общества воплощается здесь как в поступках героев, так и на речевом уровне.

REFERENCES

- Arutyunova, Nina. *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury, 1999 [Арутюнова, Нина. *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры, 1999].
- Bally, Charles. *Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1995 [Балли, Шарль. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1995].
- Kopytov, Oleg. *Modus na prostranstve teksta: monografiya*. Khabarovsk: Izdatel'stvo NGIИK, 2012 [Копытов, Олег. *Модус на пространстве текста: монография*. Хабаровск: Издательство ХГИИК, 2012].
- Pietrushevskaya, Lyudmila. *Nomer Odin, ili V sadah drugih vozmozhnostey*. Moskva: Izdatel'stvo «Eksmo», 2006 [Петрушевская, Людмила. *Номер Один, или В садах других возможностей*. Москва: Издательство «Эксмо», 2006].
- Zolotova, Galina. Onipenko, Nadezhda. Sidorova, Yuliya. *Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka*. Moskva: Institut russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova RAN, 2004 [Золотова, Галина. Онипенко, Надежда. Сидорова, Юлия. *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2004].

ЛУКАШ ПЛЕСНИК

Остравский университет

 ORCID <http://orcid.org/0000-0002-2680-0837>

РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ РУССКОГО И ЧЕШСКОГО ЯЗЫКОВ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

GENERIC COMPONENTS OF TOPONYMIC TERMS OF THE RUSSIAN AND CZECH LANGUAGES (COMPARATIVE ASPECT)

The article is devoted to the problems of generic components of toponymic terms of the Russian and Czech languages. The focus of attention is both on the main terms of the studied problem (toponymy, toponym, generic component), and on the issue of linguistic transfer of generic elements and generic terms. The analysis is carried out in the Russian-Czech comparative plan, the generic components of toponymic terms are investigated, related mainly to choronyms, oronyms and hydronyms. The language transfer is implemented in the corresponding terms of the receiving language. On the one hand, most of the generic components under study have direct equivalence in the process of transferring from one language to another; however, on the other hand, there are also generic components, which are replaced during the transfer by not completely matching translated generic components, i. e. they are translated using semantically adjacent lexical units with each other.

Keywords: toponymy, toponym, generic element, generic term, language transfer, Russian language, Czech language

1. ВВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКУ

Сравнивая родовые компоненты топонимических терминов русского и чешского языков, особое внимание следует уделить трансферу топонимических лексических единиц с одного языка на другой. Такого рода перенос воспринимается как передача отдельных языковых компонентов топонимического термина с языка-источника на язык перевода (далее принимающий язык). В качестве способа переноса применяются процессы транслитерации, транскрипции или перевода. Основная цель настоящего исследования — объяснить понятия «родовой элемент» и «родовой термин», указать их роль в структуре топо-

РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ...

нимических терминов, определить в сопоставительном плане характер межъязыкового трансфера такого рода компонентов в русском и чешском языках.

2. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ОСНОВНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Понятие «топоним» имеет в научной литературе четкое определение. *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык* определяет термин «топоним» как «слово или краткое словосочетание, применяемое для наименования какого-л. географического объекта, используемое как имя собственное с учетом языка, письменности и традиций того или иного народа»¹. Понятие «топоним» таким образом воспринимается как центральный термин топонимики, т. е. науки, исследующей географические названия данного языка. Топонимика, как один из разделов ономастики, рассматривает вопрос о топонимических терминах с самых разнообразных точек зрения, изучает как их значение, происхождение и функционирование, так и их структуру, ареал распространения, развитие и изменение во времени.

Топонимика играет значительную роль в изучении исторического прошлого любого народа и его языка. «Возникновение топонимов тесно связано с географией, историей и языком, культурой народа, поэтому они служат ценным источником при изучении истории и этнографии народа: они помогают вскрыть факты исторического прошлого народа, его языковые контакты и территорию первоначального населения, определить географию распространения тех или иных языков»². Дальше можно также отметить, что «топонимика служит ценнейшим источником для исследования истории языка и находит применение в исторической лексикологии, диалектологии, этимологии, лингвистической географии. [...] Топонимика помогает восстановить черты исторического прошлого народов, определить границы их расселения, очертить

¹ А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов (общ. ред.), *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык*, Флинта, Наука, Москва 2008, с. 216.

² Там же, с. 216.

области былого распространения языков, географию культурных и экономических центров, торговых путей и т.п.»³.

Учитывая формально-структурный аспект топонимических терминов, можно выделить три основных структурных типа. Первый структурный тип образуют однословные термины, представляющие собой названия географического объекта в форме однокомпонентной лексической единицы (ср. Альпы, Гренландия, Прага, Россия, Саратов и др.). Второй структурный тип — словосочетания, образованные как минимум двумя компонентами, определяющими данный геообъект (ср. Баренцево море, Кантабрийские горы, Кольский полуостров, Онежское озеро, Фарерские острова и др.). Третий структурный тип представлен слитными или составными названиями, представляющими собой целостное объединение знаменательных и служебных слов (ср. Орехово-Зуево, Петропавловск-Камчатский, Ростов-на-Дону, Санта-Крус-де-ла-Сьерра, Стратфорд-на-Эйвоне и др.). Все три типа дают общую формально-структурную картину топонимических терминов данного языка.

В рамках отмеченных выше структурных типов особую роль выполняют специального рода компоненты, приобретающие формы т. наз. родовых элементов или родовых терминов. Терминология такого рода компонентов ссылается на официальный источник ООН *Глоссарий терминов для стандартизации географических названий* от 2002 года⁴.

Английскому «generic element» в русском языке соответствуют понятия «родовой элемент» или «термин-указатель» и толкуется как «часть топонима, представляющая собой родовой термин»⁵. В качестве примера указаны топонимы Port-au-Prince или Sierra Nevada, причем строительные компоненты Port и Sierra данных географических названий воспринимаются именно как родовые элементы. Основное определение понятия имеет примечание, ссылающееся на факт, что родовой элемент не обязательно указывает на тип или класс объекта. В связи с этим применяется английское понятие «false generic element», имеющее в русском языке термин «ложный родовой элемент». Он представляет со-

³ В. Н. Ярцева (гл. ред.), *Лингвистический энциклопедический словарь*, Советская энциклопедия, Москва 1990, с. 516.

⁴ Н. Кадмон (ред.), *Глоссарий терминов для стандартизации географических названий*, ООН, Нью-Йорк 2002.

⁵ Там же, с. 130.

бой «родовой элемент топонима, который не соответствует роду объекта». В качестве примера указаны топонимы Mount Isa или Rio de Janeiro, в структуре которых строительные компоненты Mount и Rio являются ложными, т. к. топонимы обозначают населенные пункты, а не гору и реку.

Английскому понятию «generic term» в русском языке соответствует понятие «родовой термин». Оно толкуется как «нарицательное имя, которое характеризует топографический объект, а не называет его»⁶. Примерами могут послужить выражения типа гора, город, река и др. (т.е. [гора] Белуха, [город] Прага, [река] Лена и др.).

В качестве описанных выше элементов в русском и чешском языках встречается целый ряд лексических единиц, выполняющих роль родового компонента (ср. гора, город, залив, море, мыс, нагорье, озеро, остров, полуостров, река и др.). Такого рода строительные элементы выполняют две основные функции: 1) номинативную, с помощью которой или родовый элемент, или родовый термин называют определенный географический объект (ср. Желтая река, Зеленый мыс, Остров Пасхи, Тихий океан, Чешски лес и др.; [озеро] Виктория, [полуостров] Индостан, [город] Москва, [остров] Мэн, [река] Влтава и др.); 2) грамматическую, при помощи которой именно родовый термин указывает на принадлежность несклоняемого топонима к определенному грамматическому роду (ср. [город] Баку — м.р., [река] Миссисипи — ж.р., [город] Сочи — м.р., [город] Тбилиси — м.р., [гора] Юнгфрау — ж.р. и др.).

Исходя из физической величины географических объектов, сформировались два главных яруса топонимии: макротопонимия и микротопонимия. В состав обоих ярусов входят выражения, выступающие в структуре топонимов как в роли родовых элементов, так и в роли родовых терминов.

Макротопонимия представляет собой названия крупных географических объектов и политико-административных объединений (ср. океан, материк, горный хребет, море, река, озеро, равнина, остров, пролив, государство и др.). Макротопоним — «слово или краткое словосочетание, создаваемое на основе национальных языков или заимствований и применяемое для наименования крупных естественных, космических

⁶ Там же, с. 131.

или созданных человеком географических и иных объектов политико-административных образований. [...] Макротопонимы обладают широкой сферой функционирования, большей устойчивостью и стандартизованностью, т. к. являются названиями естественных географических, космических объектов, общеизвестных наименований государств или ранее существовавших политико-административных образований»⁷ (ср. Атлантический океан, [материк] Европа, [горный хребет] Пиренеи, Чукотское море, [река] Нева, Охридское озеро, Паданская равнина, Остров Святой Елены, Гибралтарский пролив, Государство Израиль и др.).

Микротопонимия обозначает наименования малых географических объектов, созданных на основе местной географической терминологии (ср. деревня, ключ, поле, поляна, пруд и др.). Микротопоним —

слово или краткое словосочетание, применяемое для наименования малых географических объектов, создаваемое как имя собственное на основе местных языков и диалектов. [...] Микротопонимы обычно возникают из апеллятивной или антропонимической лексики. Они подвижны, имеют ограниченную сферу употребления, чаще известны носителям языка данной местности, населенного пункта»⁸

(ср. [деревня] Селятино, Горячий Ключ, Куликово поле, Ясная поляна, Чистые пруды и др.).

3. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РОДОВЫХ КОМПОНЕНТОВ

Отправной точкой предстоящего исследования стал набор родовых элементов и родовых терминов, встречающихся в топонимическом фонде русского языка. Он опирается на массив топонимических данных, насчитывающий в общем 2 100 географических наименований⁹. На основе массива данных мы опре-

⁷ А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов (общ. ред.), *Энциклопедический словарь-справочник...*, с. 100.

⁸ Там же, с. 105.

⁹ Источники массива топонимических данных русского и чешского языков: *Географические имена. Трудные случаи употребления. Словарь-справочник* (2003) Е. А. Левашова, *Česko-ruský slovník I, II* (1976) под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филипца и О. Лешки, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003) под ред. Й. Филипца и Ф. Данеша, *Velký česko-ruský slovník*

РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ...

делили 60 родовых компонентов, к числу которых принадлежат: администрация, архипелаг, берег, бухта, водный путь, водопад, возвышенность, ворота, герцогство, гора, город, государство, государство-город, губа, держава, долина, залив, империя, канал, карст, княжество, конфедерация, королевство, коса, край, кряж, лес, материк, море, мыс, нагорье, низменность, область, озеро, океан, округ, остров, парк, перевал, перешеек, пещера, плоскогорье, полуостров, предгорье, престол, пролив, пустыня, равнина, район, река, республика, риф, содружество, союз, степь, султанат, федерация, хребет, штат, эмират.

Рассматривая родовые элементы и родовые термины в сопоставительном русско-чешском плане, следует отметить, что на основе многочисленных примеров массива данных принимающего языка применяется скорее всего перенос значения родового компонента, нежели чисто процесс перевода лексической единицы. Главная цель такого рода переноса — сохранить первоначальное значение родового компонента.

В целях анализа русско-чешского межъязыкового трансфера родовых элементов и родовых терминов мы в первую очередь классифицировали родовые компоненты с точки зрения их принадлежности к основным разделам топонимии, выделив таким образом родовые компоненты, относящиеся к гидронимам, оронимам и хоронимам. Самую многочисленную группу составляют родовые компоненты, относящиеся к хоронимам (22 лексические единицы; 37% от общего количества), вторая группа — родовые компоненты оронимов (18 лексических единиц; 30% от общего количества), третья группа — родовые компоненты гидронимов (12 лексических единиц; 20% от общего количества). Родовые компоненты, не принадлежащие ни к одному из этих разделов, мы отнесли в группу остальных родовых компонентов (8 лексических единиц; 13% от общего количества). В эту группу входят родовые элементы и родовые термины, являющиеся составной частью инсулонимов, дримонимов, спелеонимов и ойконимов. Благодаря такому разделению можно детальнее проанализировать сам процесс межъязыкового трансфера родовых компонентов русского и чешского языков.

(2005), под ред. М. Садликовой. Сопровождающий материал — поисково-информационные картографические онлайн-платформы компаний Яндекс и Seznam.

3.1. РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ ХОРОНИМОВ

Родовые компоненты, образующие хоронимы, представляют собой в нашем исследовании первую группу. К данному типу относятся родовые компоненты администрация, герцогство, государство, государство-город, держава, империя, княжество, конфедерация, королевство, край, материк, область, округ, престол, район, республика, содружество, союз, султанат, федерация, штат, эмират. Относительно межъязыкового трансфера лексических единиц данной группы можно отметить, что все они имеют прямой переводной эквивалент в принимающем языке; ср. администрация/*autonomie* (Палестинская национальная администрация/*Palestinská autonomie*), герцогство/*velkovévodství* (Великое Герцогство Люксембург/*Velkovévodství lucemburské*), государство/*stát* (Государство Катар/*Stát Katar*), государство-город/*městský stát* (Государство-город Ватикан/*Vatikánský městský stát*), держава/*říše* (Анжуйская держава/*Anjouovská říše*), империя/*říše* (Римская империя/*Římská říše*), княжество/*knížectví* (Княжество Монако/*Monacké knížectví*), конфедерация/*konfederace* (Швейцарская Конфедерация/*Švýcarská konfederace*), королевство/*království* (Королевство Норвегия/*Norské království*), край/*kraj* (Краснодарский край/*Krasnodarský kraj*), материк/*světadíl* ([материк] Европа/*[světadíl] Evropa*), область/*oblast* (Московская область/*Moskevská oblast*), округ/*okruh* (Ямало-Ненецкий автономный округ/*Jamalo-něnecký autonomní okruh*), престол/*stolec* (Святой Престол/*Svatý stolec*), район/*oblast* (Тибетский автономный район/*Tibetská autonomní oblast*), республика/*republika* (Чешская Республика/*Česká republika*), содружество/*společenství* (Британское Содружество Наций/*Britské společenství národů*), союз/*svaz* (Австралийский Союз/*Australský svaz*), султанат/*sultanát* (Султанат Оман/*Ománský sultanát*), федерация/*federace* (Российская Федерация/*Ruská federace*), штат/*stát* (Соединенные Штаты Америки/*Spojené státy americké*), эмират/*emirát* (Объединенные Арабские Эмираты/*Spojené arabské emiráty*).

В случае некоторых родовых компонентов хоронимов можно наблюдать в процессе межъязыкового трансфера явление синонимии. Родовой компонент чешского языка *říše* встречается в русской топонимике или в форме держава (Великоморавская держава/*Velkomoravská říše*), или в форме империя (Османская

РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ...

империя/Osmanská říše). Родовой компонент район можно воспринимать как с точки зрения макротопонимии, так и микротопонимии. В случае макротопонимических терминов выражение переводится на чешский язык с помощью терминов *oblast*, *kraj*, *území* (Тибетский автономный район/Tibetská autonomní oblast), в сфере микротопонимической терминологии равнозначным переводным термином будут *městská část*, *obvod*, *okres* (район Прага-запад/okres Praha-západ). Синонимичные эквиваленты перевода также имеются у родового компонента союз, переводимого на чешский язык посредством лексических единиц *svaz*, *unie* (Австралийский Союз/Australský svaz, Европейский Союз/Evropská unie).

3.2. РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ ОРОНИМОВ

Родовые элементы и родовые термины, являющиеся активным строительным компонентом оронимов представляют собой вторую группу исследуемых нами лексических единиц. В состав данной группы входят выражения возвышенность, ворота, гора, долина, коса, кряж, мыс, нагорье, низменность, перевал, перешеек, плоскогорье, предгорье, пустыня, равнина, риф, степь, хребет. Учитывая аспект межъязыкового трансфера, родовым компонентам русского языка соответствуют в чешском языке следующие эквиваленты; ср. возвышенность/vrchovina (Валдайская возвышенность/Valdajská vrchovina), ворота/brána (Моравские ворота/Moravská brána), гора/hora ([гора] Снежка/[hora] Sněžka), долина/údolí (Долина Смерти/Údolí smrti), коса/kosa (Куршская коса/Kurská kosa), кряж/pohoří (Енисейский кряж/Jenisejské pohoří), мыс/mys (Мыс Доброй Надежды/Mys Dobré naděje), нагорье/vysočina (Армянское нагорье/Arménská vysočina), низменность/nížina (Прикаспийская низменность/Kaspická nížina), перевал/průsmyk (Яблунковский перевал/Jablunkovský průsmyk), перешеек/šije (Коринфский перешеек/Korintská šije), плоскогорье/plošina (Анатолийское плоскогорье/Anatolská plošina), предгорье/předhůří (предгорье Крконоше/předhůří Krkonoš, Podkrkonoší), пустыня/poušť (Нубийская пустыня/Núbijská poušť), равнина/rovina (Восточно-Европейская равнина/Východoevropská rovina), риф/útes (Большой Барьерный риф/Velký bradlový útes), степь/step (Голодная степь/

Hladová step), хребет/pohoří (Большой водораздельный хребет/Velké předělové pohoří).

Значение ряда родовых компонентов русского языка можно передать на чешский язык с помощью нескольких синонимичных выражений. Родовой элемент кряж переводят выражениями pohoří, pahorkatina, masiv, vrchy (Енисейский кряж/Jenisejské pohoří, Донецкий кряж/Doněcká pahorkatina, Салаирский кряж/Salairský masiv, Тиманский кряж/Timanské vrchy), однако можно также встретить транслитерированную форму krjaž (Ангарский кряж/Angarský krjaž). Родовой компонент нагорье переводится с помощью компонентов hora, vysočina, náhorní plošina (Динарское нагорье/Dinárské hory, Иранское нагорье/Íránská vysočina, Тибетское нагорье/Tibetská náhorní plošina). Близкий по семантике родовой компонент плоскогорье можно перевести при помощи выражения plošina (Анатолийское плоскогорье/Anatolská plošina), однако в топонимической терминологии чаще наблюдается переводной термин vysočina ([плоскогорье] Адамава/Adamauská vysočina, Бразильское плоскогорье/Brazilská vysočina, Среднесибирское плоскогорье/Středosibiřská vysočina). Разнообразием переводных эквивалентов обладает также родовой компонент равнина, семантику которого можно передать на чешский язык с помощью выражений rovina, planina, nížina (Западно-Сибирская равнина/Západosibiřská rovina, [равнина] Шарон/Šaronská planina, Паданская равнина/Pádská nížina).

3.3. РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ ГИДРОНИМОВ

Третья, отдельно нами выделенная группа родовых элементов и родовых терминов — родовые компоненты, относящиеся по своей семантике к гидронимам. В группу такого рода лексических единиц входят выражения берег, бухта, водный путь, водопад, губа, залив, канал, море, озеро, океан, пролив, река. Переводя такого рода родовые компоненты на чешский язык, применяются в процессе межъязыкового трансфера следующие выражения; ср. берег/pobřeží (Берег Слоновой кости/Pobřeží slonoviny), бухта/zátoka (Китовая бухта/Velrybí zátoka), водный путь/průplav (Волго-Балтийский водный путь/Volžsko-baltský průplav), водопад/vodopád (Ниагарский водопад/Niagarské

vodopády), губа/záliv (Байдарацкая губа/Bajdaracký záliv), залив/záliv (Вислинский залив/Viselský záliv), канал/průplav (Панамский канал/Panamský průplav), море/moře (Каспийское море/Kaspické moře), озеро/jezero ([озеро] Виктория/Viktoriino jezero), океан/oceán (Северный Ледовитый океан/Severní ledový oceán), пролив/průliv (Гибралтарский пролив/Gibraltarský průliv), река/řeka ([река] Влтава/[řeka] Vltava).

Среди родовых компонентов, относящихся к гидронимам следует обратить внимание на группу выражений бухта, губа, залив, принадлежащих к общему семантическому полю. Стоит одновременно отметить точную семантику данных лексических единиц, т.е. бухта — «небольшой глубокий залив»¹⁰, губа — «на севере России: название морских заливов»¹¹, залив — «часть водного пространства, вдавшаяся в сушу»¹². Итак, родовой компонент губа применяется исключительно в качестве названий заливов северных территорий России (Невская губа/Něvská zátoka, Обская губа/Obský záliv, Онежская губа/Oněžský záliv) и переводится терминами záliv, zátoka. Напротив, родовые компоненты бухта и залив более генерального характера, отличаются друг от друга обширностью называемого геообъекта. На чешский язык их переводят с помощью эквивалентов záliv, zátoka (Гданьская бухта/Gdaňský záliv, Китовая бухта/Velrybí zátoka, Мекленбургская бухта/Meklenburský záliv; Финский залив/Finský záliv, Оманский залив/Ománský záliv, Персидский залив/Perský záliv). Мы также обратили внимание на перевод и применение чешского родового компонента průplav, который передается на русский язык с помощью лексических единиц водный путь и канал (Волго-Балтийский водный путь/Volžsko-baltský průplav; Волго-Донской судоходный канал/Volžsko-donský průplav, Панамский канал/Panamský průplav, Суэцкий канал/Suezský průplav). Затруднение может вызвать перевод родового компонента пролив, переводимого на чешский язык выражениями průliv, úžina (Гибралтарский пролив/Gibraltarský průliv, [пролив] Ла-Манш/Lamanšský průliv, Сицилийский пролив/Sicilský průliv; Дуврский пролив/Doverská úžina).

¹⁰ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, ООО «А ТЕМП», Москва 2017, с. 63.

¹¹ Там же, с. 143.

¹² Там же, с. 202.

3.4. ОСТАЛЬНЫЕ РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Нельзя не отметить родовые компоненты, которые по своей семантике не совпадают с указанными выше родовыми элементами и родовыми терминами. В данную группу мы зачислили оставшиеся родовые компоненты; они относятся к инсулономам (архипелаг, остров, полуостров), дримонимам (лес, парк), спелеонимам (карст, пещера) и ойконимам (город).

К родовым компонентам, являющимся строительной составляющей инсулонимов мы относим выражения архипелаг/*souostroví* (Малайский архипелаг/*Malajské souostroví*), остров/*ostrov* (Большой Соловецкий остров/*Velký solovecký ostrov*), полуостров/*poloostrov* (Апеннинский полуостров/*Apeninský poloostrov*). Родовой компонент архипелаг может выступать в рамках топонимических терминов в функции родового элемента (Малайский архипелаг/*Malajské souostroví*), однако чаще встречается в функции родового термина ([архипелаг] Кергелен/*[souostroví] Kergueleny*, [архипелаг] Мир/*[souostroví] Svět*, [архипелаг] Огненная Земля/*[souostroví] Ohňová země*). В качестве синонимичного выражения встречается также форма именительного падежа мн. ч. существительного остров ([архипелаг] Чатем, [острова] Чатем/*[souostroví] Chatham, Chatamské ostrovy*). Сравнивая переводные эквиваленты русского и чешского языков, иногда в русском языке в составе топонима можно встретить наличие родового элемента, а в чешском языке — родовой термин (Антильские острова/*[souostroví] Antily*, Азорские острова/*[souostroví] Azory*, Багамские острова/*[souostroví] Bahamy*).

Родовые компоненты дримонимов — выражения лес/*les* (Тевтобургский лес/*Teutoburský les*) и парк/*park* (Йеллоустонский национальный парк/*Yellowstonský národní park*). Оба родовых компонента образуют дримонимы как в области макротопонимии, так и в области микротопонимии.

К родовым компонентам спелеонимов принадлежат лексические единицы карст/*kras* (Моравский карст/*Moravský kras*) и пещера/*jeskyně* (Кунгурская ледяная пещера/*Kungurská ledová jeskyně*). Родовой компонент карст свойственен русскому литературному языку и толкуется как «состояние земной поверхности в областях, почва которых образована из растворимых при-

РОДОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ...

родными водами осадочных крупнозернистых пород»¹³. Наряду с ним можно встретить также родовой компонент крас (Моравский крас, Словацкий крас), представляющий собой транскрибированный вариант чешского выражения *kras*. Такого рода форму следует считать нелитературной.

Родовой компонент, относящийся к ойконимам — лексическая единица *город/město*. Она в подавляющем большинстве случаев выступает в форме родового термина ([город] Москва/[město] Moskva, [город] Прага/[město] Praha, [город] Улан-Удэ/[město] Ulan-Ude), исключительно встречается в форме родового элемента (Место-Альбрехтице/Město Albrechtice).

4. ВЫВОДЫ

Подводя итог исследования, можно констатировать, что родовые компоненты являются обязательной составляющей географических названий. Они выступают или в роли родовых элементов (компонент, характеризующий геообъект, называющий его; ср. Государство Израиль/Stát Izrael, Королевство Испания/Španělské království, Словацкая Республика/Slovenská republika и др.), или в роли родовых терминов (компонент, характеризующий геообъект, не называющий его; ср. [материк] Азия/[světadíl] Asie, [река] Ангара/[řeka] Angara, [город] Омск/[město] Omsk и др.). Следует отметить, что, опираясь на массив топонимических данных, мы столкнулись прежде всего с родовыми компонентами, относящимися к названиям макротопонимических объектов (ср. бухта, море, область, республика, хребет и др.). Родовые компоненты микротопонимии встречались лишь исключительно, т.к. характер массива данных скорее относится к топонимическим терминам макротопонимии.

Учитывая русско-чешский сопоставительный аспект родовых компонентов, можно отметить, что они передаются соответствующими терминами принимающего языка. Большинство исследуемых родовых компонентов имеет в процессе межъязыкового трансфера прямую эквивалентность, при которой совпадает смысловое выражение лексических единиц (ср. Зеленый мыс/Zelený mys, Неаполитанский залив/Neapolský záliv, Охридское

¹³ Там же, с. 257.

озеро/Ochridské jezero и др.). Однако, есть также случаи, когда определенный родовой компонент в процессе переноса значения заменяется не вполне совпадающим переводным родовым компонентом и переводится с помощью семантически близких лексических единиц (ср. Динарское нагорье/Dinárské hory, Иранское нагорье/Íránská vysočina, Тибетское нагорье/Tibetská náhorní plošina и др.). Такого рода переводные эквиваленты родового компонента синонимичны, их выбор обусловлен или оригинальной формой названия первоначального эндонима, или своего рода традицией в применении родового компонента топонимического термина принимающего языка.

REFERENCES

- Filipec, Josef, Daneš, František (Eds.). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2003.
- Kadmon, Naftali (Ed.). *Glossarij terminov dlya standartizacii geograficheskikh nazvanij*. N'yu-Jork: OON, 2002 [Кадмон, Нафтали (Ред.). *Глоссарий терминов для стандартизации географических названий*. Нью-Йорк: ООН, 2002].
- Kopeckij, Leontij Vasil'jevič, Filipec, Josef, Leška, Oldřich. *Česko-ruský slovník I, II*. Praha: SPN, 1976.
- Levashov, Evgenij Aleksandrovich. *Geograficheskie imena. Trudnye sluchai upotrebleniya. Slovar'-spravochnik*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2003 [Левашов, Евгений Александрович. *Географические имена. Трудные случаи употребления. Словарь-справочник*. Москва: Издательство АСТ. 2003].
- Ozhegov, Sergej Ivanovich, Shvedova, Nataliya Yul'evna. *Tolkovuj slovar' russkogo yazyka*. Moskva: ООО А ТЕМП, 2017 [Ожегов, Сергей Иванович, Шведова, Наталия Юльевна. *Толковый словарь русского языка*. Москва: ООО А ТЕМП. 2017].
- Poiskovo-informacionnye kartograficheskie onlajn-platformy kompanij Yandex (<<https://yandex.ru/maps/>>) i Seznam (<<https://mapy.cz/>>)* [Поисково-информационные картографические онлайн-платформы компаний Яндекс (<<https://yandex.ru/maps/>>) и Seznam (<<https://mapy.cz/>>)].
- Sádlíková, Marie. Ed. *Velký česko-ruský slovník*. Voznice: LEDA, 2005.
- Tikhonov, Aleksandr Nikolaevich, Hashimov, Rahim Ibragimovich (Eds.). *Enciklopedicheskij slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov i ponyatij. Russkij yazyk*. Moskva: Flinta, Nauka, 2008 [Тихонов, Александр Николаевич, Хашимов, Рахим Ибрагимович (Eds.). *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий*. Русский язык. Москва: Флинта, Наука, 2008].
- Yarceva, Viktoriya Nikolaevna (Ed.). *Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar'*. Moskva: Sovetskaya enciklopediya, 1990 [Ярцева, Виктория Николаевна. (Ed.). *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1990].

ЗДЕНКА НЕДОМОВА

Остравский университет

 ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1875-0021>

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕРМИНОВ КУРОРТОЛОГИИ В РУССКОМ И ЧЕШКОМ ЯЗЫКАХ

TERMINOLOGICAL SPECIFICS OF SPA TREATMENT IN RUSSIAN AND CZECH

The article is focused on the issue of spa treatment terminology — a field of clinical medicine, from the perspective of language contacts. The specialized terms of balneology, which is a part of spa treatment, are described and analyzed with respect to their specifics regarding the semantics, structure and origin. We mainly focus on the terms containing so-called analytical adjectives. The article indicates the cases of terminological synonymy and the Czech terms of different structural types are presented to equal the Russian terms. The research is performed on the basis of confrontation analysis of the balneology terms in both the languages.

Keywords: Spa treatment, balneology, specialized term, synonymy of terms, comparison, languages of Russian and Czech

Отдых и труд неразлучны, как веко и глаз.
Рабиндранат Тагор

Чешская Республика относится к странам, которые в значительной мере содействовали развитию и обретению всемирного значения курортов и курортного дела. На территории ЧР действует 38 курортов с широким диапазоном медицинских услуг¹. Курорты и природные лечебные ресурсы популярны с незапамятных

¹ Мотивацией для темы нашей статьи стали некоторые статистические данные по курортному лечению в ЧР (а именно довольно высокая доля иностранных пациентов, а также некоторые главные виды лечения и процедур на чешских курортах). Институт медицинской информации и статистики ЧР (UZIS) проводит сбор статистических данных по курортному лечению за каждый год (этот учет проводится уже с 1962 года). В 2018 г. на чешских курортах лечилось приблизительно 360 тыс. взрослых пациентов, доля иностранцев составила 44,8% (около 160 тыс.). Главными видами лечения в 2018 г. были: реабилитация (18%) и гидротерапия и массажи (17,4%). <https://www.uzis.cz/res/f/008267/lazne2018.pdf> (20.10.2020).

времен благодаря положительному влиянию на здоровье человека. Однако чешские города-курорты стали еще и крупными центрами общественной и культурной жизни, «салонами Европы». В них побывали на лечении выдающиеся личности, политики, деятели культуры и науки со всего мира. Среди русских «гостей» прежде всего назовем царя Петра Первого: два его пребывания в Карловых Варах (в 1711 и 1712 гг.) внесли даже определенный вклад в развитие этого курорта (в прошлом — Карлсбад); можно вспомнить и лечение Николая Васильевича Гоголя на курортах Марианске-Лазне (1839) и Карловы Вары (1845–1846); дважды в Карловых Варах (в 1874 и 1875 гг.) по рекомендации врачей лечился Иван Сергеевич Тургенев, а в двадцатые годы XX века (в 1927 г.) там побывал Иван Петрович Павлов.

Объект нашего исследования — терминология одной из областей клинической медицины, а именно курортологии,

изучающей воздействие природных лечебных факторов на организм человека и разрабатывающей методы и организационные формы их использования с лечебными и профилактическими целями как на курортах, так и во внекурортных учреждениях².

Основными разделами курортологии являются бальнеология и климатотерапия. Бальнеология изучает лечебные минеральные воды, их влияние на организм человека при различных заболеваниях, а также вопросы грязелечения (пелоидотерапии), т.е. метода теплового лечения, при котором используют лечебные грязи различных типов. Бальнеология и физиотерапия являются древнейшими формами нефармакологической терапии.

Проблематика нашей статьи связана со сравнением терминологии курортологии в русском и чешском языках с точки зрения терминоведения³, в частности сопоставительного терминоведения, рассматривающего разноязычные термины. Согласно Сергею Викторовичу Гриневу-Гриневичу⁴, в нем исследуются по

² *Медицинская энциклопедия*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia (20.10.2020).

³ См. В. М. Лейчик, *Терминоведение. Предмет, методы, структура*, Книжный дом «Либроком», Москва 2014, с. 19: «Терминоведение в настоящее время представляет собой самостоятельную научно-прикладную дисциплину, выросшую из лингвистики и впитавшую в себя достижения ряда современных наук и прикладных областей деятельности».

⁴ С. В. Гринева-Гриневиц, *Терминоведение*, Издательский центр Академик, Москва 2008, с. 79.

характеру родственные и неродственные терминологии, изучаются сходства и различия сопоставляемых терминологий с применением синхронного подхода с целью выявления сходств и различий для последующей их гармонизации.

В процессе анализа терминов мы будем опираться на определения таких понятий, как *термин*⁵, *терминоэлемент*⁶, *терминологическая система*⁷, *терминология*⁸ в работах российских ученых.

Материал для анализа (термины разных областей курортологии, в том числе бальнеологии, включающей водолечение и гря-

⁵ См. В. М. Лейчик. *Терминоведение ...* с. 32: **Термином** считаем «лексическую единицу определенного языка для специальных целей (в нашем случае курортологии), обозначающую понятие теории определенной специальной области знаний или деятельности». Содержанием термина является специальное понятие.

⁶ Термин состоит из одного или нескольких **терминоэлементов**, каждый из которых соотносится с понятием или с признаком понятия определенной системы понятий — узкоспециальной, базовой (общенаучной) или междотраслевой. Впервые ввел в научный обиход понятие «терминоэлементы» Д. С. Лотте, который считал, что такую функцию выполняют морфемы (слова), имеющие самостоятельное значение и входящие в состав простого или сложного термина. В. П. Даниленко терминоэлемент считает минимальной структурной единицей терминологии, «[...] подразумевая под ним широкое понятие, включающее в себя на равных основаниях производящую основу, словообразующую морфему (аффиксы), слово в составе сложных слов и словосочетаний, символы в составе особого типа символов-слов». В. П. Даниленко, *Русская терминология. Опыт лингвистического анализа*, Наука, Москва 1977, с. 37.

⁷ Знаковая модель определенной теории специальной области знаний или деятельности образует **терминологическую систему (терминосистему)**. Ее элементами служат лексические единицы (слова и словосочетания) определенного языка для специальных целей какого-либо естественного языка, а структура в целом адекватна структуре системы понятий данной теории. Или по-другому: «*терминосистема* представляет собой логико-лингвистическую модель определенной теории той или иной области знаний и (или) деятельности». В. М. Лейчик, *Терминоведение...*, с. 185.

⁸ **Терминология** является более «низкой» степенью организации лексических единиц, чем терминосистема, поскольку «это языковое образование парадигматического типа, представляющее собой стихийно сложившуюся совокупность лексических единиц, обладающих семантической общностью и сходством (близостью) формальной структуры, которые совместно функционируют в одном из языков для специальных целей, обозначая общие понятия области знаний и (или) деятельности, обслуживаемой данным языком для специальных целей». В. М. Лейчик, там же, с. 116.

зелечение) извлекался из *терминофиксирующих текстов*⁹ (словарей и энциклопедий). Для русского языка материал получен по самому полному электронному справочнику по медицине — «Медицинской энциклопедии»¹⁰. Результатом выборки стала коллекция 368 русских терминологических единиц. В качестве материала исследования использованы также тексты чешских научных монографий, посвященных бальнеологии¹¹, и «Большой медицинский словарь»¹², ставшие для нас источником для формирования базы чешских терминологических эквивалентов (346 терминологических единиц).

В данной статье мы ставим задачу провести семантическую классификацию терминологического материала, обратить также внимание на специфический тип сложных медицинских терминов, в состав которых входят в качестве терминоэлемента так наз. аналитические прилагательные (в виде неизменяемых формантов), так как, по нашему мнению, термины данного типа в русском языке представляют относительно частотный структурный тип (20,9% фактического материала) и заслуживают внимания с точки зрения их русско-чешского сопоставления. Помимо рассмотрения чешских эквивалентов терминов курортологии, в центре внимания будут и проблемы терминов-синонимов в обоих языках.

С семантической точки зрения весь фактический материал можно разделить на три тематические группы: I. Общие термины курортологии (37,4% всего материала; 134 терминологические единицы, в дальнейшем ТЕ), II. Термины гидротерапии (водолечения; 52,1%; 193 ТЕ), III. Термины пелоидотерапии (грязелечения; 10,5%; 38 ТЕ).

⁹ «Тексты, в которых используются термины, делятся на три группы: терминоиспользующие, **терминофиксирующие** и терминосоздающие [...]. Ко второй группе относятся толковые терминологические словари, энциклопедии и справочники, тезаурусы и многие виды классификаций, некоторые учебники, терминологические стандарты и рекомендации, которые специально предназначены для того, чтобы оценить, отобразить, рекомендовать и закрепить в употреблении те или иные термины и определения их значений (дефиниции)». В. М. Лейчик, там же, с. 147.

¹⁰ *Медицинская энциклопедия*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia (20. 10.2020).

¹¹ D. Jandová, *Balneologie*, Grada, Praha 2009; L. Špišák, Z. Rušavý, *Klinická balneologie*, Karolinum, Praha 2010; Z. Třískala, D. Jandová, *Medicína přírodních léčivých zdrojů: minerální vody*, Grada, Praha 2019.

¹² M. Vokurka, J. Hugo (ред.), *Velký lékařský slovník*, Maxdorf, Praha 2009.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕРМИНОВ...

Таблица № 1: Тематическая классификация терминов курортологии

I. Общие термины курортологии	134 ТЕ	37,4%
II. Термины гидротерапии (водолечения)	193 ТЕ	52,1%
III. Термины пелоидотерапии (грязелечения)	38 ТЕ	10,5%
ИТОГО	368 ТЕ	

В рамках терминов курортологии, которая является самостоятельным разделом физиотерапии¹³, в нашем материале почти половину (47,1%) составили термины с терминоподкомпонентом *терапия*, обозначающим так наз. консервативные методы лечения. Термины с данным терминоподкомпонентом могут иметь разную структуру (ср. *ароматерия* — *aromaterapie*; *фототерапия*, *светотерапия* — *phototerapie*, *světloléčba*; *стоунтерапия*, *терапия с использованием горячих камней* — *terapie horkými kameny*). Долю медицинских терминов с остальными терминоподкомпонентами, представленными в нашем материале по общим терминам курортологии, показывает таблица № 2.

Таблица № 2: Тематическая классификация общих терминов курортологии

I. ОБЩИЕ ТЕРМИНЫ КУРОРТОЛОГИИ	134 ТЕ	
терапия	63 ТЕ	47,1%
лечение	27 ТЕ	20,1%
курорт; лечебница	15 ТЕ	11,2%
процедура	15 ТЕ	11,2%
основные термины	10 ТЕ	7,5%
метод	4 ТЕ	2,9%

Эти общие ТЕ курортологии связаны с «системой мероприятий, направленных на восстановление здоровья, предупреждения осложнений заболевания и устранения тягостных для

¹³ «Физиотерапия — область медицины, изучающая физиологическое и лечебное действие природных и искусственно создаваемых физических факторов и разрабатывающая методы использования их с профилактическими и лечебными целями; совокупность физических методов лечения и их практическое применение». *Медицинская энциклопедия*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia (20.10.2020).

больного проявлений болезни» (терминоэлемент *лечение*)¹⁴; ТЕ, имеющие отношение к «местности, обладающей природными лечебными факторами, а также бальнеологическими и гидротехническими сооружениями и лечебно-профилактическими учреждениями» (терминоэлемент *курорт*)¹⁵; ТЕ, связанные с «общим названием некоторых лечебно-профилактических учреждений» (терминоэлемент *лечебница*)¹⁶; ТЕ, касающиеся лечебных мероприятий, предписанных врачом (*процедура*).

Таблица № 3: Тематическая классификация терминов гидротерапии

II. ТЕРМИНЫ ГИДРОТЕРАПИИ (ВОДОЛечения)	193 ТЕ	
минеральные воды	73 ТЕ	37,8%
ванна, ванны	60 ТЕ	31,1%
процедуры водолечения (их виды)	27 ТЕ	13,9%
душ	18 ТЕ	9,3%
бальнеотехника	11 ТЕ	5,7%
компресс	4 ТЕ	2,2%

По данным, указанным в таблице № 3, можно заметить, что в рамках гидротерапии (водолечения)¹⁷ среди терминов выборки преобладают ТЕ с сочетанием двух терминоэлементов *минеральные воды*; они составляют 37,8% от всего материала, относящегося к данному виду лечения. Отдельные ТЕ с терминоэлементами *минеральные воды* обозначают разные виды минеральных вод по их разным классификациям (ср. по степени минерализации: *слабоминерализованные минеральные воды*; по ионному составу: *хлоридные минеральные воды*; по температуре: *термальные минеральные воды*; по кислотности: *сильнокислые минеральные воды*; по газовому составу: *углекислые минеральные воды* и др.). За ними следуют группы терминов

¹⁴ *Медицинская энциклопедия...*

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ «Гидротерапия (водолечение) — применение в профилактических, реабилитационных и лечебных целях минеральной воды (бальнеотерапия) и пресной воды (собственное водолечение)». *Медицинская энциклопедия*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia (20.10.2020).

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕРМИНОВ...

с другими терминологическими элементами (*ванны, процедуры водолечения, душ, бальнеотехника, компресс*).

Таблица № 4: Тематическая классификация терминов пелоидотерапии

III. ТЕРМИНЫ ПЕЛОИДОТЕРАПИИ (ГРЯЗЕЛЕЧЕНИЯ)	38 ТЕ	
процедуры грязелечения (их виды)	18 ТЕ	47,4%
грязь	12 ТЕ	31,6%
компресс	4 ТЕ	10,5%
тампоны	4 ТЕ	10,5%

Тематическая классификация терминов пелоидотерапии (грязелечения)¹⁸ представлена в таблице № 4. Наивысшую долю (47,4%) среди терминов данной группы составляют термины, обозначающие процедуры грязелечения (ср. *грязевая аппликация, грязевые ванны, полостное грязелечение, щадящее грязелечение* и др.). В рамках фактического материала по пелоидотерапии встречаются также тематические группы терминов, обозначающих разные виды грязи (ср. *лечебные грязи, пелоиды, лечебные торфы* и др.), виды компрессов (с термином элементом *компресс*, ср. *грязевой компресс, согревающий компресс, торфяной компресс* и др.) и виды тампонов (с термином элементом *тампон*, ср. *грязевые вагинальные тампоны, ректальные грязевые тампоны* и др.), применяемых для грязелечения.

Классификация терминов нашего массива с точки зрения их структуры создана на основе синтаксической иерархии терминологических единиц Валерии Петровны Даниленко¹⁹ и классификации форм терминов С. В. Гринев-Гриневича²⁰. Данная систематизация включает три структурных типа терминов: I структурный тип — моноксемные термины (простые, аффиксальные и сложные ТЕ), II структурный тип — билексемные термины, III структурный тип — полилексемные термины, которые состоят из более трех термином элементов. С точки зрения структуры среди терминов курортологии в нашей коллекции встреча-

¹⁸ «Пелоидотерапия (грязелечение) является методом теплового лечения, при котором используют лечебные грязи различных типов». *Медицинская энциклопедия*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia (20.10.2020).

¹⁹ В. П. Даниленко, *Русская терминология. Опыт лингвистического анализа*, Наука, Москва 1977, с. 37.

²⁰ С. В. Гринев-Гриневич, *Терминоведение ...*, с. 121.

ются в обоих языках ТЕ всех приведенных типов, что показывает таблица № 5.

Таблица № 5: Структурная классификация терминов курортологии

	Общее количество ТЕ	I структурный тип моноксемные ТЕ	II структурный тип билексемные ТЕ	III структурный тип полилексемные ТЕ
Русский язык	368 ТЕ	98 ТЕ; 26,6%	166 ТЕ; 45,1%	104 ТЕ; 28,3%
Чешский язык	346 ТЕ	70 ТЕ; 20,3%	164 ТЕ; 47,4%	112 ТЕ; 32,3%

По таблице № 5 видно, что в обоих языках преобладают многословные термины (то есть второй и третий структурный тип), представляющие 73,4% русских и 79,8% чешских терминов нашего фактического материала с преобладанием билексемных терминов (II структурный тип) в обоих языках. Такие ТЕ составляют 45,1% и 47,4% от общего количества терминов русского и чешского языков. Наши данные соответствуют результатам исследований С. В. Гринева-Гриневича: «[...] многословные термины в большинстве европейских языков составляют 60 — 80% от общего количества терминов»²¹.

С сопоставительной точки зрения особого внимания заслуживает, по нашему мнению, один подтип ТЕ первого структурного типа — моноксемных терминов (см. таблицу № 6), а именно сложные термины с неизменяемыми терминологическими элементами, так наз. аналитическими прилагательными, доля таких ТЕ составляет 33% от всего фактического материала (20,9% русских терминов, 12,1% терминов чешского языка). Помимо сложных ТЕ, к моноксемным терминам относятся еще два структурных подтипа — простые и аффиксальные ТЕ.

Таблица № 6: I структурный тип терминов курортологии

	I структурный тип моноксемные термины	Простые и аффиксальные ТЕ	Сложные ТЕ
Русский язык	98 ТЕ; 26,6%	21 ТЕ; 5,7%	77 ТЕ; 20,9%
Чешский язык	70 ТЕ; 20,2%	28 ТЕ; 8,1%	42 ТЕ; 12,1%

Аналитическим прилагательным, вслед за Еленой Вячеславовной Мариновой, считаем «неизменяемую языковую единицу,

²¹ Там же, с. 121.

обозначающую в пост- или препозиции (при любом варианте написания, включая слитное) атрибутивную функцию по отношению к имени существительному»²². В российской лингвистике проблематику неизменяемых прилагательных рассматривали довольно много ученых — с разных точек зрения, с применением разных подходов, с разными обозначениями самого явления²³.

Как обстоит дело с исследованием аналитических прилагательных в чешской русистике? Проблематикой аналитических прилагательных в сопоставлении с чешским языком автор статьи занималась в рамках исследования тенденции к аналитизму в современном русском языке²⁴. Несклоняемые компоненты, выполняющие функцию неизменяемых препозитивных атрибутов в русском и чешском языке, рассматривали Йиндржих Кеснер, Вероника Лингартова и Петра Зоубкова²⁵. Типологическую характеристику аналитических прилагательных на материале русского, чешского и польского языков подробно исследовал Лукаш Плесник²⁶.

Обычно выделяют аналитические прилагательные в широком и узком понимании. Плесник в своей монографии дает характеристику аналитических прилагательных в широком и узком понимании следующим образом:

Аналитические прилагательные в широком понимании, как правило, представлены в виде префиксоидов, т.е. препозитивных морфем переходного типа и греко-латинскими препозитивными формантами. Аналитические прилагательные в узком понимании представлены аналитическими прилагательными, или же неизменяемыми атрибутивными формантами, имеющими характер самостоятельного выражения. Оба подхода связаны с тенденцией к аналитизму и агглютинации в современном русском языке²⁷.

²² Е. В. Маринова, *Вопрос об аналитических прилагательных в отечественной и зарубежной лингвистике*. «Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского» 2010, № 4(2), с. 628.

²³ Ср. *аналитические прилагательные* (М. В. Панов), *несклоняемые прилагательные* (А. А. Шахматов), *примыкающие прилагательные* (О. С. Ахманова) и др.

²⁴ Z. Nedomová, *Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu jmenných slovních druhů)*, Ostravská univerzita v Ostravě, Ostrava 2013.

²⁵ J. Kesner, V. Linhartova, P. Zoubkova, *О неизменяемом препозитивном определении в русском и чешском языках*, «Новая русистика» 2001, № 1, с. 51–66.

²⁶ L. Plesník, *Typologická charakteristika tzv. analytických adjektiv (na příkladovém materiálu ruštiny, češtiny a polštiny)*, Ostravská univerzita, Ostrava 2019.

²⁷ Там же, с. 37 (перевод — З.Н.).

В анализируемой нами терминологии отмечены в качестве терминоэлементов аналитические прилагательные как в широком, так и в узком их понимании. Аналитические прилагательные в широком понимании выступают в виде терминоэлементов-префиксоидов (препозитивных морфем переходного типа) сложных медицинских терминов. Неизменяемые препозитивные морфемы могут быть иноязычного (прежде всего греко-латинского) и исконного происхождения. Среди греко-латинских терминоэлементов-префиксоидов в терминах курортологии в нашем материале преобладают ТЕ греческого происхождения (22 ТЕ)²⁸, префиксоидов латинского происхождения встретилось всего 6 ТЕ²⁹. К единичным случаям в нашем материале относятся терминоэлементы-префиксоиды другого происхождения: французского (*минералотерапия*), английского (*стоунтерапия*), итальянского (*гальванотерапия*, где префиксоид *гальвано...* восходит к антропониму; речь идет о термине-эпониме). Аналитические прилагательные в виде терминоэлемента-префиксоида исконного происхождения обнаружены у 7 ТЕ (ср. *водолечение, воздухолечение, грязелечение, светолечение, солнцелечение, теплолечение, трудолечение*). Среди терминов с аналитическими прилагательными в широком понимании в нашем материале представлены и многочленные сложные термины с двумя препозитивными аналитическими компонентами с разными комбинациями терминоэлементов с точки зрения их происхождения (15 ТЕ; 8 разных комбинаций)³⁰.

²⁸ Ср. *ароматерапия, аэротерапия, галотерапия, гелиотерапия, гидротерапия, диетотерапия, кинезитерапия, климатотерапия, криотерапия, магнитотерапия, механотерапия, озокеритолечение, пелоидотерапия, псаммотерапия, спелеотерапия, талассотерапия, термотерапия, физиотерапия, фитотерапия, фототерапия, электротерапия, эритмотерапия.*

²⁹ Ср. *альготерапия, бальнеотерапия, вибротерапия, импульстерапия, парафинолечение, радонотерапия.*

³⁰ Ср. греческий+греческий (5 ТЕ: *аэроионотерапия, аэрофитотерапия, диадинамотерапия, кинезогидротерапия, электроаэрозольтерапия*); греческий+латинский (1 ТЕ: *гидробальнеотерапия*); латинский+греческий (2 ТЕ: *бальнеофототерапия, ультратонотерапия*); исконный+латинский (2 ТЕ: *водобальнеолечение, грязеиндуктотермия*); латинский+латинский (1 ТЕ: *амплитустерапия*); латинский+исконный (1 ТЕ: *индуктогрязелечение*); греческий+исконный (1 ТЕ: *электрогрязелечение*); исконный+исконный (1 ТЕ: *водогрязелечебница*); итальянский антропоним+исконный (1 ТЕ: *гальваногрязелечение*).

К терминам курортологии с терминологическими элементами в виде аналитических прилагательных в узком понимании, т.е. с неизменяемыми формантами, имеющими характер самостоятельных выражений, можно отнести гораздо меньше примеров из нашего массива. К ним относятся термины курортологии, в которых функцию неизменяемых терминологических элементов могут выполнять: аббревиатуры исконного происхождения (ср. *КВЧ-терапия* и др.), аббревиатуры иноязычного происхождения (ср. *ПУВА-терапия*).

Как уже было упомянуто, специфическую группу составляют термины с терминологическим-префиксоидом в виде аббревиатур исконного происхождения (ср. *КВЧ-терапия*, *СВЧ-терапия*, *УВЧ-терапия*), представляющие собой краткий вариант полных полилексемных терминов (*крайневысокочастотная терапия*, *сверхвысокочастотная терапия*, *ультравысокочастотная терапия*). Возникшие пары ТЕ (краткий и полный вариант) являются вариантами терминов на основании признака полноты согласно концепции С. В. Гриневой-Гриневича³¹ (ср. *КВЧ-терапия*, *крайневысокочастотная терапия*; *СВЧ-терапия*, *сверхвысокочастотная терапия*; *УВЧ-терапия*, *ультравысокочастотная терапия*). Аббревиатура *ПУВА* английского происхождения (ср. *ПУВА-терапия*) выступает в роли неизменяемого аналитического прилагательного в терминологии фототерапии — в методе двухкомпонентного лечения (напр., псориаза) посредством фотоактивного вещества *псоралены* (англ. *psoralen*) и *ультрафиолетового излучения* (англ. *ultra violet*).

В терминологии курортологии чешского языка эквивалентами русских сложных терминов с неизменяемыми терминологическими-префиксоидами латинского и исконного происхождения в большинстве случаев являются билексемные термины без аналитических прилагательных (ср. *vibrační terapie*, *pulzní terapie*, *radonová terapie*; *léčba vzduchem*, *peloidní léčba*, *léčba světlem*, *léčba sluncem*, *léčba teplem*). Та же ситуация касается и чешских эквивалентов русских терминов с терминологическими-префиксоидами в виде аббревиатур исконного происхождения (*vysokofrekvenční terapie*, *mikrovlnná terapie*, *frekvenční terapie*). Но чешский терминологический эквивалент для

³¹ См. С. В. Гринев-Гриневич, *Терминоведение...*, с. 105.

термина с аналитическим прилагательным узкого понимания в виде аббревиатуры английского происхождения имеет ту же форму, но раздельное написание (*PUVA terapie*).

Необходимо отметить, что некоторые из рассмотренных терминов с терминологическими элементами в виде аналитических прилагательных в широком и узком понимании могут свободно употребляться в качестве терминов-синонимов, или равнозначных терминов одного языка (в понимании С. В. Гринева-Гриневица)³². Мы имеем в виду пары терминов с префиксоидами греко-латинского и исконного происхождения (ср. *аэротерапия* — *воздухолечение*, *гелиотерапия* — *солнцелечение*, *гидротерапия* — *водолечение*, *пелоидотерапия* — *грязелечение*, *фототерапия* — *светотерапия* — *светолечение* и др.) или сложные термины с аналитическим прилагательным и их полилексемные эквиваленты (ср. *диетотерапия* — *лечебное питание*, *импульстерапия* — *пульсная электротерапия*, *механотерапия* — *лечение механическими воздействиями* — *лечение с применением механических воздействий*, *термотерапия* — *тепловое лечение*, *трудоотерапия* — *лечение трудом*). Аналогичная ситуация наблюдается и в медицинской терминологии чешского языка (ср. *aeroterapie* — *léčba vzduchem*, *elektroterapie* — *elektroléčba*, *hydroterapie* — *vodoléčba*, *fototerapie* — *světloléčba* — *léčba světlem*, *sonoterapie* — *léčba ultrazvukem*, *thalassoterapie* — *léčba u moře*, *termoterapie* — *léčba teplem* и др.). К равнозначным терминам в системе одного языка можно отнести также русские сложные термины с двумя терминологическими элементами (в виде аналитических прилагательных разного происхождения) в разных их комбинациях, образующие целый ряд терминов-синонимов (ср. *бальнеогрязелечебница* — *водогрязелечебница*, *грязелечебница* — *торфолечебница*). Но в чешской терминологии эквивалентом таких русских терминов будет лишь один-единственный (*slatinné lázně*). Примеры такого типа поясняют факт, что в чешском языке наш фактический материал включает меньше терминологических единиц, чем в русском языке.

В целом состав терминологических эквивалентов русского и чешского языков с точки зрения структуры можно представить следующим образом:

³² «Равнозначные термины **одного языка** (термины-синонимы — отмечено З.Н.) — это термины с одинаковым или подобным значением, используемые для называния одного понятия». С. В. Гринева-Гриневица, *Терминоведение...*, с. 105.

1. Русскому однословному сложному термину соответствует в чешском языке составное наименование, т. е. билексемный эквивалент (ср. *воздухолечение x léčba vzduchem, светотерапия x léčba světlem; вибротерапия x vibrační terapie, радонотерапия x radonová terapie; электросонтерапия x elektrospánková terapie, индуктогрязелечение — indukční peloidoterapie; грязеиндуктотермия — peloidní inductotermie; гидромассаж — podvodní masáž; души-массаж — masážní sprcha*).

2. Полилексемному термину соответствует в другом языке термин с большим количеством терминоэлементов (ср. *высокоминерализованные минеральные воды — velmi silně mineralizované minerální vody, маломинерализованные минеральные воды — slabě mineralizované minerální vody, морские ванны — koupele v mořské vodě, грязевые разводные ванны x koupele z přírodní homogenizované slatiny zředěné minerální vodou, климатобальнеогазовой курорт — klimatobalneologické a slatinné lázně, bylinková koupel x ванна с травами*).

3. Русскому билексемному или полилексемному терминологическому наименованию соответствует в чешском языке термин-слово (ср. *буровая скважина — vrt; разовая доза — dávka; кислые минеральные воды — kyselky*) или русскому монолексемному термину соответствует в чешском языке полилексемный эквивалент (*бювет — lázeňský pavilon s pramenem*).

4. Термину исконного происхождения соответствует заимствованный эквивалент или наоборот (ср. *показания к применению — indikace k užití, противопоказания к применению — kontraindikace k užití, трудотерапия — ergoterapie, побочные эффекты — vedlejší účinky*).

5. Терминологические единицы с терминоэлементами в виде так наз. аналитических прилагательных в широком и узком понимании встречаются чаще в русской терминологии области курортологии, а в чешском языке их эквивалентами иногда являются изменяемые билексемные и полилексемные терминологические единицы, на что мы обратили внимание в процессе анализа фактического материала (ср. *воздухолечение — léčba vzduchem, солнцелечение — léčba sluncem, теплотечение — léčba teplem, вибротерапия — vibrační terapie, стоунтерапия — terapie horkými kameny, гидромассаж — podvodní masáž, радонотерапия — radonová terapie*).

6. В терминологии курортологии нами зарегистрирован и случай нескольких русских эквивалентов-синонимов разной структуры и происхождения для исконно чешского билексемного термина. В сопоставительном чешско-русском плане внимание привлекает поиск русского эквивалента для обозначения специальной плоской кружки с ручкой-носиком, из которой пьют минеральную воду по рекомендации врачей (*lázeňský pohárek*)³³ в рамках питьевого лечения, относящегося к наиболее распространенным методам лечебного применения минеральных вод в гидротерапии. В русском языке имеется несколько эквивалентов разной структуры для чешского термина-словосочетания *lázeňský pohárek* (*курортная кружка, курортная кружка для минеральной воды, кружка-поильник, кружка с носиком для минеральной воды*). Наряду с полилексемными терминами в этом же значении используется в русском языке и моноксемный термин *бюветница*, созданный аффиксальным способом на базе иноязычного слова французского происхождения³⁴.

Итак, на терминологическом материале одной области клинической медицины, которая в Чешской Республике имеет давние традиции, бурно развивается и обслуживает не только отечественных, но и в значительной мере зарубежных пациентов, включая, безусловно, русскоговорящих, мы рассмотрели лишь некоторые наиболее важные семантические и структурные особенности терминов курортологии в русском и чешском языках с точки зрения сопоставительного терминоведения.

Подтвердилось, что к наиболее продуктивным в обоих языках относится синтаксический способ терминообразования, и что наиболее распространенным типом являются билексемные термины. В процессе анализа фактического материала были отмечены и случаи терминологической синонимии, которые необхо-

³³ Плоская форма кружки связана со способом хранения в кармане или сумочке, носик помогает пить постепенно, маленькими глотками, даже на ходу. История этой кружки связана с курортом Карловы Вары и ее применением для питья минеральных вод уже в XVII веке, когда она стала атрибутом гостей этого курорта. С конца XVIII века кружка уже навсегда соотносилась с питьевым лечением в Карловых Варах и изготавливали ее только из фарфора. Позднее ее начали применять и на других курортах Европы.

³⁴ «Бювет (от франц. *Buvette* — распивочное заведение), специальное сооружение, служащее местом разбора минеральной воды». *Большая медицинская энциклопедия*, https://big_medicine.academic.ru (20.10.2020).

димо учитывать при практическом применении терминологии и при создании и восприятии специального текста в обоих сравниваемых языках.

REFERENCES

- Bol'shaya meditsinskaya entsiklopediya*. https://big_medicine.academic.ru
[Большая медицинская энциклопедия. https://big_medicine.academic.ru].
- Danilenko, Valeriya Petrovna. *Russkaya terminologiya. Opyt lingvisticheskogo analiza*. Moskva: Nauka, 1977 [Даниленко, Валерия Петровна. *Русская терминология. Опыт лингвистического анализа*. Москва: Наука, 1977].
- Grinev-Grinevich, Sergey Viktorovich. *Terminovedeniye*. Moskva: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya", 2008 [Гринева-Гриневич, Сергей Викторович. *Терминоведение*. Москва: Издательский центр «Академия», 2008].
- Jandová, Dobroslava. *Balneologie*. Praha: Grada, 2009.
- Kajlík, Vladimír. *České lázně a lázeňství*. Praha: MMR ČR, 2007.
- Kesner, Jindřich, Linhartová, Veronika, Zoubková, Petra. *О неизменяемом определении в русском и чешском языках*. "Новая русистика", 2001, 1, с. 51–66.
- Kobylková, Anďela, Eds. *Stručný vícejazyčný lékařský slovník*. Díl 1, A-N. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990.
- Kobylková, Anďela, Eds. *Stručný vícejazyčný lékařský slovník*. Díl 2, O-Ž. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.
- Lázeňská péče 2018*. <https://www.uzis.cz/res/f/008267/lazne2018.pdf>. (20.10.2020).
- Leychik, Vladimir Moiseyevich. *Terminovedeniye. Predmet, metody, struktura*. Moskva: Knizhnyy dom "Librokom", 2014 [Лейчик, Владимир Моисеевич. *Терминоведение. Предмет, методы, структура*. Москва: Книжный дом "Либроком", 2014].
- Lotte, Dmitriy Semenovich. *Osnovy postroyeniya nauchno-tehnicheskoy terminologii: Voprosy teorii i metodiki*. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1961 [Лотте, Дмитрий Семенович. *Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики*. Москва: Издательство АН СССР, 1961].
- Marinova, Yelena Vyacheslavovna. "Vopros ob analiticheskikh prilagatel'nykh v otchestvennoy i zarubezhnoy lingvistike." *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 2010, no. 4 (2) [Маринова, Елена Вячеславовна. *Вопрос об аналитических прилагательных в отечественной и зарубежной лингвистике*. "Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского", 2010, no. 4 (2)].
- Meditsinskaya entsiklopediya*. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia [Медицинская энциклопедия. https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia].
- Nedomová, Zdeňka. *Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu jmených slovních druhů)*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2013.
- Plesník, Lukáš. *Typologická charakteristika tzv. analytických adjektiv (na příkladovém materiálu ruštiny, češtiny a polštiny)*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2019.
- Schwartzhoffová, Eva. *Lázeňství a wellness*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016.

- Špišák, Ladislav, Rušavý, Zdeněk. *Klinická balneologie*. Praha: Karolinum, 2010.
- Třískala, Zdeněk, Jandová, Dobroslava. *Medicína přírodních léčivých zdrojů: minerální vody*. Praha: Grada, 2019.
- Vokurka, Martin, Hugo, Jan. Eds. *Velký lékařský slovník*. Praha: Maxdorf, 2009.

EWA KAPELA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6215-9215>**NEOLOGIZMY STANISŁAWA JERZEGO LECA W PRZEKŁADACH NA JĘZYK ROSYJSKI**

STANISŁAW JERZY LEC'S NEOLOGISMS IN RUSSIAN TRANSLATIONS

The article discusses the methods of translating Stanisław Jerzy Lec's *Unkempt Thoughts* into Russian in which neologisms constitute the basis of the wordplay. There are a lot of language innovations in Lec's aphorisms, but the article analyses only one-word neologisms, mainly blend words. The study of the series of translations presents various translators' choices, which often result from different ways of interpreting the original text by translators.

Keywords: translation, aphorism, neologism, blend words, wordplay

Stanisław Jerzy Lec (1909–1966) był kontynuatorem mającego długie tradycje gatunku aforyzmu, jednak rola słowa w jego *Myślach nieuczestnych* była odmienna niż w aforyzmach klasycznych. Tam „język miał być w zasadzie przezroczysty, służebny wobec myśli, którą wyrażał, [a] język Leca jest celowo widoczny, wysuwa się na plan pierwszy”¹.

Szczególnym rodzajem „igraszek słownych”² są aforyzmy Leca, w których nośnikiem lakonicznych myśli jest nie tylko ich z założenia krótka forma gatunkowa, lecz dodatkowo także nowo utworzone jednostki leksykalne, szczególnie „treściowo syntetyczne”³ kontaminaty⁴.

¹ M. Głowiński, *Aforyzmy, fraszki, liryki*, w: W. Leopold (red.), *Myślę, że jestem... O Stanisławie Jerzym Lecu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974, s. 186–187.

² J. Kwiatkowski, *W imieniu Abla*, w: *Myślę, że jestem...*, s. 300.

³ S. Grabias, *Kontaminacje we współczesnym języku polskim – próba charakterystyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1970, nr 25, s. 138.

⁴ Terminu kontaminat używam za Stanisławem Grabiasem na określenie wyrazu powstałego w rezultacie procesu kontaminacji. Patrz: tamże, s. 117–145.

Tworzone przez Leca neologizmy mają charakter doraźny i są ściśle związane z kontekstem, w którym występują: „nie są zasadniczo formacjami językowo produktywnymi, tzn. mają charakter jednorazowy i nie rozprzestrzeniają się poza kontekstem wypowiedzi, w której zostały wprowadzone”⁵. W literaturze przedmiotu tego rodzaju neologizmy nazywane są neologizmami okazjonalnymi, autorskimi, indywidualnymi, artystycznymi, twórczymi, stylistycznymi lub też słowami-meteorami czy efemerycznymi innowacjami⁶. Są one „faktami mowy”⁷, to znaczy nie zostają ustabilizowane „w normie leksykalnej języka”⁸. Dzięki temu okazjonalizmy zachowują swój oryginalny i innowacyjny charakter niezależnie od czasu ich powstania⁹.

Znajomi Leca uważali, że „Staszek” osiągnął ideał, ponieważ „potrącił jak najkrócej powiedzieć jak najwięcej”¹⁰. Zapewne dlatego neologizmy w aforyzmach Leca często mają postać skondensowanych jednowyrazowych kontaminatów, czyli „kompozycji polegających na zespoleniu całych form wyrazowych lub ich części w jedną całość formalną, na zasadzie węzła lub węzłów kontaminacyjnych”¹¹. Oszczędność środków językowych to nie jedyna funkcja neologizmów. Zabieg ten zwiększa ekspresywność komunikatu oraz jest jednym z mechanizmów gry językowej: „możliwość łączenia w jedną całość strukturalną znaczeniowo najrozmaitszych wyrazów powoduje, że kontaminacje bywają bardzo często wykorzystywane jako literackie środki komizmu językowego, między innymi w satyrze i grotesce”¹².

Teoretycy przekładu podkreślają, że podczas tłumaczenia tekstów, „które według intencji nadawcy powinny wywrzeć dodatkowy efekt estetyczny (idzie o teksty literackie) albo wywołać efekt komizmu”¹³ pojawia się bariera nieprzekładalności, co jednak nie oznacza, że tłumaczenie takich tekstów nie jest możliwe. Tłumacz ma do dyspozy-

⁵ M. Głowiński i in., *Słownik terminów literackich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, s. 339.

⁶ K. Dembska, „Słowa wykołejone”, czyli o zjawisku kontaminacji we współczesnym języku rosyjskim, *Leksem*, Łask 2011, s. 22.

⁷ E. A. Земская, *Современный русский язык. Словообразование*, Флинта, Наука, Москва 2011, s. 239.

⁸ K. Chruścińska. Cyt. za H. Jadacka, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, PWN, Warszawa 2001, s. 38.

⁹ E. A. Земская, *Современный русский язык...*, s. 239.

¹⁰ A. Nowicki, *Staszek i „Szpilki”*, w: *Myślę, że jestem...*, s. 87–88.

¹¹ S. Grabias, *Kontaminacje we współczesnym języku...*, s. 120.

¹² Tamże, s. 138.

¹³ B. Kielar, *Tłumaczenie i koncepcje translatorskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1988, s. 91.

cji różne rozwiązania translatorskie, chociażby zastosowanie nieco zmienionej gry słów w tekstach nacechowanych pozornie nieprzekładalnym humorem¹⁴. W przypadku tłumaczenia *Myśli nieuczesanych* Leca nie ze wszystkich technik przekładowych można skorzystać, ponieważ aforyzmy są dziełem autonomicznym, niebędącym częścią szerszego kontekstu, w którym można byłoby na przykład zastosować strategię kompensacji.

Jednoznaczne wskazanie dominanty translatorycznej w procesie tłumaczenia aforyzmów Leca nie jest proste, ponieważ w tych samodzielnych miniaturach literackich, z których znaczna część oparta jest na mechanizmie gry językowej, ważna jest zarówno treść, jak i forma, gdyż obie współtworzą sens aforyzmu. Jeżeli podczas transferu *Myśli* na język obcy pojawiają się trudności, tłumacz musi zdecydować, co w przekładzie można/należy odtworzyć (dominanta translatorska¹⁵). Dominantą taką może być zakres skojarzeń, ponieważ, jak twierdził Olgierd Wojtasiewicz, „tekst przekładu powinien wywrzeć u jego odbiorców skojarzenia bardzo zbliżone do tych, które tekst oryginału wywołał u swoich odbiorców”¹⁶.

W niniejszym szkicu przyjrzymy się temu, jak tłumaczono na język rosyjski aforyzmy Stanisława Jerzego Leca, którymi „rozpętał kalamburzę”¹⁷, tj. takie, w których podstawą gry językowej są neologizmy, a także temu, jakie aspekty oryginału udało się w przekładzie „ocalić”.

Nowe jednostki leksykalne w *Myślach nieuczesanych* przybierają formę neologizmów jednowyrazowych bądź wielowyrazowych (okazjonalne frazemy) i są efektem innowacji formalnych oraz/lub znaczeniowych. Z uwagi na specyfikę zagadnienia w artykule nie będą omawiane neologizmy wielowyrazowe, ponieważ jest to kwestia wymagająca osobnego opracowania.

Z pełnego zbioru aforyzmów Leca zostało wyekscerpowane ponad siedemdziesiąt neologizmów jednowyrazowych, z czego aż ponad 80% stanowią kontaminaty. Pięćdziesiąt neologizmów posiada tłumaczenie na język rosyjski. Przedmiotem analizy będzie stosunkowo niewielka, ale reprezentatywna (ze względu na sposób utworzenia, funkcjonowanie w strukturze aforyzmu lub jako samodzielny

¹⁴ Tamże, s. 90.

¹⁵ Patrz: A. Bednarczyk, *W poszukiwaniu dominanty translatorskiej*, PWN, Warszawa 2008.

¹⁶ B. Kielar, *Tłumaczenie i koncepcje...*, s. 91.

¹⁷ Aforyzm S. J. Leca. Wszystkie aforyzmy przytaczane w artykule pochodzą z wydania S. J. Lec, *Myśli nieuczesane wszystkie*, Noir sur Blanc, Warszawa 2006.

aforyzm oraz zastosowane rozwiązania translatorskie) grupa takich neologizmów.

Celem badania istniejących tłumaczeń/serii tłumaczeń¹⁸ nie jest ich hierarchizacja, lecz odnotowanie zmian, które w nich zaszły, oraz technik przekładowych wykorzystywanych przez poszczególnych tłumaczy mierzących się z oryginalnymi grammi językowymi.

Salomon Łastik, pisarz i historyk literatury, powiedział o swoim koledze Stanisławie Jerzym Lecu, że „potrafił błyskawicznie znaleźć najodpowiedniejsze słowo, a nawet poprzez zmianę jednej zgłoski nadać właściwy sens rzeczy”¹⁹. Zacytowany niżej aforyzm jest dobrą ilustracją tego spostrzeżenia:

Nie wiem, kto jest praworządny, ja jestem praworządny.

Не знаю, кто правомочен, я — правожаден (Рос.).

Кто-то, может быть, законопослушен, а я законопомешан (Пет.).

Не знаю, кто здесь правосудящий, лично я — правожаждущий (Смр.).

Не знаю, кто здесь правомочен, лично я — правожаден. (ВШ).

Neologizm „praworządny” powstał w wyniku zmiany formy graficznej przymiotnika „praworządny”, stając się tym samym jego homofonem. Oba wyrazy należą do tego samego pola znaczeniowego, jednak ich treść jest odmienna. Modyfikacja zapisu spowodowała „narzucenie wyrazowi wtórnej treści”²⁰ oraz konotacji oceniających. Autor sugeruje, że ci, którzy postępują zgodnie z prawem (praworządni), nie zawsze są zainteresowani jego przestrzeganiem (tj. żądni prawa). Podobną myśl wyraził Lec w aforyzmie „Nieznajomość prawa nie zwalnia od odpowiedzialności. Ale znajomość często”.

¹⁸ Cytowane w tekście przekłady pochodzą z następujących źródeł: С.Е. Лец, *Непричесанные мысли*, пер. Вл. Россельс, Книга, Москва 1991 (Рос.); С.Е. Лец, *Почти все*, пер. Вл. Россельс и Е. Фридман, У-Фактория, Екатеринбург, АСТ, Москва 2009 (*Непричесанные мысли*, с. 239–464, Рос. и Фрд.; *Непричесанные мысли из записных книжек и салфеток, прочитанные по прошествии 30 лет*, с. 465–737, Фрд.); С.Е. Лец, *Непричесанные мысли*, пер. Е. Смирнова, Рипол классик, Москва 2013 (Смр.); С.Е. Лец, *Непричесанные мысли. Афоризмы Станислава Ежи Леца в нескольких переводах*. Составил В. Шойхер, 2014, http://shoyher.narod.ru/Letz/Letz_1.html (20.09.2020) [tu m.in. następujące przekłady: В. Шойхер (ВШ), А. Базилевский 2000 (Баз.), А. Петрова 2000 (Пет.), Л. Цыбян 2001 (Цыв.), К. Душенко 1998–2001 (Душ.)]; С.Е. Лец, *Непричесанные мысли. Фрашки. Маленькие мифы*, пер. М. Мальков, электронное издание, Санкт-Петербург 2015, (Маль.), <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/473761> (10.09.2020).

¹⁹ S. Łastik, *Lewita sprawiedliwy*, w: *Myślę, że jestem...*, s. 160.

²⁰ D. Buttler, *Polski dowcip językowy*, PWN, Warszawa 1968 s. 108.

Z powodu ograniczeń formalnych w języku rosyjskim podobny zabieg ortograficzny nie jest możliwy. Tłumacze zaproponowali jednak inne rozwiązania. W każdym wariantcie przekładu pojawia się neologizm, w trzecim jest ich nawet więcej niż w oryginale.

Podobnie jak u Leca w każdym przekładzie podstawą gry słów jest leksem „prawo” („право”, „закон”), wydaje się jednak, że sens oryginalnej myśli najwierniej oddaje wariant drugi. Ekwiwalent polskiego rzeczownika „praworządny” — „законопослушен” (‘соблюдающий действующие законы, подчиняющийся им’²¹) współgra w nim z kontaminatem „законопомешан” powstałym ze skrzyżowania rzeczownika „закон” i wyrażenia „быть помешанным на чем-то”²² (‘zwarłować na punkcie czegoś’).

Pozostali tłumacze przekalkowali oryginalny neologizm, tworząc rosyjski odpowiednik poprzez połączenie rzeczownika „право” z przymiotnikiem „жадный” — „правожадный” (‘выражающий сильное желание чего-л., сильное стремление к чему-л.’²³, tj. ‘chciwy, pragnący czegoś’) lub z imiesłowem przymiotnikowym od czasownika „жаждать” — „правожаждущий” (‘сильно, страстно желать чего-л.’, tj. ‘pragnąć’).

Po przeanalizowaniu powyższych przekładów można dojść do wniosku, że wyzwaniem dla tłumaczy okazał się nie neologizm, lecz dobór rosyjskiego odpowiednika polskiego przymiotnika „praworządny”. Użytego w tłumaczeniu pierwszym i czwartym określenia „правомочный” nie można uznać za trafny ekwiwalent, ponieważ posiada inne znaczenie: ‘prawomocny’, ‘uprawniony’.

Odmienne rozwiązanie zastosowano w przekładzie trzecim. Tłumacz wprowadził do tekstu dodatkowy neologizm — „правосудящий” (‘ktoś, kto wydaje wyroki, formułuje sądy, oceny, opinie zgodne z prawem’). Powstał udany aforyzm, jednak wyrażający inną treść niż oryginał.

Innowacja leksykalna w kolejnym aforyzmie polega na nadaniu istniejącemu rzeczownikowi nowego znaczenia:

Najwierniej podtrzymują mity — najmici.

Преданнее всего поддерживают мифы наемники (Рос.).

Преданнее всего поддерживают мифы наймиты (Рос. и Фрд.).

Вернее всех служат мифам наемники (Баз.).

Мифы упорнее всего поддерживают наймиты (Смр.).

²¹ С.А. Кузнецов (ред.), *Большой толковый словарь русского языка*, <http://gramota.ru> (24.10.2020).

²² Тамże.

²³ Тамże.

Neosemantyzm „najmici” powstał poprzez odmienne ustalenie podstawy słowotwórczej: nie od czasownika „najać”²⁴, ale od rzeczownika „mit”. Nastąpiło „żartobliwe przewartościowanie [które] tworzy swego rodzaju miniaturę komiczną, złożoną z wyrazu i jego zabawnej, nietradycyjnej interpretacji”²⁵: najmity to ten, kto za zapłatę pielęgnuje mit. Dowcip opiera się na pozornej etymologii maskowanej przez podobieństwo dźwiękowe rzeczowników „mit” i „najmity”.

Sens przekazu został zachowany we wszystkich przekładach, jednak pod względem fonicznym bliższa oryginałowi jest para rzeczowników „миф” — „наймит”²⁶ (przykład 2. i 4.) niż „миф” — „наёмник”²⁷ (przykład 1. i 3.).

Komizm cytowanych w dalszej części tekstu aforyzmów bazuje na neologizmach słowotwórczych. Nierzadko powielają one strukturę istniejących jednostek leksykalnych.

Cóż słowa — są już tylko międzyliczbem.

Что ж слова — они всего лишь заполняют пробелы между цифрами (Рос.).

Да что слова — они лишь заполняют промежутки между цифрами. (Пет.).

Ну что слова! Теперь они лишь то, что кроется за цифрами (Цыв.).

Да что слова? Теперь они лишь заполняют промежутки между цифрами (Смр.).

Что там слова! Теперь они лишь то, что кроется за цифрами (Маль.).

Neologizm „międzyliczbie” motywowany jest wyrażeniem syntaktycznym „między liczbami” bądź analogicznymi złoženiami, takimi jak „międzykręgowy” czy „międzywojnie”. Przyimek „między” wskazuje tu na położenie w przestrzeni wyznaczonej przez dwa lub więcej obiektów albo na ‘istnienie, odbywanie się, działanie czegoś w przestrzeni dzielącej dwa obiekty’ lub ‘w czasie dzielącym dwa zjawiska, wydarzenia’²⁸. Można przypuszczać, że zacytowany afo-

²⁴ Najmity — ‘człowiek wynajmujący się do pracy za zapłatę’, derywat od czasownika „najać”, w: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005, s. 349.

²⁵ D. Buttler, *Polski dowcip językowy...*, s. 209.

²⁶ Наймит — ‘тот, кто нанят для выполнения какой-л. работы, каких-л. обязанностей; наёмный работник’, w: С.А. Кузнецов (red.), *Большой толковый словарь русского языка...*

²⁷ Наёмник — ‘тот, кто за плату готов выполнить какое-л. преступное действие, выгодное, нужное нанимателю’, w: Тамże.

²⁸ Por. B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Wilga, Warszawa 1996, s. 518.

ryzm stanowi refleksję na temat niewielkiej wagi słów albo nawet ich przypadkowości.

W żadnym z przekładów nie pojawia się neologizm. Dokonano tłumaczenia leksykalnego, eksplikującego sens oryginalnej innowacji. Przekład trzeci i piąty różnią się od pozostałych, ponieważ użyto w nich czasownika „крыться” (ukrywać się), co wskazywałoby na inną od zaproponowanej interpretację oryginalnego neologizmu: nawiązanie do utartej frazy „czytać (wyczytać) coś między wierszami”, tj. ‘domyślać się tego, co nie zostało wprost wypowiedziane, wyrażone, co zostało ukryte w formie aluzji w wypowiedzi, w tekście’²⁹. Te warianty tłumaczenia są dowodem tego, że różnice w przekładach mogą wynikać z odmiennego sposobu odczytania tekstu pierwotnego przez tłumaczy. Ponadto warto zauważyć, że różne wersje przekładu mogą rzucać nowe światło na interpretację oryginalnej myśli przez czytelnika rodzimego.

Żartobliwy okazjonalizm „półtorainteligent” z przytoczonego niżej aforyzmu również jest formacją słowotwórczą, która powstała na wzór jednostki systemowej – tym razem na podobieństwo rzeczownika „półinteligent”:

Trzeba być co najmniej półtorainteligentem, by zrozumieć bełkot półinteligenta. Чтобы понять лепет полуинтеллекта, надо быть как минимум полтораинтеллектом (Баз.).

Нужно быть не меньше чем полтораинтеллектом, чтобы понять бормотание полуинтеллекта (Душ.).

Нужно быть хотя бы полтораинтеллектом, чтобы понять лепет полуинтеллекта (Фрд.).

Чтобы понять жалкий лепет полуинтеллекта, надо быть, по крайней мере, полтораинтеллектом (Смп.).

Grę językową uruchamia zestawienie w aforyzmie nominatów z liczebnikami „półtora” i „pół”, za pomocą których dokonuje się nie tylko stopniowanie cechy, ale również ocena osoby ją posiadającej.

Transfer tej *Myśli nieuczesanej* na język rosyjski jest możliwy bez żadnych strat, ponieważ w języku docelowym istnieje ekwiwalenty rzeczownik, od którego można utworzyć neologizm.

Grę językową w kolejnych dwóch aforyzmach uruchamiają neologizmy prefiksalne.

Być nadrealistą? Brrr! Czy nie można być niedorealistą?

Быть сюрреалистом? Бр-р-р! А разве нельзя быть недореалистом? (Баз.)

²⁹ Tamże, s. 152.

Быть сюрреалистом? Бр-р-р! Нельзя ли быть недореалистом? (Фрд.)
 Быть сюрреалистом? Брр! А нельзя ли быть недореалистом? (Смр.)
 Быть сюрреалистом? А может, лучше недореалистом? (Маль.)

Neologizm „nedorealista” można uznać za formację słowotwórczą utworzoną na zasadzie analogii językowej do innych rzeczowników z przedrostkiem „niedo-”, który jest wykładnikiem negacji. Derywaty powstałe z jego pomocą oznaczają brak cechy nazwanej przez podstawę (por. „niedokrwistość”, „niedorozwinięty”).

Umieszczenie omawianego neologizmu w tym samym kontekście, co wyraz „nadrealista” (synonim surrealisty), daje możliwość jeszcze innego odczytania. Wyzyskując zasadę proporcji językowej, autor utworzył parę antonimów „nadrealista” — „nedorealista”. Taki zabieg powoduje przewartościowanie semantyki rzeczownika „nadrealista” i jego deleksykalizację. Aktualizują się równocześnie dwa znaczenia: „nadrealista” — przedstawiciel nadrealizmu (in. surrealizmu) w sztuce czy literaturze lub nadrealizmu rozumianego jako brak sensu, logiki w działaniach³⁰.

Istnienie w języku rosyjskim ekwiwalentnego prefiksu „недо-„ (por. „недовыпуск”, „недоразвитый”) umożliwiło stworzenie w przekładzie takiego samego neologizmu jak w oryginale — „nedorealist”. W języku rosyjskim, w odróżnieniu od polskiego, przyjął się jeden, transkrybowany wariant francuskojęzycznego terminu *surréalisme* i właśnie on pojawił się w przekładach. Zestawienie rzeczowników, z których jeden ma przedrostek obcy („сюрреалист”), a drugi rodzimy („nedorealist”), może sprawiać, że zagadka z aforyzmu staje się trudniejsza do odszyfrowania i wymaga od odbiorcy posiadania wiedzy językowej. Wydaje się, że użycie w przekładzie kalki (por. „сверхреализм”, „надреализм”) sprawiłoby, że współgranie elementów uruchamiających mechanizm gry słownej byłoby łatwiej zauważalne.

Rzeczownik „nadrealizm” stał się podstawą gry językowej również w innym aforyzmie. Analogicznie do niego Lec utworzył neologizm słowotwórczy od rzeczownika „sorealizm”:

Jak nadrealizm — istnieje również nadsorealizm.
 Есть сюрреализм — а есть сюрсоцреализм (Баз.).
 Подобно сюрреализму есть и сюрсоцреализм (Фрд.).
 Наравне с сюрреализмом существует еще и сюрсоцреализм (Смр.).

³⁰ Por. tamże, s. 934 oraz P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl> (28.10.2020).

Tłumaczenie tej *Mysli nieuczesanej* nie sprawiło tłumaczom problemu. W przekładach zachowano zarówno sens oryginału, jak i mechanizm komizmu. Neologizm został utworzony na zasadzie analogii językowej poprzez dodanie do wyrazu bazowego („соцреализм”) francuskiego przedrostka „сюр-”.

Analizowane w dalszej części artykułu neologizmy słowotwórcze stanowią przykład kontaminacji, których, co sygnalizowaliśmy we wstępie, jest wśród jednowyrazowych neologizmów najwięcej.

Ideę można dogmatwać do końca.

Идею можно докультивировать до культа (Рос.).

Идею можно започитать до дыр. (Пет.).

Идею можно задогматировать до дыр (Смп.).

Идеи можно догматизировать до полного мата (Маль.).

Neologizm „dogmatwać” powstał w efekcie skrzyżowania wyrazów „dogmat” i „gmatwać” należących do różnych pól semantycznych. Pierwszy komponent wchodzi w relację styczności semantycznej z rzeczownikiem „idea”, modyfikując tym samym jego znaczenie: idea nabiera cech dogmatu, czyli ‘twierdzenia przyjmowanego za prawdę bez jakiegokolwiek dowodzenia czy uzasadnienia, na mocy autorytetu osoby, która je sformułowała’³¹. W kontaminacji współlistnieją znaczenia komponentów: dogmat można „dogmatwać”, czyli ‘uczynić bardziej złożonym i trudniejszym niż wcześniej’³².

Analizowany neologizm może być również rozpatrywany jako formacja słowotwórcza utworzona na wzór innych czasowników dokonanych z prefiksem „do-”. Znaczenie zupełnego wyczerpania zakresu akcji i finalnego charakteru czynności³³ wyrażonej przez czasownik bazowy zostało wzmocnione poprzez wyrażenie syntaktyczne „do końca”.

Omawiany aforyzm posiada cztery różne przekłady na język rosyjski, które przytoczyliśmy w porządku chronologicznym. We wszystkich zachowano strukturę oryginału. W pierwszych trzech pojawiają się też neologizmy, chociaż nie zawsze są to kontaminacje.

Nowo utworzony perfektywny czasownik z pierwszego przykładu „докультивировать” powstał poprzez dodanie prefiksu „до-” do

³¹ B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka...*, s. 181.

³² P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik...*

³³ Por. K. Kisielew, *Funkcje przedrostka „do-” w derywatach czasownikowych: na podstawie „Historiji żalosnej a straszliwej o Franciszku Spierze” Stanisława Murzynowskiego*, „Prace Językoznawcze” 2000, nr 2, s. 59–62.

czasownika „культивировать” w znaczeniu ‘rozwijać, udoskonalać, wdrażać’³⁴. Znaczenie osiągnięcia rezultatu akcji³⁵ wyrażonej czasownikiem podstawowym wzmacnia przyimek „до” – „до кulta”. Zestawienie neologizmu z rzeczownikiem „культ” powoduje przewartościowanie znaczenia czasownika „культивировать” oparte na pozornej motywacji słowotwórczej obu leksemów. Pomimo tego, że omawiany przekład Lecowskiej gry słów nie oddaje wszystkich niuansów oryginału, można uznać go za bardzo udany.

Neologizm „започитать” z drugiego przekładu może być interpretowany w dwojaki sposób: jako perfektywny czasownik (prefiks „за-” dodany do czasownika „почитать” w znaczeniu ‘czcić, szanować’) lub jako kontaminacja czasowników „зачитать” + „почитать”. Możliwość takiego odczytania aktualizuje się poprzez wyrażenie syntaktyczne „до дыр”, występujące w połączeniu z potocznym czasownikiem „зачитать”: „зачитать (книгу, журнал и т.п.) до дыр” (tzn. ‘zniszczyć, zużyć’)³⁶. W przekładzie został zachowany mechanizm gry językowej, jednak zbudowanie jej na jednostkach leksykalnych o innym znaczeniu powoduje, że aforyzm wywołuje nieco inne skojarzenia niż oryginalna myśl Leca.

Trzeci przekład kopiuje strukturę drugiego, starszego o ponad dekadę tłumaczenia, chociaż różni się od niego kluczowym neologizmem. „Задогматировать” to prefiksalnie-sufiksalnie czasownik utworzony od rzeczownika „догма”, będący próbą nawiązania do Lecowskiego okazjonalizmu. Innowacyjny charakter czasownika wraz z nieuzualną łączliwością wyrazów („задогматировать до дыр”) sprawiają, że bez znajomości wcześniejszych tłumaczeń ta propozycja wydaje się mało czytelna.

Zupełnie inne rozwiązanie translatorskie pojawia się w ostatnim wariantcie przekładu: główna myśl z oryginału została wyrażona istniejącym w języku rosyjskim czasownikiem „догматизировать”, który oznacza ‘przekształcanie czegoś w dogmat’. Brak neologizmu tłumacz zrekompensował dwuznaczną frazą „до полного мата”. Jest ona odpowiednikiem połączenia wyrazowego „до końca”, metaforycznie opisującego finalny charakter czynności. Jej użycie aktualizuje

³⁴ Культивировать — ‘развивать, совершенствовать что-л. какими-л. способами, приёмами; содействовать развитию чего-л.’, w: С.А. Кузнецов (ред.), *Большой толковый словарь...*

³⁵ Пор. Н. Ю. Шведова (ред.), *Русская грамматика*, т. 1, Наука, Москва 1980, s. 601, 607–608.

³⁶ С. А. Кузнецов (ред.), *Большой толковый словарь...*

je nieobecne w oryginale sensy, ponieważ rzeczownik „mat” („ukryty” również w czasowniku) to nie tylko nawiązanie do terminologii szachowej (posunięcie kończące grę, także: symbol porażki, sytuacji bez wyjścia), ale także potoczne określenie leksyki obraźliwej i wulgarnej.

Neologizmy kontaminacyjne pozwalają na wyrażanie złożonych treści przy jednoczesnej oszczędności środków językowych. Sens nowych jednostek jest często zaskakujący, ponieważ między tworzącymi je komponentami występuje kontrast znaczeniowy.

Рча́ла го взы́ж си́ла манекине́тична.

Его подта́лкивала вверху́ манекене́тическая эне́ргия. (Рос.).

Его толкала́ наверху́ манекине́тическая си́ла. (Цы́в.).

Его толкала́ вверху́ си́ла тяготе́ния к зе́мным блага́м (Пет.).

Его подта́лкивала вверху́ си́ла тяготе́ния к зе́мным блага́м (Смр.).

Его толкала́ вверху́ си́ла тяготе́ния к зе́мным блага́м (Ма́ль.).

Okazjonalizm będący skrzyżowaniem wyrazów „manekin” i „kinetyczny” stanowi syntezę znaczeń tworzących go elementów. Składniki kontaminatu należą „do różnych (przeciwstawnych) pól semantycznych: stagnacji i ruchu”³⁷. Wyrażenie „pchać wzyż”, wywołujące skojarzenia z awansem w hierarchii, aktualizuje metaforyczne znaczenie rzeczownika „manekin”: ‘osoba, która sprawia wrażenie bezwolnej i sterowanej przez innych albo niemającej żadnych uczuć’³⁸.

Dwa pierwsze przekłady odwzorowują strukturę i treść oryginalnego aforyzmu, co jest możliwe dzięki istnieniu w języku rosyjskim ekwiwalentów wyrazów wchodzących w skład kontaminatu (choć w obu przekładach zostały one skrzyżowane w nieco inny sposób). Dodatkowo w pierwszym tłumaczeniu doprecyzowano termin fizyczny, stąd rzeczownik „эне́ргия” zamiast „си́ла”.

W następnych przekładach w miejsce neologizmu pojawia się inny niż w oryginale termin fizyczny „си́ла тяготе́ния” (siła przyciągania, prawo powszechnego ciężenia Newtona) wraz z dodaną informacją o „dobrach doczesnych”. Modyfikacja ta zmienia sens aforyzmu, ponieważ wskazuje na inny sposób działania oraz odmienną motywację: awans wynika z chęci powiększenia swojego stanu posiadania, a nie jest — jak u Leca — efektem bezwolności i pozwolenia na sterowanie

³⁷ Por. analizę pierwszego przekładu w: J. Stawnicka, *Gry słów i ich przekład (na materiale „Myśli nieuczestanych” S.J. Leca tłumaczonych na język rosyjski)*, w: B. Tichoniuk (red.), *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2002, s. 234.

³⁸ P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik...*

sobą przez „inną energię”. Oprócz tego w przekładzie 3., 4. i 5. pojawia się nieobecny w oryginale paradoks, wynikający z zestawienia przeciwstawnych kierunków: ruch do góry („толкать/подталкивать вверх” — pchanie wwyż) *versus* ruch w dół („к земным благам” — przyciągnięcie przez dobra ziemskie).

Neologizmy Leca są dowodem jego talentu do znajdowania i łączenia wyrazów podobnych graficznie, ale posiadających odmienne znaczenia (nie są to jednak homonimy).

Któż wynajdzie analfabet, by się móc porozumieć z analfabetami.

Кто бы изобрёл безграмоту, позволяющую вступать в контакт с безграмотными? (Рос.)

Ликбез: изобрести бы для безграмотных специальную безграмоту! (Пет.)

Кто бы придумал алфавит, чтобы можно было объясниться с неграмотными (Цыв.).

Придумал бы кто-нибудь такую грамоту, которая позволит найти общий язык с безграмотными (Смр.).

Вот бы изобрести такой алфавит, чтобы с его помощью общаться с неграмотными! (Маль.)

Okazjonalizm z zacytowanego aforyzmu jest skrzyżowaniem wyrazów „analfabeta” i „alfabet”. Dominuje w nim znaczenie drugiego komponentu, przy czym jego cechy semantyczne uległy przewartościowaniu: to alfabet dla analfabetów. Komponenty kontaminatu pozostają w relacji styczności semantycznej, a pierwszy z nich w pełnej formie pojawia się w zakończeniu aforyzmu.

Dwa chronologicznie pierwsze przekłady są udanym transferem oryginalnej gry słów i znaczeń. W kolejnych przekładach nie ma neologizmów. W przykładzie trzecim i piątym dokonano tłumaczenia przez eksplicytację. W czwartym, mimo braku neologizmu, udało się częściowo odtworzyć mechanizm gry słownej poprzez użycie wyrazów należących do tego samego pola semantycznego („грамота” — „безграмотный”).

Zdaniem Danuty Buttler kryterium przekładalności nie odnosi się do żartów słownych utworzonych z elementów obcojęzycznych³⁹. Trudności w przekładzie neologizmów kontaminacyjnych z zasady nie pojawiają się więc w sytuacji, kiedy składają się one z leksemów, które zarówno w języku oryginału, jak i w języku przekładu mają status zapożyczeń (szczególnie internacjonalizmów), np. „Троглоерудита” — „Троглоэрудит” (Баз., Фрд., Смр., Маль.). Neologizm ten

³⁹ D. Buttler, *Polski dowcip językowy...*, s. 66.

jest połączeniem rzeczowników (gr. *troglydyes*) pol. troglodyta / ros. троглодит i (łac. *eruditus*) pol. erudyta / ros. эрудит, z których pierwszy został uszczuplony fonicznie. Analogiczne zjawisko obserwujemy w innych *Myślach nieuczestnych*:

„Chuligarchia” — „Хулигархия” (Баз., Фрд., Спр.) — (ang. *hooligan*) pol. chuligan / ros. хулиган i (gr. *oligos, oligarchia*) pol. oligarchia / ros. олигархия;
 „Alibido” — „Алибидо” (Спр., Маль.) — (internac. z łac.) pol. alibi / ros. алиби i pol. libido / ros. либидо;
 „Och, ci optymistycy!” — „Ох уж эти мне оптимистики!” (Баз.), „Ох, уж эти оптимистики!” (Фрд.), „Да это же оптимистики!” (Маль.) — (internac.) pol. optymista / ros. оптимист i (gr. *mystikos*) pol. mityk / ros. мистик;
 „Lucyferblat czasu patrzy na nas!” — „Люциферблат времени смотрит на нас!” (Баз., Фрд.), „Люциферблат времени следит за нами!” (Спр.), „Люциферблат часов смотрит на нас” (Маль.) — (łac. *lucifer*) pol. Lucyfer / ros. Люцифер i (niem. *Zifferblatt*) pol. cyferblat / ros. циферблат.

Sens kontaminatów z przytoczonych aforyzmów jest syntezą znaczeń tworzących je komponentów, chociaż dominujące wydaje się znaczenie drugiego z nich. Wskutek skrzyżowania z wyrazem należącym do odmiennego (niekiedy przeciwstawnego) pola znaczeniowego następuje modyfikacja cech znaczeniowych drugiego elementu wraz ze zmianą jego nacechowania stylistycznego: „dzięki takim operacjom semantycznym kontaminacje te zyskują nową wartość ekspresywną”⁴⁰.

Bariery językowe pojawiają się podczas tłumaczenia kontaminacji, takich jak „Małpomena”, ponieważ rosyjskie odpowiedniki komponentów ją tworzących nie pozwalają na transfer oryginalnej gry słów (por. w języku polskim „małpa” i „Melpomena”, w rosyjskim — „обезьяна” i „Мельпомена”). Mimo tego wspomniany aforyzm został umieszczony w jednym zbiorze przekładów dzieł Leca w postaci transliterowanej — „Малпомена” (Фрд.). Tłumacz opatrzył go przypisem, w którym informuje o występowaniu w oryginale gry słów: „игра слов: *małpa* по-польски — обезьяна”⁴¹.

Względnie nieprzekładalne są *Myśli* Leca, których funkcjonalnie relewantne cechy są cechami formalnymi języka oryginału, ale nie występują w języku przekładu⁴², jak w aforyzmie „Figóra — oto on”. W języku rosyjskim nie ma możliwości oddania na piśmie tej samej

⁴⁰ S. Grabias, *Kontaminacje we współczesnym języku...*, s. 134.

⁴¹ С. Е. Лец, *Почти все...*, s. 485.

⁴² В. Kielar, *Tłumaczenie i koncepcje...*, s. 89.

głoski dwiema różnymi literami, co nie oznacza, że nie można skrzyżować rzeczowników „фигура” i „гора”.

Zacytowane w artykule przykłady nie wyczerpują repertuaru *Myśli nieuczesanych* zawierających innowacje językowe. Stanowią one jednak reprezentatywną próbę, w oparciu o którą można prześledzić sposoby tłumaczenia na język rosyjski poszczególnych rodzajów neologizmów jednowyrazowych Leca.

Analiza zaprezentowanych serii przekładów pozwala na sformułowanie kilku spostrzeżeń:

— różnice w przekładach mogą być wynikiem odmiennej interpretacji dzieła oryginalnego przez tłumacza jako czytelnika pierwotnego, a także mogą zależeć od określonej przez niego dominanty translatorskiej,

— na kształt tekstu przekładu mogą mieć wpływ przekłady już istniejące (zdarza się, że tłumaczenia późniejsze wręcz kopiują⁴³ wcześniejsze, co dało się zaobserwować na przykładzie niektórych wariantów przekładowych),

— serie przekładów pozwalają na reinterpretację oryginału zarówno przez czytelnika rodzimego⁴⁴ znającego język przekładu, jak i przez odbiorcę tłumaczenia, który poprzez różne interpretacje translatorskie odkrywa również możliwości języka oryginału,

— odmienność poszczególnych przekładów potwierdza tezę o tłumaczeniu jako „procesie kolejnych przybliżeń, stopniowym korygowaniu hipotez stawianych co do znaczenia tekstu źródłowego”⁴⁵.

REFERENCES

Bednarczyk, Anna. *W poszukiwaniu dominanty translatorskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

⁴³ W tym kontekście warto przywołać (również zawierający kontaminację) aforyzm Leca „XI przykazanie: ‘Nie cudzosłów!’”. Jego przekłady zostały omówione w: E. Kapela, „Gorzkie pigułki w słodkim lukrze”, czyli o tłumaczeniu aforyzmów Stanisława Jerzego Leca, w: J. Lubocha-Kruglik, O. Małyś, G. Wilk (red.), *Przestrzenie przekładu 5*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych–Śląsk Wydawnictwo Naukowe, Katowice 2020, s. 70.

⁴⁴ Por. myśl wyrażoną przez Umberto Eco: „И в этом смысле переводы одного и того же произведения дополняют друг друга, поскольку зачастую они позволяют нам увидеть оригинал с различных точек зрения”, w: У. Эко, *Сказать почти то же самое. Опыты о переводе*, пер. А. Коваль, Symposium, Санкт-Петербург 2006, s. 297.

⁴⁵ B. Kielar, *Tłumaczenie i koncepcje...*, s. 88.

- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Buttler, Danuta. *Polski dowcip językowy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1968.
- Dembska, Katarzyna. "Słowa wykolejone", czyli o zjawisku kontaminacji we współczesnym języku rosyjskim. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2011.
- Dunaj, Bogusław. Ed. *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wilga, 1996.
- Eco, Umberto. *Skazat' pochty to zhe samoye. Opyty o perevode*. Transl. Koval', Andrey. Sankt-Peterburg: Symposium, 2006 [Эко, Умберто. *Сказать почти то же самое. Опыты о переводе*. Пер. Коваль, Андрей. Санкт-Петербург: Symposium, 2006].
- Głowiński, Michał et al. *Słownik terminów literackich*. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
- Głowiński, Michał. "Aforyzmy, fraszki, liryki." 183–196. Leopold, Wanda. Ed. *Myślę, że jestem... O Stanisławie Jerzym Lecu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974.
- Grabias, Stanisław. "Kontaminacje we współczesnym języku polskim — próba charakterystyki." *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 1970, no. 25: 117–145.
- Jadacka, Hanna. *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
- Kapela, Ewa. "Gorzkie pigułki w słodkim lukrze", czyli o tłumaczeniu aforyzmów Stanisława Jerzego Leca". Lubocha-Kruglik, Jolanta, Małysa, Oksana, Wilk, Gabriela. Eds. *Przestrzenie Przekładu 5*. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatywy Wydawniczych — Śląsk Wydawnictwo Naukowe, 2020: 61–71: 61–71.
- Kielar, Barbara. *Tłumaczenie i koncepcje translatoryczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- Kisielew, Kazimierz. "Funkcje przedrostka 'do-' w derywatach czasownikowych: na podstawie 'Historiji żalosnej a straszliwej o Franciszku Spierze' Stanisława Murzynowskiego." *Prace Językoznawcze* 2000, no. 2: 59–62.
- Kuznetsov, Sergey Aleksandrovich. Ed. *Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka* <<http://gramota.ru>> [Кузнецов, Сергей Александрович. Ред. *Большой толковый словарь русского языка*, <<http://gramota.ru>>].
- Kwiatkowski, Jerzy. "W imieniu Abla." Leopold, Wanda. Ed. *Myślę, że jestem... O Stanisławie Jerzym Lecu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974: 294–303.
- Lec, Stanisław Jerzy. *Myśli nieuczesane wszystkie*. Warszawa: Noir sur Blanc, 2006.
- Lets, Stanislav Yezhi. *Neprichesannyye mysli. Aforizmy Stanislava Yezhi Letsa v neskol'kikh perevodakh*. Sostavil Shoykher, Vladimir. 2014. <http://shoyher.narod.ru/Letz/Letz_1.html> [Лец, Станислав Ежи. *Непричесанные мысли. Афоризмы Станислава Ежи Леча в нескольких переводах*. Составил Шойхер, Владимир. 2014. <http://shoyher.narod.ru/Letz/Letz_1.html>].
- Lets, Stanislav Yezhi. *Neprichesannyye mysli. Frashki. Malen'kiye mify*. Transl. Mal'kov, Maksim. Sankt-Peterburg: electronic edition, 2015. <<http://maxima-library.org/knigi/genre/b/473761>> [Лец, Станислав Ежи. *Непричесанные мысли. Фрашки. Маленькие мифы*. Пер. Мальков, Максим. Санкт-Петербург: электронное издание, 2015. <<http://maxima-library.org/knigi/genre/b/473761>>].
- Lets, Stanislav Yezhi. *Neprichesannyye mysli*. Transl. Rossel's, Vladimir Mikhailovich i Fridman, Yevgeniy. Yekaterinburg: U-Faktoriya. Moskva: AST, 2009

- [Лец, Станислав Ежи. *Непричесанные мысли*. Пер. Россельс, Владимир Михайлович и Фридман, Евгений. Екатеринбург: У-Фактория. Москва: АСТ, 2009].
- Lets, Stanislav Yezhi. *Neprichesannyye myśli*. Transl. Rossel's, Vladimir Mikhaylovich. Moskva: Kniga, 1991 [Лец, Станислав Ежи. *Непричесанные мысли*. Пер. Россельс, Владимир Михайлович. Москва: Книга, 1991].
- Lets, Stanislav Yezhi. *Neprichesannyye myśli*. Transl. Smirnova, Yelena Vladimirovna. Moskva: Ripol klassik, 2013 [Лец, Станислав Ежи. *Непричесанные мысли*. Пер. Смирнова, Елена Владимировна. Москва: Рипол классик, 2013].
- Łastik, Salomon. "Lewita sprawiedliwy." Leopold, Wanda. Ed. *Myślę, że jestem... O Stanisławie Jerzym Lecu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974: 149–162.
- Nowicki, Andrzej. "Staszek i 'Szpilki'." Leopold, Wanda. Ed. *Myślę, że jestem... O Stanisławie Jerzym Lecu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974: 85–90.
- Shvedova, Nataliya Yul'yevna. Ed. *Russkaya grammatika*. vol. 1. Moskva: Nauka, 1980 [Шведова, Наталия Юльевна. Ред. *Русская грамматика*. Т. 1. Москва: Наука, 1980].
- Stawnicka, Jadwiga. "Gry słów i ich przekład (na materiale 'Myśli nieuczestnych' S. J. Leca tłumaczonych na język rosyjski)." Tichoniuk, Bazyli. Ed. *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich*. vol. 2. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2002: 225–235.
- Zemskaya, Yelena Andreyevna. *Sovremennyy russkiy yazyk. Slovoobrazovaniye*. Moskva: Flinta, Nauka, 2011 [Земская, Елена Андреевна. *Современный русский язык. Словообразование*. Москва: Флинта, Наука, 2011].
- Żmigrodzki, Piotr. Ed. *Wielki słownik języka polskiego*. <<https://wsjp.pl>>.

SWIETŁANA BICZAK

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9012-1863>

О ПЕРЕВОДЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ПЕСЕН (ПОЛЬСКАЯ, РУССКАЯ И УКРАИНСКАЯ ВЕРСИИ *MARY DID YOU KNOW*)

ON POLISH, RUSSIAN AND UKRAINIAN TRANSLATION OF THE SONG *MARY DID YOU KNOW*

Scarce attention has so far been paid to the translation of religious songs in the academic writing. This article focuses on the description of the translations of the Christmas song *Mary, did you know* into Polish, Russian, and Ukrainian. The conducted analysis allowed to identify different types of translation shifts introduced by the translators in order to convey both the content and the poetic form of the original.

Keywords: translation, religious songs, translation transformations

Слово Христово да вселяется в вас обильно, со всякою премудростью; научайте и вразумляйте друг друга псалмами, славословием и духовными песнями, во благодати воспевая в сердцах ваших Господу.

(Кол. 3:16–17)

Музыкальное служение с давних времен считается во многих религиях неотъемлемой составной частью прославления Бога. Песнопение и духовная музыка — это не только важная часть церковных богослужений, но и жизненная потребность верующего человека. Через музыку и пение выражается его глубинная сущность и стремление к контакту с Богом¹. Этот контакт возможен благодаря языку, точнее, благодаря «религиозному испол-

¹ Н. Величко, *Роль музыки в восприятии проповеди Слова Божьего*, <https://noty-bratstvo.org/node/6844> (19.10.2020).

зованию языка»². Такую актуализацию национального языка в религиозной ситуации лингвисты, теологи и философы называют языком религии, религиозным языком, религиозным вариантом языка³, религиозным использованием языка, религиозным стилем, а также религиозным дискурсом⁴. Язык религии определяется как «непосредственная действительность религиозной мысли в ее знаково-символических формах, то есть в виде совокупности устных и письменных религиозных текстов»⁵ (священные книги, литургические, пророческие, гомелитические, богословские, публицистические и художественные тексты).

Одним из жанров такого текста является религиозная песня, лингвистическому исследованию которой, на наш взгляд, посвящено недостаточное внимание. Именно поэтому изучение текстов церковных песен представляется важным и актуальным.

Распространенной разновидностью церковных песен является рождественская песня. Многие такие произведения (*Stille Nacht, heilige Nacht* на немецком языке, *Jingle Bells, We Wish You a Merry Christmas, White Christmas* и другие на английском языке) благодаря средствам массовой информации стали популярными во всем мире, а их тексты переведены на многие языки, в том числе на славянские. В данной статье объектом анализа будет известная современная рождественская песня *Mary did you know?* и ее переводы на польский, русский и украинский языки.

Прежде чем приступить к анализу перевода, определим, к какому виду музыки относится религиозная песня. Принимая во внимание конфессию возникновения и место исполнения, выделяют культовую, духовную и церковную музыку:

Понятия «культовая» и «духовная» музыка, в отличие от церковной музыки, имеют более широкое значение: первая охватывает, помимо христианской, музыку других религиозных культов, вторая включает произведения на религиозные темы, рассчитанные на исполнение в домашней обстанов-

² J. A. Kłoczowski, *Język, którym mówi człowiek religijny*, «Znak» 1995, № 487, Kraków, с. 7.

³ M. Wojtak, *Styl religijny w perspektywie genologicznej* // S. Mikołajczak, T. Węclawski (ред.), *Język religijny dawniej i dziś*, Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2004, с. 104–106.

⁴ H. Grzmił-Tylutki, *Dyskurs a terminologia. Na przykładzie orędzia, gatunku dyskursu religijnego*, «Roczniki Humanistyczne» 2011, т. LIX, з. 8, с. 55.

⁵ Д. В. Пивоваров, *Особенности языка религии*, «Научные труды профессоров Уральского института экономики, управления и права» 2006, вып. 3, с. 231.

ке или концертном зале. Церковной музыке принадлежит важная роль в истории европейского музыкального искусства: вплоть до XVII в. церковь оставалась главным центром музыкального профессионализма. В рамках церковной культуры были созданы величайшие художественные ценности, формировались важнейшие музыкальные жанры, с церковью связано развитие теории музыки, нотописи, педагогики. Для истории европейской культуры очень важен процесс взаимодействия церковного и светского искусства, взаимовлияние и взаимообогащение параллельно развивающихся церковных и светских жанров⁶.

История христианской богослужебной музыки восходит к псалмам, заимствованным первыми христианами у иудеев. Вместе с развитием и разветвлением христианства изменялась и духовная музыка. Значительно большая по сравнению с католической открытость протестантской церкви миру и менее строгое отношение к обрядовой стороне церковной жизни отразились и на её музыкальной культуре. Взаимопроникновение церковной и светской культуры, так или иначе существовавшее во все времена, в протестантизме выражено намного сильнее. Наконец, и сама церковь, отказавшись от принципиального противопоставления духовного мирскому, не только проводила богослужения, но и устраивала концерты для прихожан⁷.

В начале XX века в евангельских церквях наметилась тенденция к созданию более профессиональной музыки. Во второй половине XX века это привело к созданию современной христианской музыки как отдельного жанра поп-музыки⁸.

Одним из видов христианской музыки является рождественская песня — песня или гимн на тему Рождества, которая традиционно исполняется в Рождество или в его преддверии. Первые рождественские песни появились еще в IV в.н.э. в Риме⁹. В настоящее время рождественские песни, называемые кэрол (от англ. *carol*), в европейских культурах регулярно исполняются

⁶ Т. Б. Баранова, *Церковная музыка* // Ю. В. Келдышев (ред.), *Музыкальная энциклопедия*, Советская энциклопедия, Советский композитор, Москва 1973–1982, https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_music/8293/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%8F (23.10.2020).

⁷ А. Швейцер, *Иоганн Себастьян Бах*, пер. Х. Я. Стрекаловская, Я. С. Друскин, Музыка, Москва 1965, с. 247–277.

⁸ J. G. Melton, *Encyclopedia of Protestantism*, Facts On File, New York 2005, с. 283.

⁹ C. Miles, *Christmas customs and traditions. Their history and significance*, Dover Publications, New York 1976, с. 32.

в христианской обрядовости, и они нередко по содержанию не отвечают религиозной тематике. В процессе глобализации популярные англоязычные рождественские песни переводятся на другие языки. Примером является, ставшая современной рождественской классикой, песня *Mary did you know?*

Слова песни были написаны в 1984 году известным комиком и поэтом-песенником Марком Лоури, а музыка в 1991 году — Бадди Грином. Огромная популярность песни привела к появлению ее переводов на многие языки, в том числе на польский, русский и украинский.

Важным методом исследования перевода служит сопоставительный анализ текста оригинала и переводов. При этом возможно и сравнение нескольких переводов одного и того же текста. Такой анализ дает возможность выяснить, как преодолеваются типовые трудности перевода, связанные со спецификой каждого из языков, а также какие элементы оригинала остаются непередаваемыми¹⁰.

О важности и трудности переводов библейских текстов много писал американский лингвист Юджин Найда, который ввел такие термины, как «формальная эквивалентность» и «динамическая эквивалентность», заменив позднее последний термином «функциональная эквивалентность»¹¹. При переводах религиозных текстов ученый считал оптимальным умеренное использование как формальной, так и функциональной эквивалентности. Текст песни однако является не библейским, но стихотворным текстом, опирающимся на библейскую тематику. Поэтому кроме верной передачи религиозного содержания, перевод должен отображать стихотворную форму текста.

Стихотворный перевод обладает специфическими особенностями и методами передачи информации при работе с текстом. Переводческие проблемы при работе с поэтическим текстом можно условно разделить на две группы, первая из которых связана с особенностями национального и авторского поэтического мышления, а вторая — с особенностями формы стиха, которые учитывают структуру языка и зависят от сформировавшихся у каждого народа традиций. В поэзии индивидуальность автора и его родного языка проявляются в максимальной степени. Известный переводчик Михаил Лозинский считает, что при переводе иноязычных

¹⁰ В. Н. Комиссаров, *Теория переводов (лингвистические аспекты)*, Высшая школа, Москва 1990, с. 37–38.

¹¹ М. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii. O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2013, <https://upjp2.academia.edu/MarcinMajewski> (20.10.2020).

стихов на свой язык, переводчик должен учитывать все их элементы во всей их сложной и живой связи, и его задача — найти в плане своего родного языка такую же сложную и живую связь, которая по возможности точно отразила бы подлинник, обладала бы тем же эмоциональным эффектом¹².

Стремление к достижению эквивалентности текстов подлинника и перевода, которая считается необходимым условием осуществления процесса перевода, а также к сохранению соответствия текста мелодической линии, может приводить к многочисленным перестановкам, заменам, добавлениям и опущениям, то есть к переводческим трансформациям¹³. Используя классификацию Вилена Комиссарова, можем выделить такие виды формально-семантических преобразований, как лексические, грамматические и комплексные лексико-грамматические¹⁴. Основные типы лексических трансформаций включают следующие переводческие приемы: транскрибирование, транслитерацию, калькирование и лексико-семантические замены (конкретизацию, генерализацию, модуляцию). Грамматические трансформации — это, например, синтаксическое уподобление (дословный перевод), членение предложения, объединение предложений, грамматические замены. К комплексным трансформациям относятся антонимический перевод, описательный перевод, компенсация и опущение. Именно выявлением различных трансформаций в переводах указанной песни мы займемся в данной статье.

Ниже приводим оригинальный текст песни на английском языке и переводы на польский, русский и украинский языки. Следует отметить, что в русском и украинском языках, в отличие от польского, существует несколько версий перевода. Для исследования мы выбрали переводы, которые являются наиболее популярными. К сожалению, нам не удалось установить автора русского перевода.

¹² А. Д. Пучкова, *Особенности перевода текстов англоязычных песен*, <http://spr.fld.mrsu.ru/2020/11/osobennosti-perevoda-tekstov-angloyazychnykh-pesen/> (23.10.2020).

¹³ Л. С. Бархударов, *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Международные отношения, Москва 1975, с. 17.

¹⁴ В. Н. Комиссаров, *Теория переводов (лингвистические аспекты)*, Высшая школа, Москва 1990, с. 172–173.

Mary did you know?

Mary did you know that your baby boy would one day walk on water?
Mary did you know that your baby boy would save our sons and daughters?
Did you know that your baby boy has come to make you new?
This child that you've delivered, will soon deliver you?

Mary did you know that your baby boy will give sight to a blind man?
Mary did you know that your baby boy will calm a storm with his hand?
Did you know that your baby boy has walked where angels trod?
When you kiss your little baby, you kiss the face of God?

Mary did you know? (x 6)

The blind will see, the deaf will hear, the dead will live again
The lame will leap, the dumb will speak, the praises of the lamb!

Mary did you know that your baby boy is Lord of all creation?
Mary did you know that your baby boy would one day rule the nations?
Did you know that your baby boy is heaven's perfect lamb?
That sleeping child you're holding is the great I am!

Mary did you know? (x 4)¹⁵

Mario czy już wiesz kim okaże się twój syn, twój mały chłopiec?
Mario czy ty wiesz, że te stópki dwie po wodzie będą kroczyć?
Czy ty wiesz, że ta mała dłoń powstrzyma wielki wiatr?
Że dałaś życie temu, kto tobie życie dał?

Mario czy ty wiesz, że pewnego dnia przywróci wzrok ślepemu?
Mario czy już wiesz, że twój synek ma wybawić nas od złego?
Czy ty wiesz, że twój chłopiec już niebiańskie ścieżki zna?
Że patrząc w jego oczy – najświętszą widzisz twarz?

Mario.
Mario.

Ślepemu wzrok, głuchemu dźwięk, zmarłemu życia dar.
Chromemu krok, niememu pieśń, przynosi Chrystus Pan!

Mario czy ty wiesz kim naprawdę jest maleńki twój bohater?
Mario czy ty wiesz, że pewnego dnia on rządzić będzie światem?
Czy ty wiesz, że to właśnie on pokona grzech i śmierć?
Dziecko śpiące w twych ramionach, na imię ma «Jam jest»!¹⁶

¹⁵ Источник: <https://song-story.ru/mary-did-you-know/>. Автор музыки: Бадди Грин (Buddy Greene) автор текста: Марк Лоури (Mark Lowry).

¹⁶ Источник: <https://pl.aleteia.org/2017/12/22/polska-wersja-hitu-pentatonix-podbija-siec-nie-mozna-bylo-zrobic-tego-lepiej/>. Перевод: Пётр Назарук (Piotr Nazaruk).

О ПЕРЕВОДЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ...

Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя пойдёт по водам моря?
Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя спасет от зла и горя?
Знала ль ты, что твоё Дитя откроет нам Творца?
Рождённый Сын тобою, освободит тебя.

Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя слепому даст прозреньё?
Знала ль ты, Мария, что в руке Его душевных бурь смиреньё?
Знала ль ты, что Малыш твой среди Ангелов ходил?
И склонясь над Ним с любовью, ты целовала Божий лик?

О знала ль ты, Мария?

Слепой прозрит, глухой услышит и мертвый оживет!
Хромой пойдёт, немой споёт, прославит Господа!

Знала ль ты, Мария, что Твоё Дитя — Господь всего творенья?
Знала ль Ты, Мария, что Твоё Дитя — Судья над всей вселенной?
Знала ль Ты, что Твое Дитя есть Агнец Божий Сын?
Младенец, спящий в яслях — нам истину открыл!¹⁷

Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя піде по хвилях моря?
Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя врятує світ від горя?
Твій малюк переможе знов в одвічній боротьбі?
Народжений тобою син дасть спасіння і тобі.

Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя сліпому зір дарує?
Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя рукою шторм вгамує?
Він ходив там, де неба край, де анголів серця.
Коли ти цілуєш сина, ти цілуєш і творця?

Чи знала ти Маріє...
Чи знала ти Маріє...
Чи знала ти Маріє...

Сліпому зір, глухому слух, а мертвому життя,
Із вуст німих пісні Творцю до неба полетять!
Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя є для всіх спасіння?
Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя Господь всього творіння?

Немовля, що тихенько спить у тебе на руках,
Це досконала жертва Богу Ісус живий Бог в віках!¹⁸

¹⁷ Источник: <https://soundcloud.com/user-202606584/rybogv72gg7l>. Автор перевода неизвестен.

¹⁸ Источник: http://bogvideo.com/music_videos/briya-blessing-chi-znala-ti-mariye/. Перевод: Брия Блессинг.

Текст песни состоит из трех куплетов и так называемого моста (бриджа) — раздела музыкального произведения, контрастного по своему содержанию окружающим разделам, и подготавливающего переход (или возвращение) к основной музыкальной теме¹⁹. Куплеты песни имеют форму вопросов, касающихся личности и деятельности Спасителя, адресованных Марии, матери Иисуса. Лирический герой стихотворения — человек, спрашивающий Марию о том, могла ли она осознавать силу, власть и величие того, кого бережно держала на руках в первое Рождество. Во всех переводах лирический герой и вопросная форма куплетов сохранены.

Рассмотрим используемые в переводах формально-семантические трансформации.

Текст как оригинала, так и переводов опирается на библейское описание жизни Иисуса. Это облегчает задачу переводчика, поскольку библейская лексика интернациональна и при переводе можно опираться на текст Библии. Несмотря на это, несколько строк из оригинала в польском переводе отсутствует. Вместо строчки «Mary did you know that your baby boy is Lord of all creation?» используется целостное преобразование в не существенное с точки зрения содержания предложение «Mario czy ty wiesz kim naprawdę jest maleńki twój bohater?». На наш взгляд, такую трансформацию можно вслед за Анной Беднарчик считать «ватой», потому что в перевод добавляются слова или строки только для поддержания ритма произведения²⁰. Можно предложить, например, такой вариант перевода, который был бы и ближе оригинала, и более подходил бы по рифме ко второй строке: «Mario czy ty wiesz że twój mały syn tej ziemi będzie Panem?».

Перевод строчки «Did you know that your baby boy has come to make you new?» отсутствует как в польском, так и в русском и украинском текстах, то есть во всех переводах опускается часть информации. Это может быть связано с тем, что короткое на английском языке высказывание «your baby boy has come to make you new» при переводах существенно бы увеличилось и не поместилось в ритмическую линию песни. Вместо этого в польском тексте снова наблюдаем использование «ваты», поскольку

¹⁹ *Songstuff*, <http://www.songstuff.com/glossary/b/> (20.10.2020).

²⁰ А. Bednarczyk, *Wysocki po polsku. Problematyka przekładu poezji śpiewanej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, с. 86.

предложение не вносит в песню новой информации: «Mario czy już wiesz kim okaże się twój syn, twój mały chłopiec?». В русском и украинском переводах используется не появляющееся в оригинале, но выводящееся из Библии описание деятельности Иисуса, поэтому такую компенсацию можно считать оправданной: «Знала ль ты, что твоё Дитя откроет нам Творца?» «Твій малюк перемаже знов в одвічній боротьбі?».

В переводах можем заметить примеры конкретизации. В предложении «Mary did you know that your baby boy would one day walk on water?» при переводе на польский происходит замена «baby boy» — «stópki dwie»: «Mario czy ty wiesz, że te stópki dwie po wodzie będą kroczyć?». А в строчке «Mary did you know that your baby boy will calm a storm with his hand?» «baby boy» трансформируется в «mała dłoń»: «Czy ty wiesz, że ta mała dłoń powstrzyma wielki wiatr?». Такая замена «baby boy» — «stópki dwie», «mała dłoń» является метонимией. Также в русском переводе этого предложения применена конкретизация «a storm» — «душевная буря»: «Знала ль ты, Мария, что в руке Его душевных бурь смиренье?».

Строка «Mary did you know that your baby boy would save our sons and daughters?» на польский переводится как «Mario czy już wiesz, że twój synek ma wybawić nas od złego?», то есть Иисус не просто спасет, а спасет от зла. В переводе на русский язык также наблюдаем конкретизацию: «Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя спасет от зла и горя?». В украинском тексте, кроме конкретизации, выступает генерализация: «Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя врятує світ від горя?», то есть спасет не только наших сыновей и дочерей, а весь мир.

Во всех переводах используется смысловое развитие. В польском тексте предложение «your baby boy has walked where angels trod» трансформируется в «twój chłopiec już niebiańskie ścieżki zna». Из информации о том, что малыш ходил там, где ангелы ступают, можно логически вывести, что мальчик знает небесные пути, так как ангелы, согласно Библии, пребывают на небесах. В украинском переводе место пребывания Иисуса также поэтически представлено как окраина небес, там, где «сердца ангелов»: «Він ходив там, де неба край, де ангелів серця». В свою очередь строчка «your baby boy would one day rule the nations» на русский перево-

дена как «Твоё Дитя — Судья над всей вселенной». Если младенец будет править народами, логично предположить, что будет их судить. Также при переводе на польский предложения «Did you know that your baby boy is heaven's perfect lamb?» используется модуляция: «Czy ty wiesz, że to właśnie on rokona grzech i śmierć?». Будучи агнцем Божиим, Иисус победил грех и смерть. Такие преобразования, опирающиеся на библейское описание его жизни, следует признать адекватными.

Обратим внимание на такие лексические замены, при которых не меняется смысл высказывания, но используется другой поэтический образ. «When you kiss your little baby, you kiss the face of God?» переводится «Że patrząc w jego oczy — najświętszą widzisz twarz?». Несмотря на лексическое несоответствие, значение обеих фраз одинаково. Такая замена является оправданной, поскольку не вносит изменений в понимание текста.

Поскольку песня является поэтическим текстом, стоит также обратить внимание на перевод средств художественной выразительности. Характерным для религиозной песни является апострофа — риторическая фигура, заключающаяся в том, что лирический герой обращается к отсутствующему лицу, как бы беседа с ним²¹. В английском тексте песни это обращение к Марии, матери Иисуса — «Mary». Следует отметить, что в протестантской теологии отсутствует культ Девы Марии, поэтому в качестве обращения используется только имя. В переводах апострофа сохранена: в польском варианте имя в звательном падеже «Marió», в русском в именительном «Мария», в украинском в звательном «Маріє». Данное обращение лишено пафоса, характерного для религиозного языка²², стиль песни ближе к разговорному, чем поэтическому.

Следующим характерным средством художественной выразительности в песне является повтор. Это универсальный феномен, присущий поэтической речи во всех ее формах²³. Как отмечает Юрий Плотницкий, наиболее заметными чертами текстов современных англоязычных песен считаются параллель-

²¹ Т.Ф. Ефремова, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/138725> (23.10.2020).

²² I. Kęпка, *Uwagi o stylu współczesnej piosenki religijnej*, «Język — Szkoła — Religia» 2006, № 1, с. 107.

²³ Е. Ю. Кукушкина, *Синтаксический повтор в стихотворном тексте: автореф. дис.канд. филол. наук*, Институт русского языка РАН, Москва 1992, с. 3.

ные конструкции в сочетании с различными видами повтора, а также высокая встречаемость вопросительных предложений, что свидетельствует о присутствии диалогичности²⁴.

В песне наблюдаем как лексический, так и синтаксический повтор.

Чаще всего в тексте повторяется фраза «Mary did you know?». В полной форме в оригинале фраза выступает 16 раз.

В польском переводе отмечаем следующие несоответствия: «Mary did you know» раз переводится «Mario czy już wiesz», то есть в форме настоящего времени вместо прошедшего как в оригинале и с пропущенным местоимением «ты», раз переводится «Mario czy ty wiesz» — тоже в форме настоящего времени. Поскольку анализируемые переводы являются поэтическими, такое опущение и изменение грамматической формы является допустимым, если не приводит к изменению понимания смысла песни. Однако в данном месте решение переводчика кажется нам ошибкой. Использование обращения к Марии в форме настоящего времени может вызывать у польского реципиента впечатление, что песня относится к многочисленной группе современных культовых песен в честь Девы Марии, то есть наступает нарушение на семантическом уровне.

В переводе на русский и украинский языки опущения и изменения грамматической формы при переводе предложения «Mary did you know» не наблюдаем. В русском варианте фраза передается как «Знала ль ты, Мария», в украинском «Чи знала ти, Маріє», то есть выступает и грамматическое, и лексическое соответствие.

В каждом куплете присутствует также повтор усеченного вопроса, лишенного обращения «did you know». В польском переводе сохраняется настоящее время полного предложения «czy ty wiesz», что на наш взгляд также вызывает проблемы с соответствующим восприятием песни. В переводе на русский язык наблюдаем полное соответствие: «did you know» последовательно переводится как «знала ль ты». В украинском переводе можно обнаружить формальные изменения: усеченный вопрос в переводе отсутствует. Переводчик придерживается такой стратегии

²⁴ Ю. Е. Плотницкий, *Лингвостилистические и лингвокультурные характеристики англоязычного песенного дискурса: автореф. дис. канд. филол. наук*, Самарский государственный педагогический университет, Самара 2005, с. 23.

во всех куплетах. Поскольку смысл и рифма сохранены, такая редукция кажется нам обоснованной.

Обратим также внимание на перевод лексической языковой игры в первом куплете. Обыгрывание полисемии является популярным средством придания тексту художественной выразительности.

Языковая игра в оригинале обнаруживается в следующем предложении: «This child that you've delivered, will soon deliver you?». *Cambridge Free English Dictionary* подает следующие значения глагола «delivery» — 'to give birth to a baby' (родить ребёнка) и 'to save someone from a painful or bad experience' (спасти кого-то от болезненного или плохого опыта)²⁵. В польском переводе языковая игра сохраняется с помощью замены компонентов: «Że dałaś życie temu, kto tobie życie dał». Вместо точного перевода с помощью глаголов «urodzić — zbawić, uratować» переводчик использует синонимичное словосочетание «dać życie», в прямом значении означающее 'родить', а в переносном — 'дать новую вечную жизнь, спасти'.

В русском и украинском переводах языковая игра полностью утрачена. В русском варианте наблюдаем верный по смыслу перевод, но не являющийся языковой игрой: «Рождённый Сын тобою, освободит тебя?». Идентично в украинском варианте: «Народжений тобою син дасть спасіння і тобі?».

Кроме лексической составляющей, важной частью текста песни является ритм и рифма. Рассмотрим оригинал и переводы с точки зрения ритмики. Ритм вербального компонента песни подчиняется ритмической структуре мелодии. Ритмическую схему куплета с учетом музыкальных акцентов и пауз можно представить следующим образом («_/» акцентуемый слог, «_» неакцентуемый слог, «//» музыкальная пауза):

Mary did you know that your baby boy would one day walk on water? (17 слогов)

_/ _ _ _ _ / // _ _ _ / _ _ / // _ _ / _ _ / _ _ / _

Mary did you know that your baby boy would save our sons and daughters? (17 слогов)

_/ _ _ _ _ / // _ _ _ / _ _ / // _ _ / _ _ / _ _ / _

Did you know that your baby boy has come to make you new? (14 слогов)

_ _ _ / // _ _ _ / _ _ / // _ _ / _ _ _ /

This child that you've delivered, will soon deliver you? (13 слогов)

_ _ / _ _ _ _ / _ // _ _ / _ _ / _ _ /

²⁵ *Cambridge Free English Dictionary and Thesaurus*, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/delivery> (23.10.2020).

О ПЕРЕВОДЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ...

Mario czy już wiesz kim okaże się twój syn, twój mały chłopiec? (17 слогов)

/ _ _ _/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Mario czy ty wiesz, że te stópki dwie po wodzie będą kroczyć? (17 слогов)

/ _ _ _/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Czy ty wiesz, że ta mała dłoń powstrzyma wielki wiatr? (14 слогов)

_ _ _/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Że dałaś życie temu, kto tobie życie dał? (13 слогов)

/ _ _ _/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя пойдёт по водам моря? (18 слогов)

/ _ _ _/_/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Знала ль ты, Мария, что твоё Дитя спасёт от зла и горя? (18 слогов)

/ _ _ _/_/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Знала ль ты, что твоё Дитя откроет нам Творца? (14 слогов)

_ _ _/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Рождённый Сын тобою, освободит тебя. (13 слогов)

/ _ _ _/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя піде по хвилях моря? (19 слогов)

/ _ _ _/_/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Чи знала ти, Маріє, що твоє дитя врятує світ від горя? (19 слогов)

/ _ _ _/_/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Твій малюк переможе знов в одвічній боротьбі? (14 слогов)

_ _ _/_// _ _ _/_/_/_// _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Народжений тобою син дасть спасіння і тобі. (15 слогов)

/ _ _ _/_/_// _ _ _/_/_/_/_/_/_/_/_/_/_

Как в оригинале, так и в переводах наблюдаем парную рифмовку aabb. В английском тексте рифма первой и второй строки (water — daughters) по слоговому объёму женская, по качеству финального звука закрытая, а по звуковому составу верная неточная²⁶. Рифма третьей и четвертой (new — you) мужская, открытая, верная и точная. В польском переводе рифма первой и второй строк (chłopiec — kroczyć) также женская закрытая, однако по звуковому составу это приблизительная рифма. Рифма третьей и четвертой строк (wiatr — dał) мужская закрытая и приблизительная. В русском тексте рифма первой и второй строк (моря — горя) женская, открытая, точная и богатая. А рифма третьей и четвертой (Творца — тебя) мужская, открытая и приблизительная. В переводе на украинский язык рифма первой и второй строк (моря — горя) аналогична русскому варианту, женская, открытая, точная и богатая. А рифма третьей и четвертой

²⁶ К. И. Леонтьева, *К вопросу об английской рифме (на примере творчества Уистена Хью Одена)*, «Lingua Mobilis» 2011, № 4 (30), с. 7–8.

строк (боротьбі — тобі) мужская, открытая, точная достаточная.

Таким образом, следует отметить, что рифмы в польском переводе, в отличие от оригинала, приблизительные. Это может объясняться свойственным для современной польской поэзии желанием избегать слишком очевидных точных рифм²⁷.

Стоит также обратить внимание на изменения в русском и украинском переводах количества слогов в строке. Если в русском варианте в первой и второй строке количество слогов увеличено только на один, а в третьей и четвертой строках количество слогов такое же, как и в оригинале, то в украинском тексте количество слогов увеличено во всех строках, что ведет к более динамичному исполнению песни по отношению к оригиналу.

Подводя итоги, можем отметить, что в переводах песни *Mary did you know?* на русский и украинский языки сохранен первоначальный смысл и коммуникативная интенция автора песенного текста. Тем не менее, произошла здесь потеря некоторых средств художественной выразительности, как, например, языковой игры. Перевод на польский язык сохранил все средства художественной выразительности, однако отмеченные нами грамматические изменения влияют на соответствующее понимание религиозной составляющей песни, что кажется нам ошибкой переводчика. Во всех переводах используются такие трансформации, как опущение, компенсация, конкретизация и смысловое развитие. Только в польском переводе наблюдается так называемая «вата». С точки зрения ритмики польский перевод идентичен оригиналу, тогда как в русском и украинском текстах количество слогов в строфе увеличено. Только в польском переводе рифмы, в отличие от оригинала, приблизительные.

В завершение следует отметить, что дальнейшее исследование переводов религиозных песен представляется актуальным и востребованным, поскольку большинство лингвистических исследований концентрируется на переводах священных книг, таких, как Библия, в то время как переводам проповедей, молитв или других религиозных текстов уделяется мало внимания²⁸.

²⁷ K. Opara, *Rymy częstochowskie w poezji polskiej — ujęcie ilościowe* // I. Bobrowski (ред.), *Polonica. Tom XXXIII*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2013, с. 286.

²⁸ A. Gomola, *Kilka uwag o tłumaczeniu tekstu religijnego na marginesie przekładu «Revelations of Divine Love» Juliany z Norwich*, «Przekładaniec» 2008, № 18–19, с. 250.

REFERENCES

- Baranova, Tat'yana Borisovna. "Tserkovnaya muzyka." *Muzykal'naya entsiklopediya*. Keldysh, Yuriy Vsevolodovich. Ed. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, Sovetskiy kompozitor 1973–1982 [Баранова, Татьяна Борисовна. "Церковная музыка." *Музыкальная энциклопедия*. Келдыш, Юрий Всеволодович. Ред. Москва: Советская энциклопедия, Советский композитор, 1973–1982]. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_music/8293/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%Bo%D1%8F>.
- Barkhudarov, Leonid Stepanovich. *Yazyk i perevod (Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda)*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1975 [Бархударов, Леонид Степанович. *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*. Москва: Международные отношения, 1975].
- Bednarczyk, Anna. *Wysocki po polsku. Problematyka przekladu poezji śpiewanej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1995.
- Cambridge Free English Dictionary and Thesaurus. 23 Oct. 2020 <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>>.
- Gomola, Aleksander. "Kilka uwag o tłumaczeniu tekstu religijnego na marginesie przekładu 'Revelations of Divine Love' Juliana z Norwich." *Przekładaniec* 2008, no. 18–19: 248–255.
- Grzmil-Tylutki, Halina. "Dyskurs a terminologia. Na przykładzie orędzia, gatunku dyskursu religijnego." *Roczniki humanistyczne* 2011, tom LIX zeszyt 8: 53–64.
- Кęпка, Izabela. "Uwagi o stylu współczesnej piosenki religijnej." *Język — szkoła — religia* 2006, no. 1: 105–112.
- Kłoczowski, Jan Andrzej. "Język, którym mówi człowiek religijny." *Znak* 1995, no. 487: 5–17.
- Komissarov, Vilen Naumovich. *Teoriya perevodov (lingvisticheskiye aspekty)*. Moskva: Vysshaya shkola, 1990 [Комиссаров, Вилен Наумович. *Теория переводов (лингвистические аспекты)*. Москва: Высшая школа, 1990].
- Kukushkina, Yelena Yur'yevna. *Sintaksicheskiy povtor v stikhotvornom tekste: avtoref. dis. kand. filol. nauk*. Moskva: Institut russkogo yazyka RAN, 1992 [Кукушкина, Елена Юрьевна. *Синтаксический повтор в стихотворном тексте: автореф. дис.канд. филол. наук*. Москва: Институт русского языка РАН, 1992].
- Leont'yeva, Kseniya Ivanovna. "K voprosu ob angliyskoy rifme (na primere tvorчества Uistena Kh'yu Odena)." *Lingua mobilis* 2011, no. 4 (30): 7–17 [Леонтьева, Ксения Ивановна. "К вопросу об английской рифме (на примере творчества Уистена Хью Одена)." *Lingua mobilis* 2011, no. 4 (30): 7–17].
- Majewski, Marcin. *Jak przekłady zmieniają sens Biblii. O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*. Kraków 2013, 20 Oct. 2020 <<https://upjp2.academia.edu/MarcinMajewski>>.
- Melton, John Gordon. *Encyclopedia of Protestantism*. New York: Facts On File, 2005.
- Miles, Clement. *Christmas customs and traditions. Their history and significance*. New York: Dover Publications, 1976.
- Opara, Karol. "Rymy częstochowskie w poezji polskiej — ujęcie ilościowe." *Polonica*. T. XXXIII. Bobrowski, Ireneusz (Ed.). Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk 2013. 285–296.

- Pivovarov, Daniil Valentinovich. "Osobennosti yazyka religii." *Nauchnyye trudy professora Ural'skogo instituta ekonomiki, upravleniya i prava* 2006, vyp.3: 229–263 [Пивоваров, Даниил Валентинович. "Особенности языка религии." *Научные труды профессоров Уральского института экономики, управления и права* 2006, вып. 3: 229–263].
- Plotnitskiy, Yuriy Yevgen'yevich. *Lingvostilisticheskiye i lingvokul'turnyye kharakteristiki angloyazychnogo pesennogo diskursa: avtoref. dis. kand. filol. nauk.* Samara: Samarskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet, 2005 [Плотницкий, Юрий Евгеньевич. *Лингвостилистические и лингвокультурные характеристики англоязычного песенного дискурса: автореф. дис. канд. филол. наук.* Самара: Самарский государственный педагогический университет, 2005].
- Puchkova, Alla Dmitriyevna. *Osobennosti perevoda tekstov angloyazychnykh pesen* [Пучкова, Алла Дмитриевна. *Особенности перевода текстов англоязычных песен*]. 23 Oct. 2020 <<http://spr.fld.mrsu.ru/2020/11/osobennosti-perevoda-tekstov-angloyazychnykh-pesen/>>.
- Shveytser, Al'bert. *Iogann Sebast'yan Bakh.* Trans. Kh. Ya. Strekalovskaya, Ya. S. Druskin. Moskva: Muzyka, 1965 [Швейцер, Альберт. *Иоганн Себастьян Бах.* Пер. Х.Я. Стрекаловская, Я.С. Друскин. Москва: Музыка, 1965].
- Songstaff.* 20 Oct. 2020 <<http://www.songstuff.com/glossary/b/>>.
- Velichko, Nikolay. "Rol' muzyki v vospriyatii propovedi Slova Bozh'yego." [Величко, Николай. "Роль музыки в восприятии проповеди Слова Божьего."] <<https://noty-bratstvo.org/node/6844>>.
- Wojtak, Maria. "Styl religijny w perspektywie genologicznej." *Język religijny dawnej i dziś.* Mikołajczak, Stanisław, Węclawski, Tomasz. Eds. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne 2004. 104–113.
- Yefremova, Tat'yana Fedorovna. *Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovo-obrazovatel'nyy* [Ефремова, Татьяна Федоровна. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*] <<https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/138725>>.

GABRIELA WILK

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 ORCID <http://orcid.org/0000-0001-9112-5674>

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА РУССКИХ СУБСТАНДАРТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА ПОЛЬСКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛЕКСАНДРЫ МАРИНИНОЙ)

SPECIFICITY OF THE TRANSLATION OF RUSSIAN SUB-STANDARD PHRASEOLOGICAL UNITS INTO POLISH
(BASED ON THE WORKS BY ALEXANDRA MARININA)

The article focuses on selected aspects of the translation into Polish of Russian phraseological units that are beyond the linguistic norm. The research material has been excerpted from two Alexandra Marinina's detective novels *Requiem* and *Unwilling Killer* and their translations by Alexandra Stronka. The research findings indicate that Stronka most often translates sub-standard phraseological units by means of idioms based on a different image, or lexemes, but these units not frequently differ from the original units in terms of expressive and stylistic colouring.

Keywords: translation, detective novel, Alexandra Marinina, sub-standard phraseological unit

В конце XX столетия как русская, так и польская культура вошли в новую стадию развития, что заметным образом отразилось на литературе, которая, по мнению Марии Черняк, стала одним из каналов массовой коммуникации¹. Массовая литература, подвергаясь различным жанровым трансформациям, начала успешно завоевывать читательскую аудиторию.

Обращение к массовому читателю находит свое отражение и в языке современных художественных произведений. Как справедливо замечает Виктория Дидковская, «'массовизация' языка массовой литературы проявляется в том числе в стремлении

¹ М.А. Черняк, *Массовая литература XX века*, Издательство «Флинта», «Наука», Москва 2007, с. 5.

погрузить читателя в стихию живой речи»², благодаря чему он «идентифицирует себя с ее героями не только через предметный мир, но и через мир языка»³. Эти слова полностью можно отнести к языку произведений детективного жанра, которые по объему спроса и предложения занимают в настоящее время весьма существенную позицию на книжном рынке в России и в Польше.

Детектив — жанр неоднородный, в нем можно выделить такие его разновидности, как исторический, иронический, полицейский и др. Независимо от жанрового разнообразия, авторов многих детективных романов объединяет то, что они довольно часто прибегают к применению фразеологизмов. На этот факт обратила внимание Виктория Дидковская, согласно исследованиям которой можно говорить о высокой «плотности» фразеологических единиц в текстах российских детективов⁴. К подобным выводам пришла также Елена Ганапольская, объектом лексикографического описания выбрав именно фразеологизмы, появившиеся на страницах произведений детективного жанра. По ее словам,

Текст детектива насыщен фразеологией. Связано это во многом с тем, что этот жанр ставит своей целью быстрое восприятие книги читателем: читатель должен «проглотить» книгу и купить следующую. Более того, детектив, особенно ряд его современных разновидностей, должен заставить читателя не только мыслить, но и чувствовать. Фразеологизм же, как образная единица с комплексным значением, обладающая при этом высоким эмоционально-экспрессивным потенциалом, помогает достичь обеих названных целей⁵.

В детективных романах широко представлены все стилистические пласты русской фразеологии, встречаются разговорные,

² В. Г. Дидковская, *Окказиональные фразеологизмы в текстах массовой литературы* // И. Ю. Третьякова (ред.), *Жизнь фразеологии — фразеология в жизни: сборник научных статей к юбилею профессора А. М. Мелерович*, Издательство Костромского государственного университета, Кострома 2018, с. 91.

³ Той же, *Фразеологизмы в текстах современной массовой литературы* // В. И. Макаров (ред.), *Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения): Материалы Международного научного симпозиума. 4–6 мая 2009 г.*, НовГУ им. Ярослава Мудрого, Великий Новгород 2009, с. 119.

⁴ Той же, *Окказиональные фразеологизмы...*, с. 92.

⁵ Е. В. Ганапольская, *Фразеологический словарь современного российского детектива*, т. 1: А–К, Златоуст, Санкт-Петербург 2015, с. 4.

просторечные, жаргонные и книжные устойчивые обороты. Среди них особо выделяются фразеологизмы, имеющие ярко выраженный просторечный, иногда грубо-просторечный и жаргонный характер, что является проявлением общей тенденции к огрублению и жаргонизации современной речи. По замечанию Василия Химика, подобные единицы можно обнаружить как в детективах, так и в средствах массовой информации, можно их также услышать, идя по улице⁶. В текстах детективного жанра фразеологизмы, находящиеся за пределами литературной нормы, используются, в частности, для передачи экспрессии непринужденной устной речи и речевой характеристики персонажей. Как утверждает Татьяна Сафонова,

Описание приключений героев в России 90-х гг. не мыслится без соответствующей идиоматики — арготических элементов, а также жаргонных, просторечных и грубо-просторечных устойчивых оборотов, появившихся в языке перестроечного и постперестроечного периода⁷.

Одним из современных российских писателей, в произведениях которого встречаются субстандартные фразеологизмы, является Марина Анатольевна Алексеева, пишущая под псевдонимом Александра Маринина. Маринина принадлежит к числу наиболее издаваемых и популярных авторов детективных романов. Недаром ее называют «русской Агатой Кристи», «королевой российского детектива», «чемпионом по тиражам»⁸. Иоланта Любоха-Круглик так пишет о ней:

Początkowo wydawało się, że jest to jedna z licznych autorek, która na chwilę tylko zagości w świadomości czytelników i zniknie w masie podobnych do niej. Czas jednak pokazał, że Marinina miała najwidoczniej do zaproponowania coś, czego nie oferowali inni, bowiem po latach uznawana jest za pisarkę kultową, jeśli w odniesieniu do literatury masowej można użyć takiego określenia⁹.

⁶ В. В. Химик, *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*, Норит, Санкт-Петербург 2004, с. 141.

⁷ Т. В. Сафонова, *Функционирование фразеологических единиц в детективной прозе Б. Акунина*, «Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание» 2019, т. 18, № 3, с. 135, <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2019.3.10> (12.11.2020).

⁸ М. А. Черняк, *Массовая литература...*, с. 263.

⁹ J. Lubocha-Kruglik, *Powieść kryminalna jako gatunek «zmącony»: Aleksandra Mariniņa w polskich przekładach* // J. Lubocha-Kruglik, O. Małysa (ред.), *Przestrzeń przekładu*, т. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, с. 100.

Феномен творчества писательницы отметили также за рубежом, о чем свидетельствуют переводы ее произведений на европейские и азиатские языки, а также научная конференция в Париже, посвященная разным аспектам ее творчества¹⁰.

Данная статья представляет собой попытку проанализировать способы передачи просторечных и жаргонных фразеологических единиц¹¹ в польских переводах двух детективных романов Александры Марининой — *Реквием*¹² и *Убийца поневоле*¹³, выполненных Александрой Стронкой¹⁴. В процессе анализа мы обратим внимание на случаи расхождения между единицами оригинала и перевода. Из произведения *Реквием* было выбрано 76 субстандарных фразеологизмов. Данные единицы появляются на страницах романа 89 раз. В детективе *Убийца поневоле* зарегистрировано 50 субстандартных фразеологизмов и 54 случая их употребления.

Перевод фразеологических единиц можно считать одним из существенных вызовов, которые появляются перед переводчиками. Об их высоком месте в «шкале непереводаемости» либо «труднопереводаемости» пишут Сергей Влахов и Сидер Фло-

¹⁰ См. Е. И. Трофимова (ред.), *Творчество Александры Марининой как отражение современной российской ментальности: Международная конференция, состоявшаяся 19–20 октября 2001 г. Институт славяноведения, Париж, ИНИОН РАН, Москва 2002.*

¹¹ Следует отметить, что иногда сложно дать точную стилистическую характеристику того или иного фразеологизма. Поскольку язык находится в постоянном развитии, границы между просторечием, жаргоном и разговорной разновидностью литературного языка довольно подвижны. Классифицируя тот или иной фразеологизм как субстандартный, мы пользовались пометами в словарях.

¹² А. Маринина, *Реквием*, Эксмо, Москва 2008, http://loveread.me/view_global.php?id=311 (28.09.2020); А. Marinina, *Wieczny odpoczynek*, przeł. A. Stronka, Czwartha strona, Poznań 2019.

¹³ А. Маринина, *Убийца поневоле*, Эксмо, Москва 2008, http://loveread.ec/view_global.php?id=2728 (15.10.2020); А. Marinina, *Zabójca mimo woli*, przeł. A. Stronka, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2011.

¹⁴ Александра Стронка вписывается в историю переводческой деятельности как переводчик Александры Марининой. Она перевела 20 из 26 ее произведений, до сих пор изданных в Польше (состояние на февраль 2021 г). Однако, помимо романов Марининой, Стронка перевела и отдельные произведения других современных российских писателей — Марины Ахмедовой, Бориса Акунина, Анны и Сергея Литвиновых. См. библиографический указатель переводов в: А. Langowska, *Русскоязычная художественная литература в переводах на польский язык (2007–2017 гг.)*, «Studia Rossica Gedanensia» 2018, № 5, с. 416–435, <https://doi.org/10.26881/srg.2018.5.25> (11.11.2020).

рин¹⁵. В качестве «языковой проблемы перевода»¹⁶ воспринимает их также Кшиштоф Хейвовски. Передача иностранному читателю субстандартных элементов языка оригинала в силу как лингвистических, так и экстралингвистических причин также является непростой, что подтверждают исследования Романа Левицкого¹⁷. Согласно Людмиле Степановой, «Переводчики современной русской литературы все чаще сталкиваются, наряду с традиционными трудностями (переводом реалий, фразеологизмов, игры слов и т.п.), с новым ‘крепким орешком’ — переводом жаргонизмов»¹⁸. Еще более сложной задачей оказывается перевод жаргонной фразеологии или других ее разновидностей, находящихся за пределами литературной нормы.

Как известно, существуют два основных способа перевода устойчивых оборотов — фразеологический и нефразеологический. Фразеологический перевод заключается в подборе для исходного выражения устойчивой единицы, при этом фразеологизмы языка оригинала и перевода могут находиться в разной степени близости. Кшиштоф Хейвовски называет шесть основных техник перевода идиом, три из которых можем отнести к фразеологическому переводу: использование идиомы, аналогичной по форме и по смыслу, использование идиомы, отличающейся по форме, но аналогичной по смыслу, образование в языке перевода «новой идиомы», являющейся, напр., контаминацией двух выражений (последняя техника довольно редко применяется)¹⁹.

Рассмотрим способы передачи на польский язык русских субстандартных фразеологизмов, обнаруженных нами в произведениях Марининой. Первый отрывок иллюстрирует эквивалентный перевод фразеологической единицы:

¹⁵ С. Влахов, С. Флорин, *Непереводимое в переводе*, Международные отношения, Москва 1980, с. 179.

¹⁶ К. Hejwowski, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, с. 108–112.

¹⁷ См. R. Lewicki, *Przekład wobec zjawisk podstandardowych. Na materiale polskich przekładów współczesnej prozy rosyjskiej*, UMCS, Lublin 1986.

¹⁸ L. Stěpanova, *Фразеологизмы в современных русских детективных романах и проблемы их перевода на чешский язык // W. Chlebda (ред.), Frazeologia a przekład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, с. 138.

¹⁹ К. Hejwowski, *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych–Śląsk Wydawnictwo Naukowe, Katowice 2015, с. 253.

Он подобрал пятнадцатилетнего грязного бродяжку с иконописными глазами и удивительным артистическим даром, вытащил его из дерьма, оставил жить в своей квартире, потому что разглядел в нем уникальный талант, такой талант, какого был лишен он сам²⁰.

Zaopiekował się piętnastoletnim brudnym włóczęgą z uduchowionymi oczami i niezwykłymi zdolnościami, wyciągnął go z gówna i pozwolił zamieszkać u siebie, bo dostrzegł w nim wyjątkowy talent, taki, jakiego jemu zabrakło²¹.

Русский вульгарно-просторечный фразеологизм «вытащить/вытаскивать из дерьма кого» имеет значение ‘выручить кого-л., помочь выйти из крайне неприятной ситуации, избавить от тяжелых, унижительных условий существования’²². Хотя польские словари не фиксируют выражения «wyciągnąć kogoś z gówna», оно обладает признаками устойчивости, а само слово «gówno» (как и «дерьмо») используется в значении ‘skomplikowana, nieprzyjemna, niekorzystna sytuacja’²³. В данном случае сохраняется образная основа русской единицы. Оба выражения имеют одинаковую семантику, компонентный состав и функционально-стилистические особенности.

Ввиду отсутствия полного эквивалента той или иной субстандартной фразеологической единицы в польском языке Александра Стронка довольно часто прибегает к подбору фразеологизма, основанного на ином образе. Для примера:

— Kupię jratwy побольше da powkusnej, отвезу ей, а то вечно она жалуетя, что я ей не помогаю. Послушать ее, так у нее, кроме меня, и детей больше нет, а Люська с Генкой уж и не в счет. Конечно, они — сиротинушки, а я богатенький Буратино, должен всех их содержать²⁴.

— Kupię dużo smacznego żarcia, zawiozę jej, bo wiecznie narzeka, że nie pomagam. Gdyby jej posłuchać, można by pomyśleć, że oprócz mnie nie ma więcej dzieci, a Luśka i Gienka w ogóle się nie liczą. Według niej to biedne sierotki, а ja jestem przy forsie, więc wszystkich mam utrzymywać²⁵.

²⁰ А. Маринина, *Реквием...*

²¹ А. Marinina, *Wieczny odroczynek...*, с. 92.

²² В. В. Химик, *Большой словарь...*, с. 141.

²³ М. Czeszewski, *Słownik polszczyzny potocznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, с. 107.

²⁴ А. Маринина, *Убийца...*

²⁵ А. Marinina, *Zabójca...*, с. 161–162.

Фразеологизм «богатенький Буратино» используется для характеристики богача, человека при деньгах²⁶. Он появился в молодежном жаргоне, однако со временем круг его употребления стал шире. Согласно Валерию Мокиенко, в настоящее время данная единица обозначает «как состоятельного бизнесмена, предпринимателя в постсоветской России, так и человека, располагающего средствами в условиях, когда у окружающих либо денег нет совсем, либо их гораздо меньше»²⁷. Устойчивый оборот «богатенький Буратино» принадлежит к национально-маркированным единицам, это фраза, с которой хитрая Лиса обращается к главному герою советского фильма «Приключения Буратино» по мотивам сказки Алексея Толстого²⁸. Поскольку этот фразеологизм не имеет своего эквивалента в польском, переводчица решила подобрать его фразеологический аналог²⁹ — «być przy forsie», который используется в разговорной речи и обозначает, что человек имеет много денег³⁰. Данное переводческое решение можно считать удачным.

В следующем примере семантика фразеологизмов отличается в текстах оригинала и перевода:

— Тебе нужно жениться, Игорь.
— Щас, шнурки поглажу и в загс побегу, — фыркнул Вильданов. — Ты что, совсем охренел, старик?³¹

— Musisz się ożenić.
— Już pędzę na złamanie karku do urzędu — prychnął Wildanow. — Upadłeś na głowę, stary?³²

²⁶ С. И. Левикова, *Большой словарь молодежного сленга*, ФИАР-ПРЕСС, Москва 2003, с. 554.

²⁷ В. М. Мокиенко, *Современная славянская неофразеология: сходства и различия* // Е. В. Ничипорчик (гл. ред.) [и др.], *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме*, ГГУ им. Ф. Скорины, Гомель 2019, с. 139.

²⁸ Там же, с. 140.

²⁹ Под термином «фразеологические аналоги» мы понимаем, вслед за Анатолием Барановым и Дмитрием Добровольским, единицы, характеризующиеся «семантическим сходством при (почти) полном отсутствии формального сходства, т.е. сходства синтаксической структуры и компонентного состава». А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, *Основы фразеологии*, Издательство «Флинта», «Наука», Москва 2013, с. 206.

³⁰ M. Bańko, *Inny słownik języka polskiego*. T. 1: a-ó, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, с. 417.

³¹ А. Маринина, *Реквием...*

³² A. Marinina, *Wieczny odpoczynek...*, с. 191.

Фразеологизм «сейчас, только шнурки поглажу» используется в значении ‘нет, как бы не так, вон чего захотел’³³. Глажка шнурков, вне всякого сомнения, является бесполезным и лишённым смысла занятием. Польская единица «*prędzić (biec, gnać, uciekać itp.) na złamanie karku*» обозначает ‘*biec, uciekać itp. bardzo szybko, co tchu, w wielkim pośpiechu, nie zwracając uwagi na przeszkody i niebezpieczeństwo*’³⁴, и, тем самым, в её семантике нет признака бессмысленности, она не выражает также отказа. В приведенном контексте польский фразеологизм предполагает иронию, в связи с чем его можно считать близким по значению к русскому. Обе единицы отличаются стилистической окраской.

Еще один пример перевода устойчивого оборота находим в следующем фрагменте:

— Тогда пусть не жалуется, — шепотом отрезала Настя. — Или крутить роман, или не ездить на дачу. Одно из двух. Давай послушаем, сейчас Мурашов нам мозги прочищать будет.

Na trybunę podniósł Anatolij Nikolaewicz Muraszow, jeden z pomocników начальника управления. Jego konikiem była dyscyplina [...]³⁵.

— No to niech się nie skarży — szeptem ucieła Nastia. — Albo romansuje, albo nie jeździ na dachę. Jedno z dwojga. Posłuchajmy, jak Muraszow będzie nas teraz rozstawiać po kątach.

Na mównicę wszedł Anatolij Nikolajewicz Muraszow, jeden z zastępców naczelnika wydziału. Jego konikiem była dyscyplina [...]³⁶.

Для жаргонного фразеологизма «прочищать мозги» ‘наказывать, избивать, обругивать кого-л.’³⁷ переводчица подобрала разговорный фразеологизм «*rozstawiać kogoś po kątach*» ‘*narzucić komuś swoją wolę, rządzić, komendować kimś*’³⁸. Следует отметить, что данные единицы не совпадают ни по значению, ни по стилистической окраске. Тем не менее, поскольку исходный оборот относится к человеку, который любит дисциплину, его перевод-

³³ В. С. Елистратов, *Толковый словарь русского сленга*, АСТ-Пресс Книга, Москва 2005, с. 368. В романе используется просторечная форма «щас» вместо «сейчас». Она отражает произношение слова в живой речи (в данном случае мы имеем дело с упрощением групп согласных).

³⁴ А. Кłosińska, Е. Sobol, А. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, PWN, Warszawa 2005, с. 224.

³⁵ А. Маринина, *Убийца...*

³⁶ А. Marinina, *Zabójca...*, с. 265.

³⁷ В. С. Елистратов, *Толковый словарь...*, с. 334.

³⁸ А. Кłosińska, Е. Sobol, А. Stankiewicz, *Wielki słownik...*, с. 164.

ческое соответствие в определенной степени передает смысл оригинала.

В следующем примере встречается устойчивое словосочетание «на фиг» с явно выраженным грубым оттенком. Оно используется в значении ‘вон, прочь, долой, в неопределенное место, куда угодно’³⁹. В русском языке существует также выражение «иди (пошёл, катись) [ты] на фиг».

Повыступаешь один, без моей помощи, пару месяцев, а потом знаешь, что с тобой будет? Не знаешь? Так я тебе скажу. Тебе дадут в руки барабан и палочки и поставят во главе колонны артистов, идущих на фиг. Радует тебя такая перспектива?

Мысль была сложной, Игорь ее не понял. Какая колонна? Почему на фиг? И при чем тут барабан и палочки? Впрочем, говорят, что лучшая оборона — это нападение⁴⁰.

Powystępujesz sobie bez mojej pomocy przez parę miesięcy, a potem wiesz, co się stanie? Nie wiesz? To c powiem. Dostaniesz bębenek i pałeczki i staniesz na czele kolumny artystów maszerujących w siną dal. Cieszy cię ta perspektywa?

Myśl była trudna, Igor jej nie zrozumiał. Jaka kolumna? Dlaczego w siną dal? I co ma z tym wspólnego bębenek i pałeczki? No cóż, podobno najlepszą obroną jest atak⁴¹.

Александра Стронка использовала здесь прием структурно-семантической трансформации традиционного польского выражения «rójść, odejść itp. w siną dal» ‘rójść, odejść itp. bez jasno określonego celu, zwykle na zawsze’⁴². Не удалось ей сохранить эмоциональной и стилистической нагрузки исходного фразеологизма, — в польской единице отсутствует оттенок грубости, и она воспринимается как литературная.

К техникам нефразеологического перевода можно отнести, вслед за Хейвовским, передачу фразеологической единицы с помощью слова либо неидиоматического выражения, а также буквальный перевод⁴³. В детективе *Реквием* находим такой фрагмент:

Соседка в гости приходила, трехлетнего малыша с собой привела, а я в этот печальный момент в ванной отмокал после суточного дежурства. Очки-то

³⁹ В.В. Химик, *Большой словарь...*, с. 141.

⁴⁰ А. Маринина, *Реквием...*

⁴¹ А. Marinina, *Wieczny odpoczynek...*, с. 327–328.

⁴² А. Kłosińska, Е. Sobol, А. Stankiewicz, *Wielki słownik...*, с. 476.

⁴³ К. Hejwowski, *Iluzja przekładu...*, с. 253.

я на диване оставил, вместе с газеткой, которую перед тем читал. Ну вот, я в ванной кайф ловлю, а ребеночек тоже свой кайф ловит, мои очки ломаючи. Жена с соседкой языками зацепились и радуются, что пацан не плачет⁴⁴.

Niedawno odwiedziła nas sąsiadka z trzyletnim brzdącem. Akurat moczyłem się w wannie po dwudziestoczęterogodzinnym dyżurze. Okulary zostawiłem na kanapie, razem z gazetą, którą wcześniej czytałem. No więc relaksuję się w wannie, a tymczasem berbeć też się relaksuje, niszcząc moje okulary. Żona z sąsiadką gadają jak najęte i cieszą się, że smarkacz nie płacze⁴⁵.

В оригинале встречается широко известный фразеологизм молодежного жаргона «ловить кайф», базирующийся на заимствованном из арабского языка слове «кайф». Данный фразеологизм синонимичен лексеме «кайфовать» и имеет несколько значений: 1) «находиться в состоянии наркотического или алкогольного опьянения»; 2) «получать удовольствие от чего-либо, блаженствовать»; 3) «пребывать в приятно расслабленном, отрешенном состоянии»; 4) «переживать приятные чувства, испытывать положительные эмоции»; 5) «напиваться пьяным»⁴⁶. Русскую фразеологическую единицу переводчица передала нейтральным польским глаголом «relaksować się» «pozbywać się zmęczenia, zmęczenia lub stresu, robiąc to, co się lubi, albo nie robiąc nic»⁴⁷. При том, что в оригинале можно было бы без особых смысловых и стилистических потерь заменить фразеологизм указанным словом, в переводе эти потери оказались весьма значительны. В связи с чем такой перевод трудно считать полноценным. В контексте сказанного стоит привести слова польской исследовательницы Божены Реяковой, касающиеся подобных замен в переводе:

Jeżeli jednostki dadzą się wymieniać ze względu na wartości semantyczne, cierpią na tym ich inne właściwości [...], a więc określona wartość stylistyczna⁴⁸.

Александра Стронка прибегла к замене фразеологической единицы лексической, видимо, потому, что в польском языке

⁴⁴ А. Маринина, *Реквием...*

⁴⁵ А. Marinina, *Wieczny odpoczynek...*, с. 273.

⁴⁶ С. И. Левикова, *Большой словарь...*, с. 623.

⁴⁷ P. Żmigrodzki (ред.), *Wielki słownik języka polskiego*, [https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=13732&ind=0&w_szukaj=relaksowa%C4%87+si%C4%99+\(5.11.2020\)](https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=13732&ind=0&w_szukaj=relaksowa%C4%87+si%C4%99+(5.11.2020)).

⁴⁸ B. Rejakowa, *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych na materiale języka polskiego i słowackiego*, UMCS, Lublin 1994, с. 51.

нелегко найти соответствие выражению «кайф ловить»⁴⁹ в таком значении, в котором оно используется Марининой (2, 3, 4 значения по словарю). Состояние эйфории под воздействием наркотических средств или спиртных напитков (1 значение) можно было бы, в свою очередь, передать выражением «mieć odłot (jazdę, fazę)».

В рассмотренном примере русский жаргонный фразеологизм был передан на польский язык при помощи нейтрального слова. В ходе анализа языкового материала мы нашли и такие фрагменты, в которых субстандартная фразеологическая единица переводится экспрессивно-оценочным словом:

Я отрыл эту книжку в библиотеке, когда мотал срок за грабеж⁵⁰.

Wyszperałem tę książkę w bibliotece w czasie odsiadki za rozbój⁵¹.

В уголовном жаргоне «мотать срок» означает 'отбывать срок заключения по приговору суда'⁵². Лексема «odsiadka» обладает сходным значением ('odbywanie kary więzienia'⁵³), однако она отличается менее сниженной стилистической окраской.

В некоторых случаях перевод субстандартного фразеологизма производится с помощью экспрессивно-оценочного слова, имеющего другое значение по сравнению с единицей оригинала:

Она, видно, та еще штучка, три недели ангелом прикидывалась, а они соп-ли распустили, бдительность потеряли, и вот, пожалуйста⁵⁴.

⁴⁹ В других детективных романах Марининой Стронка переводит фразеологизм *кайф ловить* иначе, напр.: «По-моему, она от этого особый кайф ловила» (*Светлый лик смерти*) — «Moim zdaniem czerpała z tego wyjątkową przyjemność» (*Jasne oblicze śmierci*); «— Разорилась, — призналась она. — Зато кайф поймала. Ведь в чем вся прелесть-то? Толстая, неуклюжая баба — и предъявляет обвинение самому Алояну» (*Черный список*) — «— Zrzuńowała — przyznała. Ale to był kompletny odjazd. Miałam frajdę, że gruba niezgrabna baba potrafiła oskarżyć samego Ałojana» (*Czarna lista*). Способы передачи того или иного устойчивого оборота в разных произведениях российской писательницы заслуживают отдельного рассмотрения.

⁵⁰ А. Маринина, *Убийца...*

⁵¹ А. Mariniņa, *Zabójca...*, с. 81–82.

⁵² З. М. Зугумов, *Русскоязычный жаргон. Историко-этимологический толковый словарь преступного мира*, Книжный мир, Москва 2018, с. 361.

⁵³ М. Ваńко, *Inny słownik...*, с. 1125.

⁵⁴ А. Маринина, *Убийца...*

Nieźla z niej cwaniara, przez trzy tygodnie udawała niewiniątko, a oni się cackali, stracili czuja, no i proszę⁵⁵.

Грубо-просторечный устойчивый оборот «сопли распустить» функционирует в значении ‘начать хныкать, ныть; проявить малодушие’⁵⁶. В свою очередь, польский разговорный глагол «cackać się» обозначает ‘postępować z osobą lub rzeczą zbyt delikatnie, ostrożnie i powoli’⁵⁷. В данном случае нет оснований говорить не только о сходстве в семантике сопоставляемых единиц, но и о подобной эмоционально-экспрессивной окраске.

Стоит еще отметить, что в приведенном отрывке нейтральное устойчивое словосочетание «бдительность потерять» было переведено при помощи жаргонного «stracić czuja» с аналогичным значением.

К нефразеологическому переводу, как было сказано, можно отнести также буквальный перевод, который нередко считается примером переводческой неудачи. Рассмотрим следующий фрагмент:

— Ага, пей, пей, — спокойно заметил Вячеслав Олегович. — Продемонстрируй мне, какой ты взрослый. А то я-то не знаю, все думаю, что ты маленький еще, на горшок тебя за ручку вожу, с шантажистом твоим разбираться собрался, прессу тебе готовлю к концерту. А ты у нас, оказывается, большой, все знаешь и сам умеешь. Валяй, Игорь, вперед и с песнями. Флаг только в руки не забудь⁵⁸.

— Uhm, pij sobie, pij — zauważył Wiaczesław Olegowicz spokojnie. — Pokaż mi, jaki jesteś dorosły. Bo nie wiem i wciąż myślę, że jesteś jeszcze dzieckiem, sadzam cię na nocnik, zamierzam rozprawić się z twoim szantażystą, przygotowuję ci prasę przed koncertem. A tymczasem okazuje się, że jesteś już duży, wszystko wiesz i potrafisz. No to dalej, Igorze, do boju. Tylko nie zapomnij wziąć flagi do ręki⁵⁹.

Переводчица восприняла сочетание слов «флаг в руки» как свободное, а не устойчивое. В то время как это жаргонный фразеологизм, имеющий иронический оттенок и обозначающий ‘напутствие, пожелание: делай что хочешь, как считаешь нужным;

⁵⁵ A. Marinina, *Zabójca...*, с. 120.

⁵⁶ Д. И. Квеселевич, *Толковый словарь ненормативной лексики русского языка*, Астрель, АСТ, Москва 2005, с. 801.

⁵⁷ M. Wańko, *Inny słownik...*, с. 147.

⁵⁸ А. Маринина, *Реквием...*

⁵⁹ A. Marinina, *Wieczny odpoczynek...*, с. 327.

пусть делает, что хочет⁶⁰ (он также имеет свое продолжение — «барабан на шею, ветер в спину», а слово «флаг» можно заменить на «знамя»). Отчасти синонимичным ему был бы устойчивый оборот «скатертью дорога (дорожка)». То, что в детективном романе *Реквием* мы имеем дело с нестандартным употреблением фразеологической единицы (она выступает средством языковой игры), усложнило задачу переводчице. Можно было бы использовать в этом случае польское выражение «krzyżuk (krzyż) na drodze», которое употребляется с тем, чтобы сообщить кому-то, что говорящий не будет переживать расставания с кем-то⁶¹.

Стоит также обратить внимание на предложение «Валяй, Игорь, вперед и с песнями», представляющее собой пример языковой игры. Здесь появляется преобразованный фразеологизм «вперед и с песней (песнями)» ‘давай, ну же, пошли, айда!’⁶². Его можно воспринять и буквально, поскольку Игорь — певец. Призыв к действию Александра Стронка передала при помощи сочетания «do boju», что можно считать оправданным, однако сохранить языковую игру ей не удалось.

В следующем примере фразеологизм с оттенком грубости «заткни фонтан» ‘замолчи’⁶³, представляющий собой сокращение афоризмов Козьмы Пруткова «Если у тебя есть фонтан, заткни его; дай отдохнуть и фонтану», «Заткни фонтан красноречия, зане и фонтан отдохнуть должен»⁶⁴, в польском переводе опускается:

— Заткни фонтан, а то все мысли из башки выльются, — мрачно пообещал Костыря, — их там у тебя и так не густо⁶⁵.

— Zaraz zapomnisz, jak się nazywasz — posepnie obiecał Kostyria — a gębę Ci tak przemaluje, że rodzona matka cię nie pozna⁶⁶.

Опущение, согласно Кшиштофу Хейвовскому, является очередной техникой перевода идиом⁶⁷. Как утверждают Анатолий Баранов и Дмитрий Добровольский:

⁶⁰ В. В. Химик, *Большой словарь...*, с. 655.

⁶¹ P. Żmigrodzki (ред.), *Wielki słownik...*, https://wsjp.pl/index.php?id_hasla=1701 (13.11.2020).

⁶² В. С. Елистратов, *Толковый словарь...*, с. 149.

⁶³ Там же..., с. 71.

⁶⁴ В. В. Химик, *Большой словарь...*, с. 656.

⁶⁵ А. Маринина, *Убийца...*

⁶⁶ А. Mariniņa, *Zabójca...*, с. 121.

⁶⁷ К. Hejwowski, *Iluzja przekładu...*, с. 253, 272–273.

[...] особенности индивидуального стиля автора, которые хороший перевод должен сохранять, не обязательно привязаны к конкретным фразеологизмам. Гораздо более значимыми с этой точки зрения оказываются авторские метафоры, стилистическая окраска текста, ритмические характеристики фразы и т.п.⁶⁸.

Приведенные слова российских ученых в какой-то степени объясняют решение переводчика. В качестве соответствия для «заткни фонтан» Стронка не использовала польские фразеологизмы с подобным оттенком грубости (типа «*stul gębę (morde, rusk)*»), вместо этого она выбрала прием опущения, стараясь, однако, сохранить стилистическую окраску оригинального текста. С этой целью она прибегла к семантической трансформации, воспользовавшись фразеологизмом, имеющим грубовато-сниженный оттенок «*sprać (stłuc, zbić) kogoś tak, że rodzona matka go nie rozna*», и подвергнув его компонентной замене.

* * *

На основании проанализированных примеров, выбранных нами из двух детективных романов Марининой *Реквием* и *Убийца поневоле*, можно заметить, что Александра Стронка довольно часто переводила русский фразеологизм при помощи польского, однако основанного на другом образе. Не всегда удавалось ей полностью сохранить и смысл, и экспрессию, и стилистическую окраску переводимой субстандартной фразеологической единицы. Вместо фразеологизмов в оригинале переводчица использовала также отдельные слова. Независимо от того, осуществлялся фразеологический либо нефразеологический перевод, устойчивые обороты, находящиеся за пределами литературной нормы, нередко передавались ею при помощи единиц менее сниженных и даже нейтральных.

Анализ романа *Реквием* показал, что в 56 случаях из 89 переводчица применяла фразеологический перевод, в 33 — нефразеологический. Что касается детектива *Убийца поневоле*, то в 37 случаях из 54 просторечные и жаргонные фразеологизмы она переводила, используя устойчивые выражения, в 17 случаях — с помощью лексических единиц. Эти количественные данные

⁶⁸ А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, *Основы фразеологии...*, с. 212.

свидетельствуют о том, что тексты перевода в меньшей степени насыщены субстандартными фразеологизмами.

Стоит отметить, что Александра Стронка применяла также прием опущения фразеологизма при компенсации его экспрессивно-стилистической окраски за счет других средств выразительности. В некоторых случаях для того, чтобы сохранить образность и оценочность авторского оригинала, она старалась также нейтральную русскую единицу передавать жаргонной, компенсируя, таким образом, потери. К примеру, «бдительность потерять» было переведено с помощью «stracić czują». Похожих случаев в детективе *Реквием* выявлено 8, в детективе *Убийца по неволе* — 3. Если посмотреть на весь текст, а не на отдельные его фрагменты, то следует обратить внимание на то, что русским нейтральным либо разговорным словам в обоих детективных романах Стронка иногда подбирала более сниженные польские соответствия, что также в некоторой степени компенсирует отсутствие в переводе субстандартных фразеологизмов (напр., слово «молодец» было переведено при помощи «spoko gość», «ладно, не ори» — «wyluzuj, stary», «выпить» — «golnąć»). Как справедливо отмечает Роман Левицки,

Właśnie stylistyczne znaczenia jednostek tekstu najczęściej są przekazywane z wykorzystaniem kompensacji. Dzieje się tak dlatego, że stylistyczny charakter tekstu przysługuje mu jako całości, lecz jest realizowany dzięki odpowiedniemu nacechowaniu stylistycznemu konkretnych jego jednostek. W przykładzie mogą to być jednostki inne, tj. nierównoległe⁶⁹.

В силу формальных ограничений в настоящей статье мы сосредоточились лишь на некоторых аспектах перевода субстандартных фразеологизмов в выбранных нами романах российской писательницы и их польских переводах. Предлагаемое рассмотрение открывает, как нам кажется, перспективы для дальнейших исследований способов подобного перевода на польский русской просторечной и жаргонной фразеологии, характерной для произведений детективного жанра не только Александры Марининой.

⁶⁹ R. Lewicki, *Zagadnienia lingwistyki przekładu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2017, s. 225.

REFERENCES

- Bańko, Mirosław. *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Baranov, Anatolij N., Dobrovol'skiy, Dmitriy O. *Osnovy frazeologii*. Moskva: Izdatel'stvo "Flinta", "Nauka", 2013 [Баранов, Анатолий Н., Добровольский, Дмитрий О. *Основы фразеологии*. Москва: Издательство "Флинта", "Наука", 2013].
- Chernyak, Mariya A. *Massovaya literatura XX veka*. Moskva: Izdatel'stvo "Flinta", "Nauka", 2007 [Черняк, Мария. А. *Массовая литература XX века*. Москва: Издательство "Флинта", "Наука", 2007].
- Czeszewski, Maciej. *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Didkovskaya, Viktoriya G. "Frazeologizmy v tekstakh sovremennoy massovoy literatury." *Frazeologizm v tekste i tekst vo frazeologizme (Chetvertyyuzhukovskiye chteniya): Materialy Mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma. 4–6 maya 2009 g.* Ed. Makarov, Vladlen I. 118–121. Velikiy Novgorod: NovGU im. Yaroslava Mudrogo, 2009 [Дидковская, Виктория Г. "Фразеологизмы в текстах современной массовой литературы." *Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения): Материалы Международного научного симпозиума. 4–6 мая 2009 г.* Ред. Макаров, Владлен И. 118–121. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009].
- Didkovskaya, Viktoriya G. "Okkazional'nyye frazeologizmy v tekstakh massovoy literatury." *Zhizn' frazeologii – frazeologiya v zhizni: sborniknauchnykh statey k yubileyu professora A.M. Melerovich*. Ed. Tret'yakova, Irina Yu. Kostroma: Izdatel'stvo Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta, 2018: 89–98. [Дидковская, Виктория Г. "Окказиональные фразеологизмы в текстах массовой литературы." *Жизнь фразеологии – фразеология в жизни: сборник научных статей к юбилею профессора А.М. Мелерович*. Ред. Третьякова, Ирина Ю. Кострома, Издательство Костромского государственного университета, 2018: 89–98.].
- Ganapol'skaya, Yelena V. *Frazeologicheskiy slovar' sovremennoy rossiysskogo detektiva: V 2 t. T. 1: A–K*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2015 [Ганапольская, Елена В. *Фразеологический словарь современного российского детектива: В 2 т. Т. 1: А–К*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2015].
- Hejwowski, Krzysztof. *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywne*. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych–Śląsk Wydawnictwo Naukowe, 2015.
- Hejwowski, Krzysztof. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Khimik, Vasiliy V. *Bol'shoy slovar' russkoy razgovornoj ekspressivnoy rechi*. Sankt-Peterburg: Norit, 2004 [Химик, Василий. В. *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Санкт-Петербург: Норит, 2004].
- Kłosińska, Anna, Sobol, Elżbieta, Stankiewicz, Anna. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2005.
- Kveseleovich, Dmitriy I. *Tolkovyy slovar' nenormativnoy leksiki russkogo yazyka*. Moskva: Astrel', AST, 2005 [Квеселевич, Дмитрий И. *Толковый словарь ненормативной лексики русского языка*. Москва: Астрель, АСТ, 2005].

- Langowska, Agnieszka. "Russkoyazychnaya khudozhestvennaya literatura v perevodakh na pol'skiy yazyk (2007–2017 gg.)." *Studia Rossica Gedanensia*, no. 5, 2018: 410–435 <<https://doi.org/10.26881/srg.2018.5.25>> [Langowska, Agnieszka. "Русскоязычная художественная литература в переводах на польский язык (2007–2017 гг.)." *Studia Rossica Gedanensia*, no. 5, 2018: 410–435 <<https://doi.org/10.26881/srg.2018.5.25>>].
- Levikova, Svetlana I. *Bol'shoy slovar' molodezhnogo slenga*. Moskva: FIAR-PRESS, 2003 [Левикова, Светлана И. *Большой словарь молодежного сленга*. Москва: ФИАР-ПРЕСС, 2003].
- Lewicki, Roman. *Przekład wobec zjawisk podstandardowych. Na materiale polskich przekładów współczesnej prozy rosyjskiej*. Lublin: UMCS, 1986.
- Lewicki, Roman. *Zagadnienia lingwistyki przekładu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017.
- Lubocha-Kruglik, Jolanta. "Powieść kryminalna jako gatunek 'zmacony': Aleksandra Marinina w polskich przekładach." *Przestrzenie przekładu*. T. 2. Ed. Lubocha-Kruglik, Jolanta, Małysa, Oksana. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017: 99–110.
- Marinina, Aleksandra. *Rekviyem*. Moskva: Eksmo, 2008 <http://loveread.me/view_global.php?id=311> [Маринина, Александра. *Реквием*. Москва: Эксмо, 2008 <http://loveread.me/view_global.php?id=311>].
- Marinina, Aleksandra. *Ubiytsa ponevole*. Moskva: Eksmo, 2008 <http://loveread.ec/view_global.php?id=2728> [Маринина, Александра. *Убийца поневоле*. Москва: Эксмо, 2008 <http://loveread.ec/view_global.php?id=2728>].
- Marinina, Aleksandra. *Wieczny odpoczynek*. Transl. Stronka, Aleksandra. Poznań: Czwartą stroną, 2019.
- Marinina, Aleksandra. *Zabójca mimo woli*. Transl. Stronka, Aleksandra. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2011.
- Mokiyenko, Valeriy M. "Sovremennaya slavyanskaya neofrazeologiya: skhodstva i razlichiya." *Slavyanskiye lingvokul'tury v prostranstvennom i vremennom kontinuuie*. Ed. Nichiporchik, Yelena V. et al. Gomel': GGU im. F. Skoriny, 2019: 137–146. [Мокиенко, Валерий М. "Современная славянская неофразаология: сходства и различия." *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континuumе*. Ред. Ничипорчик, Елена В. и др. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2019: 137–146.].
- Rejakowa, Bożena. *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych na materiale języka polskiego i słowackiego*. Lublin: UMCS, 1994.
- Safonova, Tat'yana V. "Funktsionirovaniye frazeologicheskikh yedinitits v detektivnoy proze B. Akunina." *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2, Yazykoznanie*, t. 18, no. 3, 2019: 130–139 <<https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2019.3.10>> [Сафонова, Татьяна В. "Функционирование фразеологических единиц в детективной прозе Б. Акунина." *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание*, т. 18, № 3, 2019: 130–139 <<https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2019.3.10>>].
- Stěpanova, Ludmila. "Frazeologizmy v sovremennykh russkikh detektivnykh romanakh i problemy ikh perevoda na cheshskiy yazyk" ["Фразеологизмы в современных русских детективных романах и проблемы их перевода на чешский язык"] *Frazeologia a preklad*. Ed. Chlebda, Wojciech. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2014: 133–139.

- Trofimova, Yelena I. Ed. *Tvorchestvo Aleksandry Marininoy kak otrazheniye sovremennoy rossiyskoy mental'nosti: Mezhdunarodnaya konferentsiya, sostoyavshayasya 19–20 oktyabrya 2001 g. Institut slavyanovedeniya, Parizh*. Moskva: INION RAN, 2002 [Трофимова, Елена И., Ред. *Творчество Александры Марининой как отражение современной российской ментальности: Международная конференция, состоявшаяся 19–20 октября 2001 г. Институт славяноведения, Париж*. Москва: ИНИОН РАН, 2002].
- Vlakhov, Sergey, Florin, Sider. *Neperevodimoye v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1980 [Влахов, Сергей, Флорин, Сидер. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения, 1980].
- Yelistratov, Vladimir S. *Tolkovuyu slovar' russkogo slenga*. Moskva: AST-Press Kniga, 2005 [Елистратов, Владимир С. *Толковый словарь русского сленга*. Москва: АСТ-Пресс Книга, 2005].
- Zugumov, Zaur M. *Russkoyazychnyy zhargon. Istoriko-etimologicheskiiy tolkovuyu slovar' prestupnogo mira*. Moskva: Knizhnyy mir, 2018 [Зугумов, Заур М. *Русскоязычный жаргон. Историко-этимологический толковый словарь преступного мира*. Москва: Книжный мир, 2018].
- Żmigrodzki, Piotr. Ed. *Wielki słownik języka polskiego* <<https://wsjp.pl/index.php?pwh=o>>.

IVAN SMIRNOV

Uniwersytet Łódzki

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3066-5591>

РАСПЛЕСКАВШИЙСЯ ЦВЕТОМ

К.В. Душенко, *Красное и белое: Из истории политического языка. Сборник статей*, Центр гуманитарных научно-информационных исследований, Москва 2018

Трудно определить цвет событий.
Тут ошибка нашего времени, которое
и цвет подчинило схеме, как в свето-
форе или в обозначении «белыекрас-
ные» цвет уже идеологизирован¹.

Прочитав книгу Константина Душенко *Красное и белое*, читатель, вне зависимости от того, сколько цветов видимого спектра различает его глаз, вполне может стать переоценщиком политической цветовой символики Франции и России. Некоторые представители африканских племен видят только два цвета: темный и светлый, а физики утверждают, что число цветов радуги бесконечно, ведь существует очень много промежуточных тонов. Так и автор, фокусируя внимание на России и Франции и опираясь на исторические документы, показывает различные политические оттенки красного и белого. В основе цветовой политической символики лежат особенности мировосприятия и ментальности народа, что является важным составляющим звеном национальной картины мира. Глаза, как врата восприятия света, улавливают доступный спектр цветов окружающего пространства. Воздействуя на нейрофизиологическом уровне на человека, цвет оказывает влияние на его когнитивное, коммуникативное и социальное поведение.

¹ В. В. Бибихин, *Другое начало*, Наука, Санкт-Петербург 2003, с. 11.

В сборнике статей *Красное и белое* цветовая символика политического языка рассматривается автором через призму истории и политики.

Автор, используя метод дихотомии, объем понятия «цвет» делит на два производных класса — красный и белый, причем данные цвета по отношению друг к другу находятся в оппозиции. За довольно простым названием скрывается большая исследовательская работа о сложных политических судьбах государств, выдающихся личностях и эпохальных событиях. Бинарная оппозиция в названии *Красное и белое* переключается с названием романа Стендаля *Красное и черное*, в историческом контексте которого — Великая Французская революция, процарапавшая след в истории многих европейских государств, отголоски которой историки находят много лет спустя. Многовариантность трактовки названия *Красное и белое* выдает полемический замысел автора. Читателю самому придется определиться, что вкладывал автор в понятия белое и красное: сознание, движение, направление? Политическими в определенной исторической ситуации могут выступать любые цвета видимого спектра, что автор и показывает, но приоритет отдает дихотомии красное–белое.

В племени, где патриции носят всегда только красное и зеленое, плебей, которому такое не позволено, не сможет видеть красное без того, чтобы перед ним не встало и зеленое. Отвернувшись от детали патрицианской одежды, он, безусловно, скажет, что видел красное и зеленое, но какой именно цвет и на каких предметах одежды, может не найти нужным вспоминать: оба цвета у него сольются в один².

Автора можно смело называть конструктором книги. Как и было заявлено, структурно книга представляет собой сборник статей, которые разбиты на три части: *Красное и белое: цветовая символика политического языка Франции и России*, *Отражение политического языка в литературе*, *История политических формул и лозунгов*. Научные исследования такой многогранной темы тянут на исторический роман, но и трех частей книги достаточно, чтобы заставить человека задуматься над мало кому известной информацией.

Вокруг магистральной фабулы о становлении и утверждении цветовой политической символики Франции, палитре французского триколора, красноколпачниках, монархистах и республиканцах, а также о русском политическом ландшафте с соответствующей цветовой символикой 1905–1920 гг. с размахом закручиваются масштабные исследования автора. С самой первой главы, используя достоверные

² В. Библихин, *Витгенштейн: смена аспекта*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005, с. 317.

источники и умело заманивая читателя в дискурсивное поле, автор определяет политическую подоплеку красного, синего и белого цветов Франции и России. И действительно, на флагах этих двух стран одинаковые цвета. Слово *триколор* (происходит от франц. *tricolore* — трёхцветный). Как во французском триколоре, так и в российском трехцветном флаге синий, белый и красный находятся в оппозиции по отношению друг к другу. На российском флаге те же цвета — белый, синий и красный, только в отличие от французского, полосы располагаются горизонтально и в другой последовательности. Взгляд цепляется за фразу:

То же можно сказать о «цветовой системе» русского политического языка 1905–1920-х годов. Она складывалась на фоне западных, прежде всего французских, политических цветов и с постоянной оглядкой на эти цвета³.

На наш взгляд, утверждение писателя Душенко относительно оглядки России на Францию в использовании цветового языка политических символов выглядит довольно зыбко. Самодержавная Россия никогда не была вассалом Франции, чтобы на нее оглядываться, а вот открыто вбирать европейский опыт политической борьбы вполне могла, что к цветовой палитре символов революции совсем не относится.

Линии соприкосновения России со многими европейскими государствами, в том числе и с Францией, крепились столетиями, что же касается флагов государств, то они не являются выражением геополитики, они — символы государства.

Начало дипломатическим отношениям между Россией и Францией положил Петр I, однако на протяжении нескольких веков они имеют конвульсивный характер. Социальная трансформация общества бросает государства то в периоды конфронтации, кровопролитных и холодных войн, идеологических противоречий, то в состояние очередного сближения со сбитыми прицелами, разрядки, политического диалога, сопровождающегося подписанием взаимовыгодных договоров. Парадоксально, но независимо от состояния зоны ближайшего сотрудничества двух стран, многие годы для русского дворянства и интеллигенции французский язык был обязательным для изучения и использовался в России наряду с русским.

независимо от всех перипетий, зачастую возникавших в официальных политических отношениях между Россией и Францией, постоянным, непреходящим оставался интерес к Франции в русском

³ К. Душенко, *Красные и белые: Символика цвета в политическом языке* // «Символическая политика» 2015, № 3, с. 256.

обществе, долгое время формировавшемся под влиянием французской цивилизации⁴.

Идеи политической борьбы за свободу распространялись из Франции по всей Европе. После революции 1789 г. в Россию переселились тысячи беженцев-французов, а после 1917 г. тысячи граждан России подались в эмиграцию, опасаясь большевиков и красного террора. Многие из них навсегда остались во Франции. Взаимопроникновение национальных и языковых культур различных цивилизаций дополняет общность цветовой картины мира. Возможно, что именно иронической параллелью Душенко приводит высказывание Мишеля Пастуро, который рассматривает еще один вариант происхождения французского триколора. Как пишет Душенко, синий, белый и красный использовались во Франции в качестве символа свободы уже в 1770-е годы, со времени Войны за независимость США. В частности, эти цвета ассоциировались с цветами американского флага. Исходя из данного контента, можно задать вопрос: а у кого же тогда англичане «позаимствовали» красный и белый цвета в войне Алой и Белой розы? Сочетание полос бело-сине-красного цвета использовалось на штандарте фрегата «Орел» при отце Петра I царе Алексее Михайловиче, который графяносно мог использовать цвета флага Голландии. Корреляции между российским и французским флагами, за исключением цветовой палитры, нет.

В племени, где каста патрициев носит красные и зеленые одежды, а каста плебеев голубые и желтые, красное и зеленое будут объединяться по сходству так же естественно, как у нас — синее и голубое. Эта социальная локализация цвета будет иметь основанием все ту же исходную маркированность цвета⁵.

Различение цветов и их оттенков не является привилегией определенной цивилизации, потому что нейрофизиологическая система цветовосприятия людей универсальна. Красный и белый — не просто интернациональные, сигнальные цвета, данное сочетание считается панславянским и находит свое отражение в политических символах многих государств мира. И даже на «Знамени Мира» — символ Пакта Николая Рериха — красный на белом поле. Исторически накопленный опыт цветообозначения у различных этносов может быть идентичен: красный цвет — альфа-мотиватор агрессии, стремления к власти соотносится с огнем, кровью, синий — с водой, благородством, верностью,

⁴ П. Черкасов, *Россия и Франция: 300 лет совместной истории*, «Экономические стратегии» 2010, № 10, с. 15.

⁵ В. Бибухин, *Витгенштейн...*, с. 268.

белый — с чистотой, спокойствием, добродетелью. Конечно, флагом революции всегда будет красный, потому что это цвет пролитой крови, жертвы, борьбы, мученичества. Черный, красный и белый цвета имеют в визуальном плане наибольший радикальный потенциал. Под сенью двуглавого орла, опираясь на исторический контекст, политика окрашивала знамена России то в черно-желто-белые цвета, так называемые «монархические», означающие Землю-Золото-Серебро; то в бело-сине-красные — соответственно Мир-Вера-Кровь; то просто в красные — Свобода-Равенство; зеленые — флаги колчаковских мусульманских дружин. В итоге

Красный бант февральской революции, который надевали даже великие князья, и красногвардейская повязка на рукаве рабочей кожанки оказались из разных материй⁶.

Розовый, зеленый и желтый цвета Душенко определяет как «дополнительные» в русском политическом спектре начала прошлого века. Стоит отметить, что «У большевиков розовое — синоним 'лжесоциалистического' и близкий сосед желтого как «соглашательского» (с. 71).

В настоящее время желтый цвет активно эксплуатируется протестным движением во Франции. Многодневные забастовки и митинги «желтые жилеты» выносят на улицы для решения социальных и политических конфликтов. Одним из символов социального протеста в Барселоне стала белая туалетная бумага. Участники митингов кидали ее в представителей власти, тем самым показывая, что необходимо провести среди них «чистку». Шестицветный флаг является символом ЛГБТ сообщества, однако вместо семи цветов спектра преломления светового луча на флаге цветов только шесть — нет голубого. Читатель найдет в книге Душенко сведения о том, кто впервые использовал синий фрак как визуальный политический символ, в каких случаях стоит украсить себя голубой гвоздикой или приобрести предмет гардероба цвета «синева горизонта». У Организации Объединенных наций голубой цвет является официальным.

Фрагменты исследований автором политического языка двуликой красно-белой эпохи, нашедшей свое отражение в русской литературе, снискали свое место в сборнике. Вертиж в России постоянно происходит от «обеления» и «покраснения» идеологических противников, размывания политической морали и обнажения методов партийного руководства.

Заметно, что третья часть книги скомпонована Душенко с особым научным и творческим настроем. И знакомство с ней может перевернуть уже устоявшиеся политические пристрастия. Потеряли свою

⁶ Е. Евтушенко, *Точка опоры*. Молодая гвардия, Москва 1981, с. 5.

таинственность в определении авторства метафоры «Железный занавес», «Отправить на свалку истории», «У России только два союзника — армия и флот», «Свеженькая, веселенькая война» и т.д.

В начале XX века Николай Гумилев писал:

Уже давно русское общество разбилось на людей книги и людей газеты, не имевших между собой никаких точек соприкосновения. Первые жили в мире тысячелетних образов и идей, говорили мало, зная, какую ответственность приходится нести за каждое слово. Вторые, юркие и хлопотливые, врезались в самую гущу современной жизни, читали вечерние газеты, говорили о любви со своим парикмахером, о бриллиантине со своей возлюбленной⁷.

Сборник Душенко *Красное и белое* однозначно адресован «людям книги», но если с ней вздумают ознакомиться «люди газеты», то воспринятый ими каждый исторический фрагмент поразит их яркостью и достоверностью. Издатели сами определили, что книга предназначена историкам, филологам и культурологам. Мы же позволим себе расширить сферу заинтересованных в использовании данного исторического труда. Для кого может быть интересна эта книга? Автор Душенко — российский ученый, историк, культуролог и переводчик. Читателям он знаком как создатель большого количества книг по истории цитат и политического языка, словарей и справочников афоризмов. Ученый известен еще и как переводчик с польского языка научной и художественной литературы. Мы настоятельно советовали бы почерпнуть достоверные сведения, а значит «подсесть на историческую иглу» и ознакомиться с книгой политикам, дипломатам и представителям культурных индустрий: сценаристам, режиссерам, художникам, режиссерам и, наконец, косплеерам. Осмелимся утверждать, что для геральдистов книга может стать источником вдохновения, а для реконструкторов исторических битв — в более точном восстановлении событий — настольной книгой, потому что исследования ученого-историка Душенко помогают честно и непредвзято взглянуть на события, перевернувшие сознание людей на столетия вперед.

В кинофильмах исторического жанра повсеместно можно наблюдать диссонанс костюмов, антуража и аксессуаров представленной исторической эпохи. Сценаристы искажают исторические факты, а режиссеры и вовсе позволяют себе производить вольную реконструкцию истории, навязывая потребителям продукта неверное представление об исторических судьбах целых этносов и цивилизаций и не думая, что именно киноискусство за счет своей массовости вместе с социокультурным контекстом и формируют кросс-культурную компетенцию. Пред-

⁷ Н. Гумилев, *Письмо о русской поэзии* // «Аполлонъ» 1914, № 1, с. 123.

RECENZJE

ставление о прошлом формируется вкуче прочитанного и увиденного, а кино имеет высокий манипулятивный потенциал. Оно не только выполняет функции эстетического воспитания, организует социальное пространство, но и несет культурную трансмиссию. Это особенно важно в образовательных фильмах, одной из задач которых является формирование поликультурной среды и воспитание у зрителей эмпатии и транспекции.

Сборник статей *Красное и белое* не претендует на приоритетную полку в магазине, да и бестселлером его признать трудно. Статьи, вошедшие в сборник, написаны спокойно и выдержанно, без оголенного нерва, «не на разрыв», но уверенным тоном, и если цвет политического языка символов в книге подтвержден документально, то цвет исторических событий автор определяет сам. Душенко вполне удается нарочито нейтрально демонстрировать свое отношение к анализируемым в книге фактам, однако его позиция выдает в нем человека неравнодушного к истории русской и мировой культуры.

REFERENCES

- Bibikhin, Vladimir. *Drugoye nachalo*. Sankt-Peterburg 2003; Nauka 2003 [Бибихин, Владимир. *Другое начало*. Санкт-Петербург: Наука 2005].
- Bibikhin, Vladimir. *Vitgenshteyn: smena aspekta*. Moskva: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2005 [Бибихин, Владимир. *Витгенштейн: смена аспекта*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005].
- Gumilev, Nikolay. "Pis'mo o russkoy poezii." *Apollon* 1914, no. 1 [Гумилев, Николай. "Письмо о русской поэзии." *Аполлон* 1914, no. 1].
- Dushenko, Konstantin. "Krasnyye i belyye: simvol tsveta v politicheskom yazyke." *Simvolicheskaya politika* 2015, no. 3 [Душенко, Константин. "Красные и белые: Символика цвета в политическом языке." *Символическая политика* 2015, no. 3].
- Yevtushenko, Yevgeniy. *Tochka opory*. Moskva: Molodaya gvardiya, 1981 [Евтушенко, Евгений. *Точка опоры*. Москва: Молодая гвардия, 1981].
- Cherkasov, Petr. "Rossiya i Frantsiya: 300 let sovmestnoy istorii." *Ekonomicheskiiye strategii* 2010, no. 10 [Черкасов, Петр. "Россия и Франция: 300 лет совместной истории." *Экономические стратегии* 2010, no. 10].

EWA BIAŁEK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

 ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3868-5001>

Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs,
red. T. Kananowicz, A. Klimkiewicz,
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019, 317 s.

W 2019 roku ukazała się drukiem jubileuszowa księga dedykowana Profesor Zoi Nowożenowej z okazji 45-lecia pracy naukowej. Monografia zawiera 24 artykuły autorstwa badaczy z ośrodków krajowych i zagranicznych (Gdańsk, Łódź, Olsztyn, Słupsk, Sosnowiec, Szczecin; Kaliningrad, Moskwa, Nowogród Wielki, Nowosybirsk, Ostrawa, Saratów, Uljanowski). Jubileuszową monografię otwiera wstęp wraz z notą biograficzną oraz opisem dorobku naukowego opracowany przez redaktorów tomu, Tatianę Kananowicz oraz Aleksandrę Klimkiewicz. Zarówno tytuł książki, jak i tematyka artykułów bezpośrednio nawiązują do rozległych zainteresowań naukowych oraz kierunków badań gdańskiej rusycystki w dziedzinie językoznawstwa. Jak wyjaśnia we wstępie Tatiana Kananowicz, monografia jest poświęcona porządkowi słów i porządkowi w słowach (s. 9). W opisie drogi zawodowej zwrócono uwagę m.in. na imponujący dorobek dydaktyczny i konferencyjny, a także wielki wkład Jubilatki w umiędzynarodowienie macierzystej uczelni (Uniwersytetu Gdańskiego) wyrażający się w inicjowaniu umów bilateralnych z uczelniami z Rosji, Czech, Hiszpanii czy Irlandii (s. 18). Wspomagały tę działalność liczne kontakty z naukowcami zagranicznymi. Monografia jest spójna tematycznie i kompozycyjnie (a nawiązując do słowa-klucza „porządek” — jest niewątpliwie uporządkowana), cechuje się staranną redakcją tekstów. Warto odnotować trafną decyzję redaktorów o przygotowaniu dwujęzycznych wersji wstępu, noty biograficznej i dorobku, co pozwala uwzględnić polskiego oraz zagranicznego adresata. Autorzy rozdziałów monografii sięgają do bogatego dorobku publikacyjnego prof. Zoi Nowożenowej, odwołują się też do wspólnych dyskusji naukowych. W artykułach poruszono wiele ważkich we współczesnej lingwistyce zagadnień — gramatyka komunikacyjna, stylistyka, aktualne tendencje rozwojowe języka rosyjskiego, fenomeny w języku i kulturze, badania etnolingwistyczne, badania korpusowe

i nad dyskursami, język reklamy. Kolejność bloków tematycznych jest prze-myślana — od gramatyki poprzez tekst, styl do dyskursu, co koresponduje z chronologią tematów podejmowanych w publikacjach Jubilatki w latach 1972–2018 (zob. wykaz prac, s. 25–37).

Część pierwszą zbioru zatytułowaną *Граматыка/Грамматика* otwiera artykuł Olgi B. Sirotininy o szyku wyrazów w ruszczyźnie, który, jak dowodzi autorka, nie jest stały ani też zupełnie swobodny (s. 48). Tę konkluzję poprzedza przykładami z tekstów prasowych, ilustrując za ich pomocą na przykład niejednoznaczność sensu zdania w zależności od przyjętego porządku wyrazów, wskazuje prawidłowości w kolejności komponentów połączeń wyrazowych w ruszczyźnie oraz różnice w szyku wyrazów w dialogach ustnych i wypowiedziach oficjalnych¹. Margarita A. Kormilicyna w pracy *Семантические преобразования глагольной лексики в русском простом предложении* (s. 51–58) porusza problem wpływu modelowej semantyki zdania na znaczenie czasownika, które może podlegać desemantyzacji albo leksykalizacji. Jak dowodzi autorka, wzbogacenie semantyki czasownika w zdaniu jest charakterystyczne na przykład dla czasowników percepcyjnych oraz ruchu. W artykule *Модусные смыслы изъяснительной конструкции (на примере Я говорю, что...)* autorstwa Tatiany I. Stieksowej na materiale tekstowym (Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego) pokazano funkcjonowanie i znaczenie konstrukcji typu *Я говорю, что* w zdaniach złożonych. Jej użycie bywa uwarunkowane potrzebą doprecyzowania zamiaru komunikacyjnego, podkreślenia punktu widzenia mówiącego, kategoryczności wypowiedzi i in. (s. 59–67). O modelu zdania w aspekcie teoretycznym (*Модель предложения в синтаксических теориях*) pisze Tatiana Kanonowicz (s. 68–77). Po przeglądzie teorii składniowych (m.in. w dorobku Galiny A. Zolotowej czy Niny D. Arutiunowej) autorka omawia rozumienie modelu zdania w monografii Zoi Nowożenowej *Русское глагольное предложение: структура и семантика* (2001, 2016)². Artykuł zamyka konkluzja o użyteczności tej teorii w badaniach nad tekstem, stylem, dyskursem (s. 75).

¹ Szyk w dialogach potocznych rosyjska badaczka szczegółowiej omawia we wcześniejszych pracach, np.: O. B. Sirotinina, *Всё, что нужно знать о русской речи. Пособие для эффективного общения*, Книжный дом «Либроком», Москва 2010, s. 88–91.

² Monografia przedrukowana w Rosji w 2016 r. doczekała się recenzji przygotowanej przez rosyjskiego lingwistę: E. A. Kазак, *Новоженова З.Л., Русское глагольное предложение: структура и семантика*. - М.: Ленанд, 2016. - 256 с., Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 6: Языкознание. Реферативный журнал, №4, ИНИОН, Москва 2017, s. 136–140, <https://cyberleninka.ru/article/n/2017-04-038-novozhenova-z-l-russkoe-glagojnoe-predlozhenie-struktura-i-semantika-m-lenand-2016-256-s> (15.09.2020). W recenzji podkreślono m.in. wykorzystanie w monografii różnorodnej podstawy materiałowej pozwalającej na wychwycenie wspólnych mechanizmów językowych dla tekstów o różnych cechach stylistycznych (Tamże, s. 138).

Zagadnienie normalizacji języka kaszubskiego porusza Dušan-Vladislav Paždjerski (s. 78–86). W publikacji, która, jak zauważa we wstępie jej autor, stanowi rozwinięcie rozmów prowadzonych z gdańską badaczką na temat kaszubszczyzny (s. 78), przybliżono misję oraz strukturę Rady Języka Kaszubskiego (lata 2007–2016), jej starania zmierzające do uporządkowania terminologii stosowanej w tym języku.

W artykułach zamieszczonych w drugiej części tomu naukowcy odnoszą się do pojęcia tekstu, gatunku oraz strategii komunikacyjnych w tekście. W pracy Doroty Żyłki i Bogusława Żyłki *Od Bachtina do Austina* omówiono doktrynę lingwistyczną Ferdinanda de Saussure’a oraz jej odzwierciedlenie w późniejszych teoriach lingwistycznych (s. 89–102). Autorzy poszukują obecności pojęć *langue* i *parole* w koncepcjach Grigorija Winokura, Michaiła Bachtina, Ludwiga Wittgensteina, Bronisława Malinowskiego oraz Johna Langshawa Austina, dokonują też porównania pojęć „akt mowy” i „gatunek mowy” w odniesieniu do teorii szwajcarskiego lingwisty. Henryk Fontański na materiale utworu *Bieguni* Olgi Tokarczuk oraz jego rosyjskiego przekładu przeprowadza lingwistyczną analizę obrazów pamięci tworzonych przez zróżnicowane zabiegi narracyjne, z aktywnym zastosowaniem wielości form czasownikowych. W charakterze narzędzia interpretacyjnego tekstów posłużono się gramatyką komunikacyjną (s. 103–113). Do tekstotwórczej roli kategorii modalności nawiązuje rosyjska badaczka Swietłana S. Waulina w artykule *Текстообразующая роль экспликаторов субъектно-модальных значений в рассказах А. П. Чехова* (s. 114–121). Językowe środki wyrazu znaczeń konieczności, możliwości są wykorzystywane w opowiadaniach Czechowa, współtworzą wyrazisty językowy i psychologiczny portret ich bohaterów. Analizę przeprowadzono na materiale kilku utworów, w tym noweli *Dama z piaskiem*. Artykuł Michaiła J. Fiedosiuka *Эпистолярный жанр русской речи до и после Петра I* (s. 122–131) jest poświęcony kształtowaniu się norm gatunku epistolarnego w języku rosyjskim oraz związku tego gatunku z kulturą. Analizując kompozycję „bieriestianych gramot” i późniejszych pism urzędowych, autor zauważa dwudzielność struktury gatunku epistolarnego oraz stabilność jego wzorca utrzymującą się przez kilka stuleci aż do epoki cara reformatora. Małgorzata Kudlik-Jędruch omawia książkę, która zajęła stałe miejsce w kanonie lektur literatury masowej (*Феномен Гарри Поттера как явления массовой культуры*). Powieść doczekała się licznych przekładów, w tym na języki rzadkie: afrikaans, grenlandzki, urdu. Autorka dzieli się także spostrzeżeniami na temat tajemników pracy polskiego tłumacza książek z tej serii, Andrzeja Polkowskiego.

Część trzecią monografii, którą poświęcono problemom stylistyki, otwiera artykuł Tatiany W. Szmielowej (s. 147–156), w którym mowa o stylistycznym potencjale imienia odojcowskiego. Na konkretnych przykładach autorka licznych prac onomastycznych wskazuje, że patronimik to nie tylko element etykiety językowej i jednostka identyfikująca osoby w kulturze rosyjskiej. Ten model derywacyjny bywa stosowany w tworzeniu nominacji

zwierzęcych bohaterów literackich (np. кот Котофейч), hydronimów (rze-ka Дон Иванович)³, obiektów handlowych, a także leksyki nacechowanej pejoratywnie (олигарх олигархович) i innych okazjonalizmów (Доклад Докладыч). Pojęcia stylu i stylistyki w tradycji rosyjskiej oraz czeskiej omawia Zdeňka Nedomová. W oparciu o istniejące pary odpowiedników terminologicznych porównuje ona tradycje stylistyczne oraz aktualne tendencje rozwojowe tej dziedziny w obu krajach. Poza paralelizmem kierunków i odpowiadających im terminów autorka odnotowuje również odmiennosc w rosyjskim oraz czeskim instrumentarium terminologiczno-pojęciowym (np. стилистика кодирования, s. 160). Nasima S. Szarafutdinowa analizuje zapożyczenia obcojęzyczne w angielskiej i rosyjskiej terminologii ekonomicznej oraz prawniczej. Autorka formułuje wniosek, że zapożyczenie ułatwia proces internacjonalizacji systemów terminologicznych w różnych językach (s. 171). Grażyna Lisowska w artykule poświęconym problemowi obniżenia standardu językowego w komunikacji publicznej (s. 177–185) podejmuje problem liberalizacji norm w rosyjskim języku literackim, w wyniku której nasilił się proces interakcji literackich stylów funkcjonalnych oraz języka potocznego i żargonów. W kontekście kolokwializacji języka nawiązuje też do aktualnego problemu feminatywów. Aleksandra Klimkiewicz w artykule dotyczącym nauczania języka rosyjskiego dla celów komunikacji specjalistycznej podkreśla potrzebę takiego kształcenia na studiach rusycystycznych, przedstawiła teoretyczny zarys leksykalnych minimów, zwraca uwagę na ich nasycenie terminologią i podejście sytuacyjno-komunikacyjne (s. 186–198). O kliszach językowych w przykładzie prawnym pisze Olena Yegorova (s. 199–209). Autorka konfrontuje ekwiwalenty zastosowane w przykładzie polskiej *Ustawy o podatku od towarów i usług* na język rosyjski z danymi słownikowymi, tekstowymi, wskazuje też pary ekwiwalentów jako propozycje dla leksykografii.

Osiem artykułów weszło do czwartego bloku tematycznego, który został poświęcony nowszemu nurtowi badań — dyskursowi i analizie dyskursywnej tekstu. Aleksander Kiklewicz zgłębia dyskurs wizerunkowy, który ma na celu „kreowanie lub kultywowanie wizerunku jednostki lub instytucji” (s. 214). Zgodnie z zapowiedzią w tytule publikacji, analizie poddano informację semantyczną w postaci: 1) informacji egzystencjalnej, 2) informacji o właściwościach, 3) informacji wartościującej. Konotacja wartościująca frazematycznych struktur tekstowych w dyskursie medialnym stała się obiektem badań Alicji Pstygi (s. 227–234). Autorka na wstępie zaznacza, że dominującym tematem w dyskursie medialnym jest polityka, uwagę tę potwierdza wyekscerpowanym z prasy zestawem jednostek wartościujących różne fakty

³ Taki zabieg Korniej Czukowskiej zastosował w wierszowanym poemacie dla dzieci *Крокодил* (1915) – Крокодил Крокодилович. Strofa pierwsza: Жил да был / Крокодил. / Он по улицам ходил, / Папиросы курил, / По-турецки говорил, — / Крокодил, Крокодил Крокодилович!

i osoby. Jak pokazuje badanie, w tekstach struktury te są poddawane modyfikacjom, aktualizacjom, mogą być wyrazistym nośnikiem wartościowania, z czasem niektóre z nich podlegają utrwaleniu, uskrzydleniu. Kolejny artykuł zatytułowany *Magia miłosna roślin w Słowiańszczyźnie. Wybrane zagadnienia* autorstwa Ewy Komorowskiej przynosi czytelnika w świat magicznych roślin i zaklęć z nimi związanych (s. 235–250). Badaczka przybliży współczesnemu odbiorcy dawne rytuały z wykorzystaniem roślin afrodyzycznych (lubczyk, przestęp, nasięźrzał, rozmaryn, ruta, mięta i in.), zwraca uwagę na obiegowe nazwy niektórych ziół („małżeńskie kwiecie”, „rączki szczęścia” i in.) oraz związek między przypisaną tajemną mocą a aromatem czy kształtem. Regina Wyżkiewicz-Maksimow na materiale danych słownikowych oraz tekstów kultury porównuje obraz osy i pszczoły w języku oraz kulturze polskiej i serbskiej. Analizę rozpoczyna od zbadania etymologii obu nazw oraz konotacji przypisanych owadom w kulturze antycznej i chrześcijańskiej. W toku badań stwierdza zarówno antynomię obrazów tych owadów, jak i podobieństwo ich postrzegania w danych językach. Z kolei Danuta Stanulewicz przeprowadza analizę znaczeń przymiotnika „brzoskwiniowy” metodą korpusową (s. 262–275). Korzystając z narzędzi informatycznych (NKJP, PELCRA), ustala rozkład znaczeń i kolokaty nazwy barwy. Autorka zwraca uwagę na niejednorodność opisu koloru brzoskwini w tekstach i słownikach. Żanna Śladkiewicz w artykule *Принцип трех «С» в эпатажной социальной рекламе: секс, смерть и смех* porusza zagadnienie przelamywania tabu, szokowania w reklamie społecznej, która jest skutecznym narzędziem w kształtowaniu systemu wartości i kreowania zachowań społecznych (s. 276–294). Badaczka podkreśla dwubiegunowość tematyki reklamy: sfera życia i miłości (Eros) oraz sfera śmierci, agresji, przemocy (Tanatos). Urszula Patocka-Sigłowy oraz Monika Rzeczycka poddają analizie wypowiedzi szefa rosyjskiego MSZ pod kątem obecności w nich środków wartościujących (ocena pejoratywna). Odnotowane przez autorki językowe sposoby eksplikacji oceny negatywnej są różne, wśród nich: partykuły, przymiotniki, frazeologizmy oraz elementy słotwórcze. Obiektem zainteresowań Marcina Trendowicza stał się fenomen legendarnego agenta Stirlitza w kulturze rosyjskiej (s. 305–317). Autor poświęca uwagę wykorzystaniu antroponimu bohatera literackiego i filmowego *Stirlitz* jako nazwy rozpoznawalnej, kulturonośnej (ros. *прецедентное имя*) w dyskursie wirtualnym, kulinarnym i reklamowym. Okazuje się, że ta nazwa własna ma szerokie zastosowanie: jako nominacja wirusa, ciasta czy kawy. Obraz agenta oraz antroponim, zdaniem autora, są wartościowane pozytywnie.

Niekwestionowaną zaletą książki *Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs* jest nie tylko szeroki przekrój podjętych tematów, ich atrakcyjność poznawcza, ale i zaangażowanie w naukową dyskusję na łamach tomu przedstawicieli różnych ośrodków oraz szkół badawczych z kraju i zza granicy. Do atutów monografii należy zaliczyć także wzmiankowaną już oryginalną koncepcję kompozycji pracy. Książka tym samym daje ogłęd kierun-

RECENZJE

ków rozwoju zainteresowań badawczych prof. Zoi Nowożenowej, a szerzej zaś — pokazuje różnorodność badań językoznawczych oraz dynamikę ich rozwoju, zapoznaje ze współczesnymi tendencjami metodologicznymi i preferencjami tematycznymi. Monografia przybliży zarazem rosyjskie szkoły badawcze, integruje środowisko slawistów.

REFERENCES

- Kazak, Ye. A. "Novozhenova Z. L., Russkoye glagol'noye predlozheniye: struktura i semantika. Moskva: Lenand, 2016." *Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura*. Ser. 6: Yazykoznaniiye. Referativnyy zhurnal, Moskva: INION, 2017, no. 4: 136–140 [Казак, Е. А. *Новоженова З. Л., Русское глагольное предложение: структура и семантика*. Москва: Ленанд, 2016." *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература*. Сер. 6: Языкознание. Реферативный журнал. Москва: ИНИОН, 2017, no. 4: 136–140, <<https://cyberleninka.ru/article/n/2017-04-038-novozhenova-z-l-russkoe-glagolnoe-predlozhenie-struktura-i-semantika-m-lenand-2016-256-s> (15.09.2020)>].
- Sirotnina, Olga B. *Vsyo, chto nuzhno znat' o russkoy rechi. Posobiye dlya effektivnogo obshcheniya*. Moskva: Knizhnyy dom "Librokom", 2010: 88–91 [Сиротинина, Ольга Б. *Всё, что нужно знать о русской речи. Пособие для эффективного общения*. Москва: Книжный дом "Либроком", 2010: 88–91].

NOTY O AUTORACH

IRYNA AHAPAVA

Magistrantka filologii polskiej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II (specjalizacja glottodydaktyczna), absolwentka Państwowego Uniwersytetu imienia Janki Kupały w Grodnie (specjalność językoznawstwo) i studiów podyplomowych z zakresu Edukacji Wczesnoszkolnej i Wychowania Przedszkolnego w Wyższej Szkole Humanitas w Sosnowcu. Wygłosiła około 20 referatów na konferencjach w kraju i za granicą. Zainteresowania naukowe: językoznawstwo rosyjskie i polskie, glottodydaktyka. Kontakt: irenagapowa91@gmail.com

EWA BIAŁEK

Doktor habilitowany w zakresie językoznawstwa. Autorka rozpraw i artykułów z zakresu rusycystycznego językoznawstwa oraz słownika *Dyplomacja i polityka. Rosyjsko-polski słownik przekładowy, А-Д* (Lublin 2019). Zainteresowania naukowe: leksykografia przekładowa, lingwistyka przekładu, współczesny język rosyjski. Kontakt: e.bialek@poczta.umcs.lubin.pl

SWIETŁANA BICZAK

Doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Od 2018 roku adiunkt w Zakładzie Lingwistyki Stosowanej, a od 2019 w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe dotyczą humoru w języku i tłumaczenia tekstów o charakterze religijnym w języku angielskim, polskim, rosyjskim i ukraińskim. Kontakt: swietlana.biczak@us.edu.pl

DOROTA GŁUSZAK

Doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Instytutu Neofilologii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

NOTY O AUTORACH

w Lublinie. Autorka monografii *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600–1670* (Lublin 2020) oraz artykułów naukowych poświęconych frazeologii i historii języka rosyjskiego.

Kontakt: gluszakdorota@gmail.com

EWA KAPELA

Doktor, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe: współczesny rosyjski i polski dyskurs polityczny oraz medialny, przekład tekstów artystycznych. Najważniejsze publikacje: *Prasowa wizja dziewczyny (analiza konfrontatywna polskich i rosyjskich czasopism młodzieżowych)* (Katowice 2015); (red.) *Tradycja i współczesność w badaniach nad językami słowiańskimi* (Katowice 2019); *Demotywatory w rosyjskim dyskursie politycznym* („Przegląd Rusycystyczny” 2019, nr. 1); *Neologizmy polityczne w nagłówkach rosyjskich tekstów medialnych* („Przegląd Rusycystyczny” 2018, nr. 1).

Kontakt: ewa.kapela@us.edu.pl

EWA KOMISARUK

Dr hab., rusycystka, germanistka, profesor w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, redaktor naczelna czasopisma „Słowica Wratislaviensia”. Prace zwarte: *Od milczenia do zamknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*, Wrocław 2009; *Proza Michaiła Kuzmina*, Wrocław 2002.

Kontakt: ewa.komisaruk@uwr.edu.pl

MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Dr hab., profesor Uniwersytetu Śląskiego. Obszar zainteresowań zawodowych: historia literatury rosyjskiej, teoria literatury i dydaktyka języka obcego z uwzględnieniem języków specjalistycznych (rosyjski język biznesu). Zainteresowania badawcze: literatura rosyjska a tematyka żydowska (przede wszystkim literatura rosyjsko-izraelska), literatura wobec tematyki aktów suicydalnych, kategoria nastroju w dziele literackim, literatura a anomalie ludzkiej psychiki. Autorka ponad osiemdziesięciu artykułów i recenzji, a także książek *Fenomen samobójstwa* (Mikołów 2011), *Mit Judasza-samobójcy. Czytając opowiadanie Leonida Andriejewa Judasz Iszkarriot* (Mikołów 2013), *Samobójcy Fiodora Dostojewskiego* (Katowice 2015), *Piętnaście odsłon Fiodora Dostojewskiego* (Katowice 2018), współredaktor i jeden z tłumaczy dwóch tomów przekładów utworów rosyjskojęzycznych pisarzy w Izraelu *Z Rosji do Izraela*, redaktor i współredaktor kilkunastu zbiorowych monografii oraz redaktor naczelna czasopisma „Iudaica Russica”.

Kontakt: miroszlawa.michalska-suchanek@us.edu.pl

ZDEŇKA NEDOMOVÁ

Dr, docent w Katedrze Sławistyki Uniwersytetu w Ostrawie. Zainteresowania naukowe: aktualne tendencje rozwojowe współczesnego języka rosyjskiego (przejawy analityzmu i aglutynacji w językach czeskim i rosyjskim), stylistyka funkcjonalna, faunkcjonalna gramatyka, terminoznawstwo porównawcze.

Kontakt: zdenka.nedomova@osu.cz

JOANNA OLECHNO-WASILUK

Asystentka w Katedrze Języków Wschodniosłowiańskich Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Jej zainteresowania badawcze oscylują wokół współczesnej leksykografii rosyjskiej. Autorka artykułów naukowych o tej tematyce. Pracuje nad rozprawą doktorską poświęconą rosyjskiej leksykografii kulturowej. W obszarze jej zainteresowań mieści się również metodyka nauczania języka rosyjskiego jako obcego. Członkini zespołu redakcyjnego „Fones Slaviae Orthodoxae”.

Kontakt: joanna.olechno-wasiluk@uwm.edu.pl

LUKÁŠ PLESNÍK

Starszy wykładowca w Katedrze Sławistyki Uniwersytetu w Ostrawie. Zainteresowania naukowe: aktualne tendencje rozwojowe we współczesnych językach słowiańskich (przejawy analityzmu i aglutynacji w językach czeskim i rosyjskim), morfologia, słowotwórstwo, leksykologia i frazeologia współczesnego języka rosyjskiego, porównawcza toponimika słowiańska.

Контакт: lukas.plesnik@osu.cz

GRZEGORZ PRZEBINDA

Filolog rusycysta i historyk idei, wieloletni dyrektor instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, od 2005 kierownik Katedry Kultury Słowian Wschodnich UJ. W latach 2012–2020 — rektor Karpackiej Państwowej Uczelni im. Stanisława Pigońa w Krośnie. Redaktor naczelny rocznika „Studia Pigońiana”. Autor ponad 350 publikacji, w tym dziewięciu książek na temat kultury i historii Rosji, Ukrainy i Białorusi. W 1991 uhonorowany Nagrodą Polcul za „współpracę polsko-rosyjską w walce o demokrację”. Ostatnia książka — *Между Краковом, Римом и Москвой. Русская идея в новой Польше* (Moskwa 2013). W 2016 wraz z żoną Leokadią Anną i synem Igozem opublikował przekład *Mistrza i Małgorzaty* z filologicznym komentarzem. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (2015) oraz Medalem Gloria Artis (2018). Ostatnio współredagował — wraz z Bartoszem Gołąbką i Wojciechem Gruchałą — zbiorową monografię *Gustaw Herling-Grudziński. Między Wschodem a Zachodem* (Krosno 2020).

Kontakt: gregp6@gmail.com.

NOTY O AUTORACH

WERONIKA ROKICKA

Adiunkt w Katedrze Azji Południowej Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego; doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa; magister indologii i nauk politycznych; jako stypendystka rządu indyjskiego, a następnie programu Erasmus Mundus dwa lata studiowała w Indiach i Nepalu.

Kontakt: w.rokicka@uw.edu.pl

IVAN SMIRNOV

Dr, zatrudniony w Instytucie Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego. Doktorat w zakresie slawistyki uzyskał na Uniwersytecie Loránda Eötvösa w Budapeszcie. Zainteresowania naukowe: językoznawstwo kontrastywne, semantyka funkcjonalna, pragmatyka tekstu, porównanie języków z różnych rodzin językowych, przede wszystkim: chińskiego z językami słowiańskimi i tureckimi.

Kontakt: ivan.smirnov@uni.lodz.pl

ROMAN SZUBIN

Dr, adiunkt w Zakładzie Pragmatyki Komunikacyjnej Języków Obcych w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: hermeneutyka literacka, proza XIX–XXI wieku, twórczość Antona Czechowa, Wasilija Szukszyna, Michaiła Priszwina. Autor publikacji o twórczości Michaiła Priszwina, Wardana Hayrapetiana, Michaiła Szyszkina.

Kontakt: szubin@amu.edu.pl

ANNA ŚWIETLIK

Doktorantka w Zakładzie Literatury i Kultury Rosyjskiej w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: proza homoerotyczna, literatura samizdatu, queer studies. Jej rozprawa doktorska poświęcona jest twórczości Jewgienija Charitonowa (promotor: prof. dr hab. Tadeusz Klimowicz).

Kontakt: anna.swietlik@gmail.com

GABRIELA WILK

Doktor nauk humanistycznych, adiunkt badawczo-dydaktyczny w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe: frazeologia współczesnego języka polskiego i rosyjskiego, socjolingwistyka, tłumaczenie ustne i specjalistyczne. Autorka monografii *Семантика труда в русско-польском языковом сопоставлении* (Katowice 2015) oraz artykułów naukowych z zakresu frazeologii w ujęciu konfrontatywnym rosyjsko-polskim oraz slangu młodzieżowego.

Kontakt: gabriela.wilk@us.edu.pl

NOTY O AUTORACH

MONIKA WROŃSKA

Mgr, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pracę magisterską na temat sposobów wyrażania modusów w tekście obroniła w 2018 roku. Po obronie rozpoczęła pracę jako asystent badawczo-naukowy. Obszar zainteresowań badawczych: dyskurs polityczny w aspekcie przekładu, język propagandy politycznej.

Kontakt: monika.cmielel@us.edu.pl, wron.mon@gmail.com